

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КУСЕИН КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ
БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
УДК -**

САДЫРОВ МУРАТБЕК ТЕНТИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУ ИЛИМИНИН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА
ӨНҮГҮШҮ**

Адистиги – 10.01.01 – Кыргыз адабияты

**Филология илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация**

**Илимий кеңешчи – филология илимдеринин доктору, академик
Акматалиев А.А.**

Бишкек – 2025

М А З М У Н У

КИРИШҮҮ.....	4 - 15
І БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУСУНУН ИЛИМИЙ - МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШИНИН ТАРЫХЫ.....	16
1.1. Кыргыз адабияттаануусунун фольклордук булактарынын изилдениши.....	16 - 32
1.2. Орто кылымдагы колжазма адабиятын жана акындар поэзиясын изилдөөнүн тарыхы.....	32 - 41
1.3. Кыргыз профессионалдык адабиятынын изилденишинин тарыхый орду.....	41 - 67
Тыянак.....	67 - 68
ІІ БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУСУНУН ФОЛЬКЛОРДУК, РУНИКАЛЫК КОЛЖАЗМА ЖАНА АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНЫН АДАБИЙ БАШАТТАРЫ.....	69
2.1. Фольклордук чыгармачылыктагы адабий салттардын калыптанышы.....	69 - 125
2.2 Орток түрк руникалык жана манускрипттик колжазма адабиятынын маселелери.....	125 - 148
2.3. Оозеки жана колжазма адабиятынын калыптанышындагы акындар поэзиясынын орду.....	149 – 181
Тыянак.....	181 - 182
ІІІ БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУ ИЛИМИНИН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ.....	183
3.1. Кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун калыптанып өнүгүшү жана изилдениши.....	183 - 210
3.2. Кыргыз адабий илиминин калыптанышы жана өнүгүшү.....	210 - 232
3.3. Кыргыз адабий сынынын калыптанышы жана сынтаануунун өнүгүшү.....	232 – 254

Тыянак.....	254 – 255
IV БАП. ФОЛЬКЛОР МЕНЕН АДАБИЯТТЫН БАЙЛАНЫШЫ ЖАНА	
КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУСУНУН КОШУМЧА	
ПРЕДМЕТТЕРИНИН КАЛЫПТАНЫП ӨНҮГҮШҮ.....	256
4.1. Фольклор менен жазма адабияттын өзара байланыштарын	
изилдөөнүн айрым маселелери.....	256 - 282
4.2. Кыргыз адабий булактаануусунун айрым	
маселелери.....	282 – 296
4.3.Билингвалык адабий чыгармачылыктын кыргыз адабиятында	
пайда болуп калыптанышы.....	296 - 312
Тыянак.....	312 - 313
Корутунду.....	314 - 321
Адабияттар.....	322 - 335

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык теманын актуалдуулугу.

Кыргыздар өздөрүнүн профессионалдык адабиятына ээ болгонго чейинки узак мезгил аралыгында, сөз өнөрүнүн бай мурастарын жаратууга жетишип, айрыкча лирикалык жана эпикалык поэзиянын улуу казынасын бизге калтырып кетти. Кыргыздар өздөрүнүн адабий чыгармаларын таш жазууларга бекемдегенге чейин, өздөрүнүн адабий салттарын жадында сактап, анын тажрыйбаларын дагы бир жаңыча формаларына өткөрүп берүүгө жетишип келгендиктерин көрөбүз. Орто (V - XI) кылымдардагы тектеш көчмөндөр элинде колжазма адабиятынын орток чыгармачылык катары калыптанышында кыргыздар өзгөчө орунда турду. Бул өз кезегинде, кыргыздардын оозеки адабий салттарынын терең сакталышы менен коштолуп, эпикалык поэзиясынын (жомокчу, манасчы) жана лирикалык поэзиясы (салттык ырлар, төкмө акын, чечендик чеберчилик) аркылуу дээрлик 7-8 кылымды өз ичине камтыган Энисей-Орхон орток-түрк колжазма адабиятынын калыптанышына өздөрүнүн өзгөчө салымын кошууга жетишти.

Бул багытта алганда, кыргыз элинин фольклордук адабиятынан тартып, элибиздин Эрте жана Орто кылымдагы колжазма адабияты, акындар поэзиясы жана профессионалдык адабиятына чейинки көптөгөн маселелери ар мезгилдерде изилдөөгө алынып, Ч.Валиханов, В.Радлов, А.Н.Бернштам, С.Малов, С.Абрамзон, М.Ауэзов, К.Рахматуллин, М.Богданова, С.Мусаев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Садыков, С.Жигитов, Р.Кыдырбаева, Б.Кебекова, А.Акматалиев, А.Эркебаев, Л.Үкүбаева, О.Ибраимов, К.Даутов, К.Байжигитов, К.Абакиров, Г.Орозова, И.Жумабаев, А.Обозканов, Ж.Орозобекова жана башкалардын бир катар эмгектеринин негизинде кыргыз адабияттаануусунун эволюциялык тарыхый маселелерине тиешелүү иликтөөлөрүнүн жетекчиликке алынышы иштин негизги багытын жана актуалдуулугун түздү.

Кыргыз адабияттаануусунун көп баскычтуу жана көп кырдуу маселелерин изилдөөнүн бир кылымга жетпеген (XX к. 20-90-жж.) мезгил

аралыгында калыптанган советтик идеологиядагы адабияттаануунун ордуна, Кайра куруу жана постсоветтик мезгил аралыгында, кыргыз элинин коомдук турмушунун бардык тармактарында өзүнүн маданий – тарыхый баалуулуктарынын башаттарына кайрылуу, тенденциясынын аркасында, анын көпчүлүк маселелерин кайрадан карап чыгуунун актуалдуулугун белгилеген жылдардан болду. «Наука о литературе и призвана изучать историческое развитие национальных литератур. Начинается она, естественно, с собирания и описания фактов национально-литературного развития, с создания фактографического фундамента» [150, 5-б.] – деп, Г.Н.Поспелов жазгандай, диссертациялык изилдөөнүн мезгилдик да, илимий да объектиси өзүнүн чыныгы тарыхый алкагына чыгышы иштин эң негизги актуалдуулугун түзүп турат. Бул өз кезегинде, кыргыз адабияттаануусунун тарыхый-тематикалык диапозону көп баскычтуу, абдан кеңири жана ар тараптуу экендигинин далили болуп саналат.

«Итальянский фольклорист Эрмолао Рубьери в книге «История итальянской народной поэзии» (1877) под традицией понимает «...ту разновидность народной поэзии, которая в продолжение долгого времени, из поколения в поколение, из века в век, передает без изменения или же с незначительными изменениями то или иное произведение народного творчества.

Если даже традиция и менялась в определенных условиях, в зависимости от духа времени и эпохи, она все-таки в основе сохраняла изначальное ядро, отшлифованное временем до совершенной формы» [107, 6-б.] – деп, Р.Кыдырбаева жазгандай, кыргыздардын эпикалык жана лирикалык поэзиясы, Орто кылымдарда эле адабий чыгармачылыктын туруктуу салттарына ээ болгондугун ишенимдүү фактылар тастыктап турат. Бул биринчи кезекте кыргыз адабияттаануусу өздөрүнүн фольклордук чыгармачылыгындагы, акындар поэзиясындагы, Орто кылымдагы колжазма жана XX кылымдагы профессионалдык адабиятындагы элдик адабий салттарынын болгондугу менен мүнөздөлүп, кезегинде кыргыз элинин

адабияттаануусунун тарыхый динамикасы өзүнүн мезгилдик ырааттуулугу менен түздөн түз байланыштуу өнүгүп келгендигин көрсөтүп турат.

Кыргыз элинин фольклордук мурастарын изилдөө иштерине келгенде, XIX кылымдын экинчи жарымында жазылган В.Радловдун жана Ч.Валихановдун жазып калтырган илимий тыянактары, кыргыз адабияттаануусунун тушоосун кесип, алардын илимий пикирлери бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жогото элек.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхына арналган эмгектердин катарына XX кылымдын 40-жылдарында коллектив тарабынан жазылган, «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) [115], А.Н.Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» (1945) [180], М.И.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947) [47], «Теория литературы» [49], «О взаимоотношении литературы и фольклора» [48] жана советтик жана постсоветтик мезгилде жазылган эмгектерден турган «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (А.Акматалиевдин жалпы ред.) 10 томдугунун жана башка бир катар эмгектердин жазылышы изилдөөнүн чыныгы фундаменти болуп берди.

Жогоруда аталган эмгектерге кайрылуунун дагы бир актуалдуулугун белгилеп берүүдө, кыргыз элинин адабий анын ичинде акындык өнөрүнүн кайсы доордо пайда болуп жана калыптанышы маселеси кызыгууну туудурбай койбойт. Алсак, анын башаттары биздин эранын VII-VIII кылымдардагы Энесайдан табылган жазуулардан кездешерин академик А.Н. Бернштам өз учурунда белгилеп келип:

«Одна из надписей содержит весьма любопытное указание на наличие у кыргыз Енисея сказителей – акынов. Так, в рифмованной надписи Уюк Архан упоминается акын, причем текст надписи составлен от его имени.

... Стих довольно близко стоит к манере сказа современных акынов (особенно малого эпоса «Мендирман»), ... Ф.Корш считает характерной чертой киргизского стиха...

Учитывая, что надписи ставились только на могилах именитых мужей, памятник, поставленный на могиле народного сказителя, говорит о большом

почете, которым пользовались акыны в древности у кыргызов» [180, 83-84-бб.] – деп, акындык (төкмөлүк, айтуучулук) өнөрдүн ошол доорлордо эле өнүккөндүгүнөн кабар берерин жазат. Акындардын эл алдындагы бийик даражасын белгилеп келип, белгилүү фольклортаануучу жана адабияттаануучу М.Богданова да өзүнүн Кыргызская литература. Очерк (1947) аттуу китебинде: «Енисейские и таласские киргизские надписи почти все построены в духе устных народных причетов, поминальных песен, а также прижизненных од и других панегирических жанров народного поэтического творчества. Эпические и лирические традиции, лежащие в их основе, известная стабилизированность языка и стиля дают основание считать их древнейшими литературными памятниками киргизского народа» [47, 12-б.] – деп жазат.

Кыргыз жана жалпы эле түрк элдеринин фольклордук салттары Энесай-Орхон жазмаларынын адабий салттарынын калыптанышына түздөн түз таасирин тийгизип, кезегинде Орто кылымдагы колжазма адабиятынын өзү жалпы түрк калктарынын манускрипттик адабиятынын калыптанышына өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Атап айтканда, Орто кылым манускрипттик адабиятынын биздин күнгө жеткен Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастаны менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» Чыгыш элдеринин адабиятынын жана илиминин таасиринде жазылгандыгы менен катар эле түрк элдеринин руникалык колжазма адабиятынын салттарын андан ары уланткандыгын көрөбүз.

Түрк анын ичинде кыргыз колжазма адабиятынын башатында турган Ж.Баласагындын «Куттуу билими» менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагынын» жалпы эле түрк элдеринин колжазма адабиятынын салттарын улантуудагы орду өзгөчө. Анткени, бул маселелердин кыргыз адабияттаануусунун объектисинде изилденишинин актуалдуулугун да белгилеп турат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, түрк анын ичинде кыргыз манускрипттик адабиятынын чыгармачылык салттары менен Чыгыш элдик адабий салттарынын өз ара чыгармачылык алакаларынын ишке ашкандыгын

көрсөтүп эле тим болбостон, түрк анын ичинде кыргыз элинин классикалык адабияты болгондугун белгилеп турат.

Кыргыздардын адабиятынын айтуучудан – жазуучуга, угармандан – окурманга өтүү маданиятынын толуккандуу ишке ашышы, кыргыз адабияттаануусунун ХХ кылымдагы 70 жылдын ары-бери жагындагы чыгармачылык жана илимий изилдөө тажрыйбасынын үлүшүнө туура келди. Ошол кылымдын соңундагы советтик мамлекеттердеги саясий-идеологиялык жаңылануулардын аркасында, ушул мезгил аралыгында калыптанган кыргыз адабияттаануусунун тарыхына кайрылып, бирок белгилүү себептерден улам аягына чыкпай калган илимий изилдөөлөргө карата баа берүү, бул диссертациялык изилдөөнүн маанилүү маселелеринин бири болуп саналат.

Кайра куруу жана постсоветтик (1990-2025) мезгил аралыгында, кыргыз адабият тарыхында жана адабияттаануусунда буга чейин четке кагылып, унутта калган акындар, жазуучулар жана окумуштуулардын ысымдары, дегеле кыргыз элинин өзүнө тиешелүү мурастарына кайрадан кайрылып, аны элибизге кайтарып берүү процесси башталган эле. Элдин өткөндөгү мурастарына карата болгон мындай тескери мамиле, ХХ кылымдын 20-жылдарында эле пайда болгондугун, өз учурунда бул маселеге В.В.Бартольд кайрылгандыгын, Н.В.Дьяконова белгилеп, өзүнүн «К истории живописи в Семиречьи» деген макаласында шилтеме келтирет: «Результатом дальнейших исследований, вероятно, будет очень сложная картина, полная кажущихся противоречий» писал он, «устранение которых будет возможным только посредством тщательного и всестороннего рассмотрения, как всего культурного процесса в целом, так и каждого отдельного явления» [71, Дьяконова Н.В. К истории живописи в Семиречьи [Текст]. / Кара: Труды института языка, литературы и истории Тил, адабият жана тарих институтунун эмгектери. Выпуск I 1944 I Чыгышы. – Ф.: Издательство Кирфан, 1945, 163-б.].

Айрыкча совет мезгилинде калыптанган нигилисттик тенденциянын спецификасынын өзгөрүшү, В.В.Бартольддун сөзү менен айтканда,

«бүтүндөй маданий процессти, жана ошондой эле өз алдынча кубулуштарды» чындап баалоого кыргыз адабияттаануусунун толуккандуу тарыхый шарттары постсоветтик мезгилде гана ишке ашып, бирок ал советтик адабияттаануусунда калыптанган илимий тажрыйбалардын өзөгүндө иш алып барды. Бул маселеге карата «Илимдин коомдогу орду жана мааниси ачык-айкын аныкталбай жаткан жагдайда адабият илими көбүнесе өзүнүн ички логикасы боюнча жашап, өнүктү. Акыркы 15-20 жылда (2000-жылдан тартып – астын сызган - М.С.) идеологиялык мотивдер боюнча адабият тарыхынан чыгарылып салынган ысымдар кайтарылды, адабият тарыхындагы башка, объективдүү себептер боюнча актай калып келген барактар толукталды. Идеологиялык «айыпкерлерди» кайтаруу жана адабият тарыхындагы актай барактарды толуктоо бул учурдагы илимий иштердин өзүнчө бир маанилүү багытын түздү» [78, 3-б.] – деп, адабиятчы И.Жумабаев жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун жаңыча деми постсоветтик мезгилдеги изилдөө иштери менен коштолду.

Мындай эмгектердин катарына Р.Кыдырбаеванын «В начале было Слово...» (2013) [109], «Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары» Окуу куралы. Б.Алымовдун жалпы ред. (1999) [79], «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» 1-том. А.Акматалиевдин жалпы ред. (2005) [112], А.Эркебаевдин «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» (2004) [196], «Киргизский роман: Истоки, пути становления, поэтика и типология» (2010) [197], К.Даутовдун «Адабий сын кантип жаралган» (2002) [69], «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) [70], «Доорлор чындыгы көркөм адабиятта» (2016), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992) [36], «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006) [34], «Башталуу» (2007) [33] жана башка кыргыз адабияттаануусунун жана сынынын элдик адабияттагы башаттарын изилдеген бир катар эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Ошол эле мезгилде «...нельзя быть нигилистом и отказаться от всего того, что накоплено советским литературоведением» [135, 7-б.] – деп, орус

адабиятчысы Н.С.Нарьядных жазгандай, советтик мезгилинде жазылган изилдөөлөр тууралуу жана ал айтылган ойлордон туура жыйынтыктарды чыгаруу зарылчылыгы өзгөчө эске алынды.

Ал эми кыргыз адабияттаануусунун элдик башаттары көбүнесе советтик мезгилдин 40-жылдарында жана анын соңку (1990) жылдарында изилдөөгө алынып, өзгөчө постсоветтик мезгилдеги илимий изилдөөлөрдүн өзөктүү маселелерден болгондугун баса белгилеп коюуга болот.

Көркөм чыгармачылыктын өзү адабий теориялык жана сындын калыптанышын шарттап, алардын өнүгүү процесси алардын ажырымсыз предметин аныктайт. Чыгармачылык менен илимдин бул көп кылымдык өз ара байланышында теориялык ойлордун актуалдуулугу улам жогорулап отурган, башкача айтканда, чыгармачылыктын мүнөзүнө (оозеки, колжазма, жазма) жараша адабият илиминин түпкү мазмуну аныкталып жүрүп отурган десек болот. Өз кезегинде адабий процессти изилдөө өз учурундагы адабий сындын алдында көптөгөн суроолорду жаратып келген. Мындан улам адабий сындын негизги эки этабын белгилеп кетүүгө болот. Биринчиси, сындын көркөм этабы (макал-лакаптар, накыл, учкул сөздөр, санат-насыят ырлары ж.б.), экинчиси, илимий сын (портреттик, публицистикалык, адабий ж.б.). Бул болсо элибиздин адабияттаануусунун негизги предметтерин (тарыхын, теориясын, сынын) изилдөөнүн оозеки, колжазма жана жазма адабиятынын эволюциялык үзгүлтүксүз процессин изилдөөнүн маанилүүлүгүн белгилеп турат.

Кыргыз адабияттаануусунун элдик оозеки адабиятынан тартып профессионалдык жазма адабиятка чейинки мезгил аралыгындагы чыгармачылык изденүүлөрдүн, илимий изилдөөлөрдүн ролу жана орду эң баалуу. Байыркы доорлордон тартып азыркы адабиятка чейин мезгил аралыгындагы көркөм процессте улам бир жаңы чыгарма жаралышы, адабияттаануучулардын бул багыттагы изденүүлөрдүн, табылгалардын илимий-теориялык критерийлердин улам жаңыланып отурушу менен коштолот. Ал эми илимий жетишкендиктер, көркөм чыгармачылык сыяктуу

эле методологиялык жактан улам жаңыланууга муктаж болгон ийкемдүү предмет экендигинин белгилесе болот. Мына ушул фактылардын бардыгы теориялык ой-пикирлердин орду алардын адабияттаануунун соңку этабындагы илимий жетишкендиктер аркылуу туура бааланышын өбөлгөлөйт.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жаткан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Диссертация Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын алдындагы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы боюнча аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдети:

- кыргыз адабияттаануусунун илимий-методологиясын аныктоо;
- кыргыз адабияттаануусунун элдик фольклордогу башаттарын жана булактарын аныктоо;
- кыргыз адабияттаануусунун калыптанышындагы Орто кылымдагы Энесай-Орхон таш эстеликтериндеги руникалык колжазмалардын жана Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастанынын, М.Кашкаринин «Түрк сөздөрү жыйнагынын» ордун белгилөө;
- кыргыз адабияттаануусунун улуттук адабияттын калыптанышындагы төкмө жана жазгыч акындардын ордун ачып берүү;
- кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык адабияттын пайда болушу жана калыптанып өнүгүшүндөгү адабият тарыхынын, илиминин жана сынынын тарыхын иликтөө;
- кыргыз фольклору менен жазма адабиятынын өз ара байланыштарын, кыргыз адабий булактануусунун, кыргыз билингвалык адабиятын ордун белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Бул диссертациялык иште кыргыз адабияттаануусунун тарыхый эволюциясы изилдөөгө алынуу менен анын элдик фольклордогу адабияттан тартып, Энесай-Орхон руникалык

чыгармачылыгы, Орток түрк адабияты, төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылыгы жана профессионалдык жазма адабияттын пайда болушу жана өнүгүшүнүн адабий-тарыхый эволюциясынын бирдиктүү каралгандыгы болду.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Бул изилдөөнүн негизги жоболору менен тыянактары илимтаануунун төмөнкү багыттарында кеңири колдонулушу менен практикалык мааниге ээ: Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары кыргыз адабияттаануусунун илимий-теориялык багытта изилдөөлөрү, айрыкча XX кылымдын 40-жылдарда башталып, бирок кийин унутта калган маселелердин кайрадан изилдөөгө алынышы болду. Бул багытта алдыңкы илимий изилдөө иштерге таянуу менен анын элдик башаттарын, булактарын аныктоо аркылуу кыргыз адабияттаануусунун илимий-теориялык негиздерин аныктап берүүгө жетишилди.

Жогорку окуу жайларында, илимий изилдөө мекемелеринде адабияттаанууга киришүү, адабият теориясы, адабият сыны, адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу жана башка курстарды окутууга кошумча салым кошот.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык маанилүүлүгү. Кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча предметтерин изилдөөнүн методологиясын аныктап алуу маанилүү экендиги белгиленди. Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн парадигмаларынын (грекче - модель, үлгү) ырааттуу түрдө өзгөрүлүү процесси менен түздөн түз байланыштуу каралды. Ошондуктан, кыргыз адабияттаануусунун адабий жанрдык моделдери фольклордо эле түптөлүп, өзүнөн кийинки колжазма, жазма адабиятка теориялык-методологиялык үлгү болгондугу аныкталып берилди.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор: «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» маселелерин карап жатып

диссертациялык изилдөөнүн негизги жобосу төмөнкү жагдайлар менен аныкталат:

1. Кыргыз адабияттаануусунун элдик фольклордогу адабий булактары аныкталды;
2. Дидактикалык жанрлардын элдик фольклордук чыгармачылыктын калыптанышындагы орду белгиленди;
3. Кыргыз адабияттаануусунун калыптанышындагы эпикалык адабий салттардын орду белгиленди;
4. Орто кылымдагы Энесай-Орхон руникалык колжазмаларынын жана орток түрк манускрипттик адабиятынын кыргыз адабияттаануусундагы орду белгиленди;
5. Элдик төкмө жана жазгыч акындар поэзиясынын кыргыз адабий чыгармачылыгынын калыптанышындагы орду көрсөтүлдү;
6. Кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны негизги предметтеринин өзөгүндө сөз болуп, кыргыз фольклордук жана жазма адабиятынын өз ара байланыштарынын маселелерине жана кыргыз адабияттаануусунун кошумча предметтеринин орду көрсөтүлдү.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүнүн» бирдиктүү процесси кыргыз адабияттаануусунун негизги предмети катары каралды. Кыргыз адабияттаануусунун маселелерин иликтеп изилдөө маселелеринде бизге чейинки улуу, орто жана кийинки муундагы адабиятчы окумуштуулардын кыргыз адабияттануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүндөгү жекече жана биргелешкен тарыхый-адабияттык, илимий-теориялык, методологиялык багыттагы изилдөө иштеринин орду аныкталды.

Кыргыз адабияттаануусунун фольклортаануу менен болгон адабий жана илимий жалпылыктары жана бөтөнчөлүктөрү жана башка маселелери каралды.

Диссертациянын натыйжаларынын апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары боюнча Эл аралык конференцияларда Кыргызстан (Бишкек, Каракол, Талас, Нарын, Жалал-Абад), Казахстан (Алматы, 2005, Астана, 2013, Алматы, 2024, 2025 - онлайн), Монголия (Улан-Батор, 2016), Украина (Переяслав, 2020, 2021 - онлайн), ж.б. көптөгөн докладдарды жасаган жана көптөгөн тегерек столдордо адабияттаануунун маселелери боюнча талкууларга катышкан.

Диссертациянын натыйжаларынын илимий басылмаларда толук чагылдырылышы. Изилдөөнүн негизги жоболору 32 (отуз эки) жарыялоодо ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 17 басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертация киришүүдөн, ар бири 3 параграфтан турган төрт баптан, корутундудан, библиографиядан жана шарттуу кыскартуулардын тизмесинен турат. Иштин көлөмү - 335 бет. Библиография атамекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын 198 аталыштагы эмгектеринен турат.

I БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУСУНУН ИЛИМИЙ – МЕТОДОЛОГИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИНИН ИЗИЛДЕНИШИНИН ТАРЫХЫ.

1.1. Кыргыз адабияттаануусунун фольклордук булактарынын изилдениши.

*Мен эч нерсе ачкан жокмун,
болгону мурдагыны көрүп,
кайрадан айтып бердим
Конфуций*

Адабияттаануунун жаралышы, калыптанышы жана өнүгүшү мезгилдик да, чыгармачылык да жактан өтө узак тарыхый жолду басып өткөндүгү белгилүү. Адабияттаануунун тарыхынын, теориясынын, сынынын жана алардын адабий булактаануу, эпостаануу, ыртаануу, библиография, текстология, салыштырма адабияттаануу жана башка кошумча дисциплиналарынын бүтүндүгүнөн турган илимий предмети кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык жазма адабияты калыптанып баштаган мезгилдерге чейин көбүнесе бири-бирине карата синкреттүү түрдө өнүгүп келгендиги талашсыз. Ошол эле учурда кыргыз адабиятынын негизги жана кошумча предметтеринин илимтаануучулук процесси анын профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышынан кийин гана ырааттуу болбосо да акырындык менен изилденип баштагандыгын көрөбүз. Бул сыяктуу кубулуштар бардык эле элдердин адабияттаануусунун жаралышы мезгилине мүнөздүү келип, адабий илимдин калыптанып жана өнүгүшүнүн тарыхый башаты байыркы доорлорго барып такалат.

Албетте, адегенде кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча предметтерин изилдөөнүн методологиясын аныктап алуу маанилүү болуп саналат. Байыркы грек поэзиясын изилдөөчү М.Л.Уэст: «адабиятты изилдөөнүн белгилүү бир ыкмасы жок, адабий булактарга жараша эң ылайыктуу ыкманы колдонуу зарыл экендигин» белгилеп кеткен жагдайы бар. Жөнөкөй сөз менен айтканда, адабият тарыхын изилдөө процессинде

илимий-теориялык критерийлерге таянууда, адабияттаануунун универсалдуу туруктуу методологиялык ыкмасы жок. Дегеле бардык адабий кубулуштарга карата жалпы колдонула турган бирдиктүү, кынтыксыз методологиялык ыкма жок экендигин, жергиликтүү да, чет элдик да адабиятчылар белгилеп жүрүшөт. Бул багытта коюлган суроолор, «Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» маселесине байланыштуу изилдөөнүн процесси даана көрсөттү десек болот.

Ошол эле учурда кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн парадигмаларынын (грекче - модель, үлгү) ырааттуу түрдө өзгөрүлүү процесси менен түздөн түз байланыштуу экендигин белгилесек болот. Мындайча айтканда, чакан жанрлар улам кийинки адабий жанрлардын жаралышынын үлгүсүнө жана моделине айланып жүрүп отурат десек болот. Бул процесс формалык жана мазмундук жактан улам калыптануунун жана өнүгүүнүн жолунда болот.

Ар бир «жаш элдин же уруунун турмушун чагылдырган көркөм, жөнөкөй, байоо ырлары кимдер тарабынан жаралганы белгисиз болгону менен ырлардан ырлар жараларын» [153, 625-б.], орустун улуу адабият сынчысы В.Г.Белинскийдин жазганы бар.

Дүйнөлүк адабияттаануудагы илимий парадигмалар бири-экинчисин алмаштыруу менен катар көпчүлүк учурларда жанаша жашап, мезгил-мезгили менен жаңы формага өтүп, улам кийинки чыгармачылык жана илимий жетишкендиктерди аныктап отурган эле. Ошондуктан, материалдарды анализдөөнүн принциптери, илимий теориялардын жана методдордун жыйындысы катары динамикалуу түрдө өнүгүп келген интеллектуалдык адабий сындын калыптанышы менен коштолот. Чет элдик жана жергиликтүү адабияттаануунун алкагында калыптанган илимий парадигмалар аркылуу алардын теориялык-методологиялык базасы түптөлгөндүгү белгилүү.

Поэтика парадигмасы, байыркы доордо калыптанып, 18-19-кылымдарда орун алганы менен, 20-кылымдын адабият илиминин алкагында

бир нече ирет жанданып, англо-америкалык «жаңы сындын», «формалдуу орус мектебинин», германиялык «морфологиялык мектебинин», француз «структурализмнин» адабий ишмердүүлүктөрүндө орун алгандыгын көрөбүз. Поэтикага мүнөздүү жалпы методологиялык изилдөөлөрдө, улуттук көркөм чыгармачылыктын көркөм сөз өнөрү менен адабий чыгармачылыктын башаттары бир экендиги белгиленип келген. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн негизги өзөгү катары, Гегелдин «Эстетика тууралуу лекциялары», В.Н.Веселовскийдин «Тарыхый поэтика» жана башка эмгектер, улуттук адабияттаануунун «поэтикалык парадигмасынын» келечектүү багыттарын белгилеп берген болчу. А.Н.Веселовскийдин адабияттын тарыхый поэтикасына (эволюциясына) улуттук адабияттар өздөрүнүн салымын кошуп жана ал процесс уланып келгендигине карабастан, бир дагы элдин адабияты, дүйнөлүк адабияттаануунун бардык мезгилиндеги адабий ишмердүүлүгүнө толук түрдө жооп бербей тургандыгын белгилеген жагдайы бар.

А.Н.Веселовский өзүнүн «Тарыхый поэтика» эмгегинде, «ар бир элдин адабий ишмердүүлүгү элдик салт менен сөз өнөрүнүн бүтүндүгүндө түптөлүп жана өнүгө тургандыгын» жазат. Адабий чыгармачылыктын көркөм гана эмес, илимий-теориялык башаттарын изилдөөдө фольклортуу жана адабияттаанууга байланыштуу Аристотелдик окуулардан, Гегелдин лекцияларынан жана А.Н.Веселовскийдин эмгектеринен улам, «поэтикалык парадигма» багыты, биздин диссертациялык ишибиздин жазылышынын методологиялык багытын белгиледи. Анткени, жазма адабиятына байыркы мезгилдерде эле ээ болгон гректердин Платон, Аристотель жана башка акылмандары өздөрүнүн эмгектерин грек адабиятынын, тагыраак айтканда, грек фольклорунун өзөгүндө жазгандыктары белгилүү. Албетте, кыргыз адабияттаануусунун көп кылымдык тарыхый жолун ачып берүүдө поэтика парадигмасынын өзү гана жетиштүү эмес экендиги белгилүү. Ошондуктан, кыргыз адабияттаануусунун маселелерин чечип берүүдө герменевтика (герменевтика грекче – чечмелөө

искусствосу) герменевтикалык метод жалпысынан өзүнүн белгилүү бир контексттеги маселелерди ичинен изилдөөдөн турат, мындайча айтканда, конкреттүү материалдарды ырааттуу түрдө изилдөөгө багытталат. Ал эми мурункусун толуктап жана өнүгүү жолундагы чыгармачылык процесс өз кезегинде улуттук адабиятты изилдөөнүн методун өзгөртпөй койбойт.

Кыргыз адабияттаануусунун түпкү адабий башаттарын аныктоодо герменевтика парадигмасы поэтика парадигмасынын маселелерин андан ары тереңдүүгө илимий-методологиялык ыңгайлуу шарттарды жараткандыгында болду. Герменевтика парадигмасы, ата-бабадан калган тексттерди чечмелөөгө багытталып, ар бир улуттук адабияттын башаттарын аныктоого ыңгайлуу илимий-методологиялык ыкмага айланган эле. Мындай тексттердин катарына биринчи кезекте, Орхон-Енисей руникалык жазууларын алууга болот.

Бул маселе тууралуу: «Европалык адабий сындын эң маанилүү булактарынын ичинен Аристотелдин (б. з. ч. 384-322-ж.) Поэтикасын («Поэзия искусствосу жөнүндө»), Горацийдин поэзия искусствосу жөнүндө Пизондорго каты («Поэзия илими») (б.з.ч. 65 – б.з. 8) жана Ю.Ц.Скалигердин (1484-1558) «Поэтикасы». Аристотелдин чыгармачылыгы адабияттын теориясы менен тарыхынын байланышы практикалык түрдө ишке ашкан алгачкы олуттуу, системалуу адабий изилдөөлөрдүн бири болуп саналат» [139, 11-б.] – деп келип, байыркы грек ойчулунун тыянактарын: «Байыркы грек философунун жана филологунун бардык көзкараштары жана корутундулары улуттук көркөм практикага негизделген...» [139, 11-б.] - деп, ар бир элдин адабияттаануусунун башаты өзүнүн элдик фольклордук чыгармачылык тажрыйбаларынын өзөгүндө изилденип баштагандыгын орус адабияттаануучусу А.С.Курилов баса белгилейт. Ошентип, Аристотелдик окуулардын объектиси катары биринчи кезекте өз элинин адабий чыгармачылык практикасына таянылып иштелип чыккан.

Кыргыз элинин адабияттаануусунун адабий-эстетикалык (К.Даутов) көркөм чыгармачылык тажрыйбалары оозеки, Орто кылымдагы адеп

руникалык, андан соң манускриптик жана акындар поэзиясынын элдик чыгармачылык этаптарында ырааттуу болбосо да калыптануу менен, кезегинде кыргыз адабияттаануусунун баштапкы этаптары катары иликтөөгө алынышын шарттайт. Бул болсо кыргыз адабияттаануусунун элдик оозеки адабиятында пайда болуп жана калыптанган өтө бай адабий тажрыйбалардын негизинде иликтөө иштерин жүзөгө ашырууга өбөлгө түздү. Ошондуктан, кыргыз элинин фольклордук мурастары кыргыз адабияттаануусунун эле эмес, кезегинде ал - элдик педагогиканын, философиянын, этиканын, эстетиканын, искусствонун жана башка толуп жаткан илимий багыттардын башаты катары изилденишине өбөлгө түзөт.

Бул жерден өзгөчө белгилей турган нерсе, фольклордук чыгармачылык бул жеке эле сөз өнөрүн белгилебестен, ал ошондой эле элдик музыканы, бийди, сүрөттү, кол өнөрчүлүктү жана башкаларды өз ичине камтыган синкреттүү искусство болуп эсептелет. Ошондуктан, оозеки чыгармачылык кезегинде дайыма элдик музыканын, бийдин, обондун (хордун) коштоосунда аткарылып келген. Сөз өнөрүнүн булардан бөлүнүп чыгышы менен адабий чыгармачылыктын өз алдынча калыптануу процесси башталган десек болот.

«Эң чоң ылдамдык, активдүүлүк жана маанилүүлүк менен синкреттик чыгармачылыктан таза көркөмдүккө өтүүнү кээ бир элдер... өзгөчө гректер ишке ашырышкан. Ал эми синкреттик чыгармачылыктын өзү өткөөлдүү процесстен улам жоголуп кеткен жок... адегенде политеизмде, андан кийин монотеизмде сакталып, өнүккөн» [130, 23-б.] – деп, орус адабияттаануучусу Г.Н.Поспелов жазат. Бул жагынан алганда, түрк алардын ичинде кыргыздар байыркы доорлордон бери эле алардын салттык ырлары элибиздин адабий ишмердүүлүгүнүн түптөлүшүнүн чыгармачылык булагы болгон эле.

Кыргыз элинин сөз өнөрүнүн пайда болушу, биринчи кезекте элдин поэтикалык жана эпикалык салтары аркылуу калыптанып, ал жанрдык жактан улам байуунун, өнүгүүнүн жолунда болгон. Жөнөкөй сөз менен айтканда, кыргыз эли өзүнүн улуттук оозеки адабиятынын улуу салттарын жаратууга жетишкен калктардын катарында турат. Анткени, элибиздин кан-

жанынан жаралган чыгармалары, кезегинде кыргыздар кандай гана тагдырга кабылбасын, аны улуу идеяга сугарып, келечегине дем берген руханий азыгы катары өнүгүп келгендигинде. Албетте, кыргыз фольклору өзүнүн башатында элдик ырым-жырым, каада-салтты коштогон бий, музыка, кол өнөрчүлүгү жана башка искусство түрлөрү менен эриш-аркак калыптанып келип, «сөз өнөрүнүн биринчи даражага көтөрүлгөн» учурунда, өзүнүн фольклордук адабиятын бийик даражага алып чыгууга жетишкен.

Ошол эле учурда, бул жерден сөзсүз түрдө белгилеп койчу нерсе, кыргыз адабияттаануусунун тарыхында, сырткы адабий салттар менен өз ара алакада болуп келгендигин да жокко чыгарууга болбойт. Бул айрыкча адабиятыбызга колжазма жана жазма адабий салттардын келип киришинен өзгөчө байкалат десек болот. Алсак, Орто кылымдагы жалпы түрк элдеринин орток мурасы болуп эсептелген Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастаны өз доорундагы Чыгыш элдеринин поэзиясынын салттарын түрк элдеринин поэзиясына алып келген прогрессивдүү акын болуп эсептелет. Ал албетте ислам дининин, маданиятынын, адабиятынын Теңир-Тоо аймагына таркай башташы менен шартталган болчу.

Ал эми сырткы адабий таасирлердин экинчи бир чоң агымы совет доорундагы орус адабиятынын таасиринде калыптанып баштаган кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын учуруна туура келет. Дегеле кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышынын тарыхый эволюциясына жалпы жонунан көз чаптырсак, анын оозеки жана жазма түрдөгү адабияттаануусунун этаптары бар экендигин көрөбүз. Бул маселелер иштин мазмунунда ырааттуу түрдө караларын эске алып келип, жөнөкөй сөз менен айтканда, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыктын (жамакчылары, чечендери, акындары, жомокчулары ж.б.) сыяктуу чыгармачыл фольклортаануучулардын жана оозеки адабиятты жазуу түрүндө изилдөөгө алган фольклортаануучулардын жана адабияттаануучулардын бир катар муундарынын эмгектери менен бааланат. Ошондуктан, адабияттаануунун негизги предметин түзүүгө жетишкен адабият тарыхчыларынын,

сынчыларынын, теоретиктеринин алдыга койгон негизги максаты жалпы эле улуттук адабиятты калыптандырууга жана өнүктүрүүгө карата жасалган илимий-методологиялык изилдөөлөрдүн натыйжасы десек болот.

Кыргыз адабияттаануусунун жаралышынан тартып анын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн маселелерин изилдеп чыгууда, кыргыздардын байыркы фольклордук адабиятынан баштап анын профессионалдык адабиятка чейинки узак тарыхый жүрүшүн **илимий-методологиялык** негизде иликтөөдө, биринчи кезекте элибиздин жана дүйнө элдеринин байыркы адабий-фольклордук салттарына байланыштуу изилдөөлөрдүн жергиликтүү жана чет элдик фольклортаануучулардын, адабияттаануучулардын эмгектери баа жеткис булак катары пайдаланылып, кезегинде алардан туура жыйынтыктарды чыгаруу аракети жасалды.

«Адабияттын кыймылын үйрөнүү аркылуу гана, биз анын улуттук өзгөчөлүгүн түшүнө алабыз» [125, 29-б.] - деп, академик Д.С.Лихачев орус элинин адабий мурастарына илимий-методологиялык негизде изилдөө жүргүзүп келип: «Ар бир доордун адабияты – бул салттуулуктун күчтүү өз ара байланышын жана таасирдүүлүктү алып жүргөн өз алдынча чыгармалардын системасы» [125, 27-б.] – деп, айткан оюна толук кошулуу менен, биздин бул багыттагы изилдөө иштерибизге илимий-теориялык жана методологиялык предметин аныктап берди. Өзүбүздүн улуттук адабияттаануубуздун пайда болуу жана калыптануу башатында турган кыргыз фольклортаануусунун жалпы тарыхына байланыштуу эмгектерди пайдаланып, анын азыркы адабияттаануубуздун бир катар маанилүү маселелерин чечип берүүгө өбөлгө түздү.

Орус фольклортаануусунда салмактуу орду бар М.К.Азадовский тууралуу: «Книга М.К.Азадовского по истории русской фольклористики представляет обобщающий труд большого масштаба, в котором автор с позиций советской науки о фольклоре подводит итоги двухвекового развития русской литературы и русской общественной мысли» - деп, орус фольклортаануусуна өзүнүн бүтүндөй өмүрүн арнаган М.К.Азадовскийдин

эмгеги тууралуу В.Жирмунский жазса, кезегинде белгилүү советтик фольклортаануучу М.К.Азадовский өзүнүн «История русской фольклористики» (1958) аттуу эмгегинде фольклор менен адабияттын ажырымсыздыгын өзгөчө белгилеген жагдайы бар. Дал эле ушул маселеге токтолуп жатып, кыргыз фольклортаануусунун тарыхына арналган эмгектин алигиче жазыла электигин Э.Абдылдаев [4, 6-б.] өзүнүн «Кыргыз фольклорунун тарыхынан» аттуу макалалар жыйнагында, А.Эркебаев [196, 15-б.] «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» монографиясында белгилеп өтүшөт. Бул маселеге токтолуп жатып, кайсы гана элдин анын ичинде кыргыз элинин фольклордук адабиятынын тарыхынын жазылышы, кезегинде кыргыз адабияттаануусунун тарыхынын толуккандуу түрдө иштелип чыгышынын адабий жана илимий булагы экендигин белгилеп койгубуз келет.

Бул маселеге байланыштуу темага келгенде, орус адабияттаануусунун алгачкы окумуштууларынан баштап алардын адабияттаануу багытындагы изилдөө иштери кайсы багытта өнүктү десек болот. Бул маселени алгачкылардан болуп колго алган окумуштуулардын бири В.Веселовскийдин [55, 5-б.] орус адабияттаануусунун эле эмес, ар бир улуттук адабиятты изилдөөнүн илимий-теориялык пайдубалын алгачкылардан болуп түзүүгө жетишкендигин Н.Н.Трубицын белгилеген болсо, анын «Тарыхый поэтика» эмгегинин тарыхый салмагына токтолуп жатып, О.М.Фрейденберг өзүнүн «Поэтика сюжета и жанра» [55, 6-б.] деген эмгегинде, А.Н.Веселовскийден [55, 6-б.] тартып адабияттаануудагы тарыхый методдун илимий багыты пайда болгондугун белгилейт.

Кыргыз адабияттаануусунун башаттарын изилдөөдө А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, Д.С.Лихачев, Н.Н.Трубицын, О.М.Фрейденберг жана башкалардын эмгектерине таянып жатып, сөз өнөрүнүн келип чыгышы тууралуу маселеге келгенде, А.Эркебаев [196, 15-б.] аты аталган окумуштуулардын эмгектерин сөзсүз түрдө эске алуу керектигин жазат. Бул маселеге өз кезегинде И.К.Горский [55, 11-б.] да токтолуп, адабияттаануунун

пайда болушу менен чыгарманы баалоо адабий сындын функциясына айлангандыгын жазат. Албетте, кыргыз адабияттаануусунун элдик адабияттагы башаттарын изилдөөдөгү адабий сындын ордун белгилеген жана анын илимий предметин аныктап берүүгө карата К.Даутовдун «Сөз өнөрүнүн эстетикасы» (1984), «Адабий сын кантип жаралган?» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) жана К.Байжигитовдун «Башталуу» (2007), «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006), «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992) жана башка бир катар эмгектерди көрсөтүүгө болот.

Академик Д.С.Лихачев [125, 29-б.] болсо, байыркы орус жана жаңы адабиятынын өсүү багытындагы жана тибиндеги чоң айырмачылыктарды белгилеп келип, жаңы адабияттагыдай болуп Орто кылымдагы адабият жаңычылдыкка эмес, тескерисинче мурунку адабиятты изилдөөгө умтулган тенденция XX кылымдын 40-60-жылдарына чейин (кээ бир изилдөөлөрдү эске албаганда) улангандыгын белгилеген болсо, кыргыз адабияттаануусундагы мындай тенденция XX кылымдын ошол эле 40-жылдарына (К.Рахматуллин, А.Н.Бернштам, М.И.Богданова) туура келип, бирок анын биротоло жанданган учуру Кайра куруу мезгилинен (1980-90) кийин гана биротоло колго алына баштаган болчу.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы маселелеринин тегерегинде биздин диссертациялык иштин объектисине алынган фольклордук жана Орто кылымдагы руникалык колжазма чыгармалары баштаган адабий эстеликтерди изилдөө иштеринде В.В.Радлов, И.Стеблева, А.Н.Бернштам, С.Малов, М.И.Богданова жана башкалардын эмгектерине таянып иш алып бардык. Ал эми XX кылымдын 80-жылдарынан тартып К.Даутов, К.Байжигитов, андан соң К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Б.Алымов, Л.Үкүбаева, А.Эркебаев, А.Акматалиев жана башка адабият окумуштууларынын, этнограф-тарыхчылар Т.Чоротегин, В.Д. Горячева жана башкалардын чоң-кичине илимий эмгектерин өзгөчө бөлүп көрсөтсөк болот.

Бул багыттагы изилдөө иштерин алып барууда, «элдик фольклордук материалдар эч качан эларалык боло албайт» – деп, орус фольклортаануучусу В.Я.Пропп [153, 37-38-бб.] айткандыгын эске алсак, кыргыздын туңгуч фольклортаануучуларынын бири М.Богданова коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктеринде» [115, 12-б.] кыргыз элинин фольклордук жанрларынын мезгилдүүлүгүн белгилеп келип: «Бизге жеткен эмгек ырлары, байыркы жанрлардын башка түрлөрү сыяктуу, бизге жеткен түрүндө кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы бир топ жогору даражага жетилген учурунда түзүлгөн. Өнүккөн кезге чейин бир нече стадиялар өткөнү белгилүү.

1. Байыркы-синкреттик стадиясы, бул стадияда жандоо, ымдоо жана тил ыргактарынын музыкалык түзүлүшү бири-бири менен байланышкан.

2. Байыркы ырлардан акырындап отуруп жеке ыр чыккан стадия. Бул стадияда белгисиз ырчы жалпы хордон бөлүнүп чыгып, өзүнүн ырын чыгарган» [115, 12-б.] – деп, кыргыз элинин эмгек, салттык же дидактикалык ырларын алабызбы, бул ырлардын бардыгы жеке бирөөлөр тарабынан жаралып, андан соң гана хордук аткарууга айлангандыгын белгилеп өтөт. Бул маселенин кайсы бир жагдайына токтолгон, адабият изденүүчүсү Ж.Кожомбердиева [96, 32-33-бб.] «М.И.Богданова – кыргыз адабиятынын изденүүчүсү» аттуу диссертациясында кыргыз элинде жеке жана хордук ырлардын болгондугун айтып өтөт.

Ал эми алгачкы делинген элдик жупуну ырларды кимдер жараткандыгы белгилүү болбогондугу менен муундан муунга өтүү менен ырларга ырлар кошулуп, толукталуу аркылуу поэмалар жаралып, анын автору болуп эл гана эсептеле ала тургандыгын орустун улуу сынчысы В.Г.Белинский [42, 625-б.] айтса, ага үндөш ойду академик А.Эркебаевден [196, 15-16-бб.] да кездештиребиз. Орустун улуу сынчысы В.Г.Белинский, кыргыз фольклорчусу М.Богдановалар элдик фольклордун «тарыхка чейинки» (до исторический) жана тарыхый доорлордо жаралышынын жана калыптанышынын маселелерине токтолгондугун белгилөөгө болот.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхындагы алгачкы эмгек ырларынын пайда болушу жана келип чыгышынын турмуштук өбөлгөлөрү жана жагдайлары тууралуу маселелер ХХ кылымдын 40-жылдарында эле З.Бектенов, Т.Байжиевдер [114, 18-б.], тарабынан козголуп, кыргыз элинин алгачкы ырларынын турмуштук жагдайлары жана жанрларынын байыркы экендигин негиздүү ойлор менен бекемдеп бергенге жетишкен.

Бул маселеге карата белгилүү адабиятчы А.Обозканов «Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты» [141, 14-б.] деген эмгегинде токтолуп, жогорудагыдай ойдун туура экендигин негиздүү ойлору аркылуу бекемдеп берет.

Кыргыздардын эмгек тематикасындагы ырлары алардын «көрүстөн поэзиясында» (Енисей өрөөнүндөгү таш жазууларда) да кеңири жолуккан жанрлардан экендигин тарыхчы С.В.Киселев [88, 298-б.] тарабынан белгилениши, бул жанрдын кыргыз элинин байыркы доордогу фольклорундагы өзгөчө орду болгондугун көрсөтүп турат.

Кыргыз элинин байыркы ишенимдерин сактап калган салттык ырлар тууралуу фольклортаануучу М.И.Богданова [115, 35-б.] белгилесе, В.Я.Пропштун бул маселеге карата айткан пикирлерине шилтеме берип келип, фольклортаануучу Е.Г.Волкова [59, с.1-2], фольклордук чыгармалар руханий маданияттын фундаменти экендигин белгилейт. Ал эми фольклортаануучу А.Ю.Никитченков [138, 48-б.] болсо, фольклор базалык маданий баалуулуктун бири экендигин жазат.

Кыргыз фольклордук адабиятынын негизги жанрларынан болгон дидактикалык чыгармачылыкка карата жазылган илимий макалалардан тартып өз алдынча иштерге кайрылуунун маанилүүгү бар. Анткени, элдик оозеки адабиятта калыптанган дидактикалык жанрлардын ичинен элдик макал-лакаптар, чечендик өнөр «Манас» эпосунан тартып, өзүнүн Орто кылым адабиятында жана акындар поэзиясында өнүгүүгө ээ болгон өзгөчө адабий-фольклордук жанрлардын катарында турат. Бул жанрлардын өзгөчө акындар поэзиясында өзгөчө өнүгүүгө ээ болгондугуна академик

А.Акматалиев [119, 208-209-бб.] токтолуп өтсө, чечендик өнөрдүн төкмө акындардын чыгармачылыгындагы ордун адабиятчы А.Обозканов [141, 99-б.] белгилеп келип, бул өнөрдүн түпкү тамыры «Манас» эпосундагы негизги каармандардын катарындагы Ажыбай, Байжигит чечендер, эл арасынан Акыл Карачач, Мойут баштаган даанышман акелер, Калыгул баштаган акындар элибиздин чечендик өнөрүнүн алып жүрүүчүлөрү жана өнүктүрүүчүлөрү экендиги тууралуу тыянактуу пикирлер айтылат. Бул маселеде: «бир эле көрүнүш тууралуу ыр менен да, кара сөз менен да жазууга болорун» [106, 139-б.], орус адабияттаануучусу А.С.Курилов жазат.

Мындай пикирдин тууралыгын, «“Төштүк” мурунку кездерде кара сөз менен айтылар эле. Азыркысын ырга айландырып айткан үстүбүздөгү доордун манасчысы Саякбай Каралаев. Бирок, илгери кара сөз менен айтып жүргөн түрү бу жолку ырдаганынан артык болбосо, кем түшкөн эмес» [195, 567-б.] – деп, кыргыздын алгачкы жазуучуларынын бири М.Элебаев да бекемдейт.

Орус адабиятчысы М.Гаспаров [142, 6-б.] болсо, чечендик искусство грек оозеки адабиятынын учурунда өзгөчө өнүгүүгө ээ болгондугун белгилеп келип, басма сөзгө көнүгүп алган соң, жандуу сөздүн артыкчылыгына кош көңүл карап калганыбызды айтат. XX кылымга чейин оозеки түрдө жашап келген кыргыз элинин эпикалык жана акындар чыгармачылыгы өзүнүн оозеки формасында туруп, чечендик өнөрдүн өнүгүп өсүшүнүн өзгөчө этабы экендигин белгилесек болот.

Бул маселеге карата кыргыз фольклортаануучулары жана адабияттаануучулары тарабынан да бир катар эмгектер жазылып, кыргыз чечендик өнөрүн акындар поэзиясынын контекстинде караган З.Бектенов менен Т.Байжиев түзгөн «Кыргыз адабияты» (Б.: Мектеп, 1993), С.Закировдун «Кыргыз санжырасы» (Б., 1996), А.Обозкановдун «Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты» (Б.: Шам, 2006), К.Байжигитовдун «Башталуу» (Б., 2007) сыяктуу эмгектерде

«чечен айтыш», «чечендик өнөр» деп, бул өнөрдүн кыргыз акындарынын бардыгына эле мүнөздүү боло бербеген өзгөчө касиети белгиленет.

Эл оозунан жыйналган фольклордук материалдардын негизинде «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын очерктери» (1985), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» 1-том. (2004) жана башка коллективдүү жыйнактарда элдик фольклордук чыгармалар менен катар кыргыздардын дидактикалык жанрлары катары санат-насыят, терме, макал-лакап, табышмак, айтымдар жана чечендик өнөргө кеңири орун берилген.

Кыргыз элинин чечендик өнөрүнө арналып А.Ибраимова тарабынан «Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү» (Автореферат. - Б., 1998) деген темада кандидаттык диссертация жазылган.

Буга чейин кыргыз фольклортаануусунда чечендик өнөргө өз алдынча арналган эмгектер жазылбаса да, кыргыз элинин алгачкы илимпоздору З.Бектенов, Т.Байжиевдин Кыргыз адабияты (Б., 1993), белгилүү тилчи окумуштуу Ж.Мукамбаевдин Эл ичи – өнөр кенчи (Ф., 1990, 189-б.), академик Б.М.Юнусалиевдин Тандалган эмгектер (Ф., 1985, 399-б.), фольклортаануучу С.Закировдун Кыргыз санжырасы (Б., 1996, 342-344-бб.) сыяктуу эмгектерде изилдөөлөрдүн максатына ылайык чечендик өнөр тууралуу изилдөөлөр жүргүзүлгөндүгүн айтып кетүү керек.

Ал эми «Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары» (Б.: Шам, 2004) китебинде чечендик өнөргө өз алдынча обзор берилген. Бул обзордо жалпы эле чечендик өнөрдүн тарыхына, анын антика, орто жана кийинки кылымдардагы көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу маалымат берилет [119, 357-б.].

Адабий-көркөм чыгармачылыктын эпикалык салттарынын калыптанышынын тарыхый жанрдык жолун изилдөө азыркы адабияттаануунун маанилүү методологиялык негиздеринен болуп саналат. Бул жаатта орустун белгилүү фольклортаануучусу В.Я.Проптун [151, 3-б.], ушул эле эмгекте В.Г.Белинскийдин [151, 5-б.] эмгектеринде адабий

чыгармачылыктын бардык түрлөрүн алардын тарыхый шарттарына ылайык изилдөө азыркы адабияттаануунун негизги методологиясына кирери жана ар бир элдин эки улуу чыгармачылык доорун түзгөн фольклор менен адабият экендиги айтылат. Ал эми орус фольклортаануучусу П.Гринцер (176, 156-б.) болсо, оозеки түрдө пайда болгон фольклордук чыгармачылыкты жазма адабияттын принциптери аркылуу изилдөөгө жол бербөөнү белгилеген жагдайы бар.

Бул багыттагы пикирлерди Р.Кыдырбаева [108, 108-б.], И.В.Стеблева, С.Мусаевден [108, 26-б.] кездештирсек, М.И.Богданова [47, 3-4-бб.] өз кезегинде, байыркы кыргыздардын адабий эстеликтериндеги эпитафиялардын фольклордук жанрлар менен болгон байланыштары байкаларын, кезегинде алар баатырдык эпостордун өзөгү экендиги айтылат. Буга үндөш пикирди: «Бул окшоштукту биринчи жолу профессор П.Фалев кийин академиктер М.О.Ауэзов, А.Х.Маргулан да байкаган» [95, 26-27-бб.] – деген пикирди белгилүү фольклортаануучу З.Мамытбеков жазат.

Ал эми кыргыз эпикалык поэзиясынын калыптанышынын маселелерине келгенде, Ырамандын Ырчы уулу “Манас” жомогун биринчи баштаган манасчы катары, С.Орозбаков, Ы.Абдырахманов, Тоголок Молдо жана Жүсүп Мамайдын вариантында кездешери жана ошол кошок түрүндө эл оозунда айтылып жүргөн ырларды Токтогул ырчы бириктирип, Манас баатыр жөнүндө бир бүтүн чыгарма түзгөндүгүн манаस्ताануучу С.Мусаевден [129, 284-б.] жана манаस्ताануучу К.Абакировдун «Манаस्ताануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Үрүмчү, 2016) деген монографиясынан кездештиребиз.

Дүйнө элдеринин анын ичинде кыргыздардын фольклоруна кызыгып, «Манас» үчилтиги баштаган элдик эпостордон үзүндүлөрдү жана фольклордук чыгармаларды жазып алган В.Радлов өзүнүн «Образцы народной литературы северных тюркских племен». V том. (Санкт-Петербург, 1885) жыйнагына киргизген. Дегеле, «Манас» эпосунун бул диссертациялык изилдөөнүн илимий объектисине алынышы бекеринен эмес.

Анткени, элдик эпостордун кагазга түшүрүлүшү менен анын өзү бир гана фольклортаануунун объектиси болуудан калып, кезегинде ал адабияттаануунун да предметине айлангандыгын белгилеп коюу керек. Маселен, «Манас» үчилтигин алгачкылардан кагазга түшүргөн атактуу окумуштуу В.Радлов [155, 3-б.] дүйнөлүк эпикалык салттуулук кыргыздарда өзгөчө өнүгүүгө ээ болгондугуна токтолуп жатып, кыргыздардын эпикалык поэзиясын элдик адабий салттарды бириктирген чыгармасы катары карайт. Бул жааттагы ойду айткан фольклортаануучу У.Б.Далгат [67, 6-б.] өз кезегинде, эпостук чыгармачылыкта фольклор менен адабияттын өзара таасирлери, жанрдык алакалары тууралуу сөз кылып келип, буларга ырааттуу түрдө мамиле жасоого туура келерин белгилейт. Ал эми П.Г.Богатырев менен Р.О.Якобсон [45, 373-б.], өздөрүнүн «Фольклор как особая форма творчества» (1971) деген эмгегинде, «оозеки эмес, жазма адабият чыгармачылыктын көнүмүш формасына айланганда, фольклорду да ошол түшүнүктөр аркылуу кароо калыптанат» деген ойду карманышат. Ошол эле мезгилде элдик эпикалык салттардын эч качан бирдей болбой тургандыгы тууралуу пикирди В.Я.Пропп [151, 26-27-бб.] да карманат.

Бул пикирлердин натыйжасында элдик эпикалык чыгармачылыктын өзү келип, фольклордук жана адабий салттардын синкреттүүлүгүнөн турары белгиленет. Мисалы, М.Ауэзов «Манас» эпосунда адабий жанрлардын эпикалык, поэтикалык жана драмалык мотивдеринин синтези бар экендигин жазат.

Кыргыз элинин фольклордук адабиятынын өзгөчө этабы болгон эпикалык жана акындар чыгармачылыгынын улуу салттарын кылымдардан кылымдарга сактап келген мектеби болгондугун, өз эмгектеринде К.Рахматуллин, К.Кудайбергенов, Р.Кыдырбаева, М.Ауэзов, В.Жирмунский, С.Мусаев, М.Мамбетакун, Т.Бакчиев сыяктуу окумуштуулар кайрылышып, манасчылыктын спецификасы, анын башка ырчылардан өзгөчөлүктөрү, манасчылардын түрлөрү жана мектептери, манасчылыктагы түш көрүү (дааруу) көрүнүшү сыяктуу маселелерге ар кимиси ар түрдүү деңгээлде

кайрылышкандыктарын манастануучу К.Абакиров [1, 173-б.], өзүнүн «Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (2016) монографиясында жазат.

Кыргыз элинин фольклордук адабиятындагы айтуучулук өнөрдөн баштап анын жазгыч манасчылардын чыгармачылыгына чейинки ар түрдүү маселелерине карата жазылган эмгек катары Ж.Орозобекованын «Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу» (2003) монографиясын көрсөтүүгө болот. Манастануучу аталган эмгегинде [144, 19-б.] айтуучулук өнөр кайсы гана улутта болбосун, чыгармачылыктын калыптануу, такшалуу, өркүндөтүү сыяктуу белгилүү этаптардан өтөрүн белгилеп келип, дагы бир жерде, «Манастын» классикалык үлгүсүн С.Орозбаков менен С.Каралаевдин варианттары түзөрү, белгилүү манастануучу С.Мусаевдин, Р.Кыдырбаевалардын пикирине ылайык Нармантай, Чоюке, Тыныбек, Акылбек, Назар, Доңузбай жана башка манасчылардын кыргыз «Манас» эпикалык поэзиясын түптөөдөгү орду чоң экендигин жазып [144, 134-135-бб], эпикалык чыгармачылыктын оозеки формада жашашы бир нече этаптардан турган сыяктуу эле аны жазуудагы Тоголок Молдо, Ы.Абрахманов, Ж.Мамай сыяктуу манасчылардын үч башкача чыгармачылык жолу бар экендиги белгиленет [144, 209-б.].

Ошентип, адабияттаануунун адабий мектебинин башаты, башкача айтканда, адабий-чыгармачылык жактан калыптанышы элдик фольклордук адабиятта эле ишке ашкан десек болот. Ал эми адабий чыгармачылыктын академиялык мектебин түзүү идеясы К.Тыныстанов башында турган А.Сопиев, Ш.Көкөнов, К.Жантөшев жана башкалар биргелешип «Академия кечелери» деген драмалар цикли жазылган учурга тиешелүү кароого болот. Бул драмалар циклинин «Академия кечелери» деп аталышы жана кыргыз элинин фольклордук адабиятынан баштап анын кийинки мезгилдердеги тарыхый-турмуштук окуяларынын бир циклдүү чыгарма катары иштелип чыгышы, биринчи кезекте кыргыз театрынын адабий-тарыхый академиялык мектебин түптөөгө болгон алгачкы аракети эле десек болот. К.Тыныстанов

тарабынан мындай аракеттердин жасалышы 1924-жылы ачылган Академиялык борбордун түзүлүшүнүн да ролу бар. Ошол эле учурда К.Тыныстановдун демилгеси менен жазылган «Академия кечелеринин» үч циклдүү жазылышы «Манас» үчилтигинин циклдүүлүгүнүн кандайдыр бир деңгээлде профессионалдык адабияттын драмалык жанрында ишке ашыруу аракети десек болчудай.

1.2. Орто кылымдагы колжазма адабиятын жана акындар поэзиясын изилдөөнүн тарыхы.

Диссертациялык иштин объектисине алынып изилдөөгө алынган орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятынын чет элдик жана жергиликтүү адабияттаануучулардын эмгектерине кайрылууда, алардын биздин тематикага тиешелүү болгон эмгектерге көбүрөөк басым жасалды.

Энесай-Орхон эстеликтеринде сакталып калган жазуулар менен Орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятындагы жанрдык байланыштар белгиленип, ал гана эмес мурункусу кийинкисинин башатын түзүп тургандыгы бир катар эмгектерде далилденип берилет. Т.Чоротегин «Махмуд Кашкари Барсканинин “Дивану лугати т-түрк” эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак» [191, 64-б.] деген эмгегинде дал ушул маселеге өзгөчө басым коет. Ал эми И.Л.Кызласов [111, 9-б., 24-б.], эрте орто кылымга тиешелүү болгон Энесай өрөөнүндөгү руникалык жазууларды изилдөө иштеринин башталгандыгына 2021-жылы туура 300 жыл толгондугун белгилеп, дал ошол эстеликтерди алгачкы болуп ачкан Даниил Готлиб Мессершмидт болгондугун жазып, дал ошол окумуштуу бул жазууларды руникалык тексттер деп атагандыгын белгилеп келип, ал тексттердин окулушундагы, которуудагы жана изилдөөдөгү С.Е.Малов, И.В.Стеблева, Н.М.Ядринцев, В.В.Радлов жана башкалардын [111, 6-7-бб.], Енисей, кийин Орхондогу эстеликтер табылгандан кийин гана руникалык тексттерди толук окуу мүмкүнчүлүгү пайда болуп, бул жазма эстеликтер Орхон-Енисей жазуулары аталып калгандыгын жазат.

Ошентип, 1721-жылдары Энесайдагы жазуулардын Д.Г.Мессершмидт тарабынан изилденип башташы, 1889-жылы Орхондо табылган руникалык жазуулар В.Томсен, В.В.Радлов жана башкалар тарабынан эки аймактагы жазмалар бириктирилип окулуп, алар түрк элдеринин жазмасы экендигине биротоло илимий жыйынтыктар чыгарылуу менен кезегинде бул жазуулар адабияттаануу илиминин да изилдөө объектисине айлангандыгын көрөбүз.

Орто кылымдагы колжазма адабиятынын башатында турган VI-VII кылымдар аралыгында Талас, Кочкор, Енисейдеги жазуулардын графикасы жана көлөмү VIII кылымдагы Орхонго жеткенде толуккандуу адабий мүнөзгө ээ болгондугун академик А.Акматалиев [94, 9-б.] белгилейт.

Орто кылымдар боюнча адистешкен этнограф-тарыхчы В.Д.Горячева [65, 167 – б.], Орто кылымдагы адабий-тилдик салттардын башаты Орхондогу руникалык жазууларга барып такаларын жазып келип, өзүнүн диссертациялык изилдөөсүнүн бирден бир борбордук маселеси катары, кезегинде кыргыздардын аймагында жайгашкан Баласагын, Барскон сыяктуу ордо шаарлардан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари сыяктуу инсандар, ошол мезгилдеги шаар маданиятынын чыгаан өкүлдөрү экендигин жазат.

Орто кылымдагы орток түрк адабиятынын калыптанышында шаар маданиятынын өзгөчө ролун белгилөөдө, этнограф-тарыхчылар Т.Чоротегин [191, 292-б.], В.Д.Горячева [65, 233-236-бб.], З.Т.Садырова [162] жана башкалардын илимий эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Профессор А.Садыков, адабияттаануучу Г.Орозова [94, 268-269-бб. 2018.] Орхон-Енисей тексттериндеги жана орток түрк колжазма чыгармаларынын жанрдык маселелерине кайрылышат. Кытайлык адабиятчы Гульниса Жамал [67, 4-б.] В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев жана башкалардын пикирине кошулуп, «Куттуу билимди» адабий чыгарма деп жазат. Түрколог Н.Усеев [186, 11-б.] «Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер» (2011) деген китебинде, жазма эстеликтерде

уруусунун көрсөтүлүшү таш эстеликтердин башка аймакта коюлгандыгын белгилейт деген тыянакка келет.

Ал эми ошол чыгармачылык салттардын V-IX кылымдар аралыгында таш эстеликтерге (“күмбөз поэзиясы” – Малов С.), аска беттерине, карапа идиштерге, көрүстөндөрдөн табылган мисалы жылкынын сөөгүнө, койдун чүкөсүнө жазылган тексттердеги фольклордук жанрдык салттарды мисалы, М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгүндө кездешкен жазуулар да далилдеп тургандыгын: «В словаре Махмуда Кашкарского (XI) прилагательное *salya at* значением «упрямый, норовистый конь» (Древнетюркский словарь, 1969, с. 482). Надпись на псалии фиксирует более древний случай употребления этого слова в значении имени собственного – клички коня Шалый, Буян» [149, 184-б.] – деп, белгилүү орус археологу С.Г.Кляшторный жазгандай, түрк элдеринин Орто кылымдагы көрүстөндөрдөн табылган жылкынын сөөктөрүндөгү, койдун чүкөлөрүндөгү жазуулар, Энесай руникалык жазмалардагы үй жаныбарларына арналган тексттер экендигинен кабар берип турат. Бул болсо түрк элдеринин анын ичинде кыргыздардын «Бекбекей», «Шырылдаң» сыяктуу мал чарбачылыгына арналган фольклордук салттар, бул тематика ал элдердин руникалык жазмаларындагы салттарды да кыйгап өтпөгөндүгүн белгилеп турат. Дегеле орто кылымдагы орток түрк адабиятына тиешелүү маселелерди караганыбызда, фольклор менен катар тээ байыркы кылымдардан бери эле жазма адабият да бирге жашап келгендигин, адабияттаануучу С.Искендерова «Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы» [85, 51-52-бб.] аттуу өзүнүн эмгегинде жазат.

Энесай-Орхон эстеликтериндеги жазылган тексттер көбүнесе кыргыздарга тиешелүү экендиги, түрк элдеринин Чыгыш, Батыш жана Түндүк, Түштүк диалектилерине караган жалпы түрк элдеринин тилин ар тараптуу изилдөөгө алган В.Радлов, В.Томсен, С.Малов, А.Мюллер, С.Г.Кляшторный ж.б. бир катар түрколог-окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн улам, бул маселелерге илимий негизде жыйынтык чыгарылат. Мисалы,

Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» менен Орхон жазууларынын тилиндеги тыбыштык окшоштуктар бар экендигин В.Томсен [94, 21-б.] жазган болсо, академик В.Радлов «Кут алчу билим» менен байыркы түрк тилинин орфографиясын салыштырып келип, Ж.Баласагын өзүнүн чыгармасын уйгур тилинде жазбагандыгын бир нече факторлор менен далилдеп, В.Радлов, Бартольд, Кононов ж.б. бул адабий мурасты автор ошол мезгилде түрк элдерине кеңир жайылган араб тамгасында жазып, Кашкарга барганда гана ханга белек кылуу үчүн аны кайрадан уйгур тамгасына салып жазып чыккандыгын К.Артыкбаев [118, 13-б.] белгилейт.

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанын ар тараптуу тарыхый, философиялык, филологиялык жана башка багытта изилдөөлөрдүн ичинен адабияттаануу багытында, Т.Сыдыкбеков, А.Алтымышбаев, Б.Орузбаева, Б.Юнусалиев, С.Мусаев, С.Сыдыков, Ө.Караев, К.Артыкбаев, А.Садыков, А.Абдыразаков, А.Акматалиев, Г.Орозова, Т.Чоротегин, Н.Турдубаева, Гульниса Жамал жана башкалардын бир катар эмгектери жазылган.

Бул багытта алганда элдик дастанды которуу, изилдөө багытындагы көптөгөн маселелерге токтолуп келип, академик А.Акматалиев: «А.Н.Кононовдун баасы боюнча “Куттуу билим” “поэтикалык тилдин назик, көркөм табылгасы” десе, Стеблева “Куттуу билим” менен түрк тилиндеги классикалык поэзиянын тарыхы “башталат” деген. А.Алтымышбаев “...славян элдери үчүн “Игордун кошуну тууралуу сөз” кандай мааниге ээ болсо, биз үчүн мына ушундай ролду “Куттуу билим” ээлейт” деп жазган» [118, 17-б.] деген ойду айтат.

Дегеле Орто кылымдагы Орхон-Енисей жазма эстеликтери менен орток түрк колжазма адабиятынын маселелеринин кыргыз адабияттаануусунда изилдениши жана анын бир катар жагдайларына илимий-теориялык негизде тыянактарды чыгаруу зарылчылыгы жок эмес.

Кыргыздардын элдик оозекиден жекече чыгармачылыкка өтүүдөгү төкмө ырчылардын жана колжазма андан соң жазма адабий

чыгармачылыктын калыптанышындагы жазгыч акындардын чыгармачылыгы маанилүү орунда турат.

Кыргыз акындар чыгармачылыгынын калыптануу башаттары биздин эранын VII-VIII кылымдардагы Энесайдан табылган жазуулардан кездешерин академик А.Н. Бернштам [180, 83-84-бб.] XX кылымдын 40-жылдарында эле байыркы Энесай таш эстеликтердеги тексттерде сакталып калгандыгын белгилесе, белгилүү фольклор жана адабияттаануучу М.Богданова [47, 12-б.], кыргыздардын Энесай жана Талас эстеликтердеги жазуулардын бардыгы кыргыздардын оозеки кошок, ода жана башка элдик поэтикалык жанрлардан түзүлгөндүгүн белгилейт.

Ал эми белгилүү адабияттаануучу А.Обозканов [140, 24-б.], кыргыз элинин төкмөлүк өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрү – Арстанбек, Эсенаман, Жеңижок, Токтогул, Калык, Барпы жана башкалардын көп кырдуу шык-жөндөмдөрүндө, акындар поэзиясынын болуп көрбөгөндөй бийиктикке жетишинин өзөгүндө кыргыз элинин оозеки адабиятынын кылымдарды карыткан ары бай жана ары терең классикалык деңгээлинен кабар берип тургандыгын айтат. А.Обозканов ошол эле «Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты» [141, 43-б.] деген монографиясында акындар чыгармачылыгынын байыркы көөнө мезгилдерде пайда болуп, кылымдан-кылымга өтүп эволюциялуу түрдө калыптанып келген узак чыгармачылык процессин иликтеп, кезегинде алардын жамакчылык (үйрөнүү), ырчылык (чеберчиликти өздөштүрүү) жана төкмөлүк (өз алдынчалыкка өтүү) өнөрдүн негизги этаптары бар экендигин белгилейт.

Ал эми академик А.Эркебаев [196, 96-б.], «Манас» эпосунда ырчылардын, орто кылымдардагы легендарлуу акындардын болгондугуна карабай, акындар поэзиясынын башталыш доорун көпчүлүк адабиятчылар XIX кылымдын экинчи жарымына тиешелүү карагандыгын белгилеп, бул багыттагы изилдөө ишинде философ Б.Аманалиев «Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхынан» (Фрунзе, 1963) деген китебинде Орхон-Энесай жазма эстеликтерге жана фольклордук тексттерге талдоо

жүргүзүп келип, XV-XVIII кылымдардагы легендарлуу ойчулдар Асан Кайгы, Толубай сынчы жана Санчы сынчы жана башкалар кыргыз акындар поэзиясынын тарыхын орто кылымга алып баргандыгын жазат. Казак адабияттаануусунда калыптанып калган мындай изилдөөлөрдү колго алуу зарылчылыгы бар экендиги белгиленет. Ал эми кыргыз акындар поэзиясынын тарыхчысы Б.Кебекованынын «Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери» [92, 40-б., 48-49-бб.] деген китебинде Кетбука, Токтогул, Асан Кайгы, Жээренче чечен, Толубай сынчылар ойчул акындардын сап башында туруп, легендарлык акындар түрк (кыргыз, ногой, казак ж.б.) калктарына бирдей тиешелүү экендигин айтып, алардын өзгөчө таасири айрыкча Арстанбектен байкаларын илимий негизде далилдеп берет. Бул болсо кыргыз акындар поэзиясынын узак мезгилдер бою калыптанып келген акындык өнөрдүн улуу адабий салттарынын белгилениши, Б.Кебекованын [92, 51-52-53-б.б.] аталган эмгегинде кеңири сөз кылынып, кезегинде, А.Эркебаев [196, 114-б.] да бул маселеге токтолгондугун айтып кетүүгө болот.

Кыргыз акындар поэзиясындагы терме, насаат, айтыш жана башка жанрлардын алкагында, мисалы «Аккан суу» темасындагы бири экинчисинин чыгармасын байытып, өз ара адабий чыгармачылык салттын болуп келгендигин, улуу жазуучубуз Ч.Айтматов [7, 4-б.] жазгандай, «Аккан суу» ыры Жеңижоктун чыгармачылыгында өзгөчө темага айланып, эл оозунда сакталып калган ылакапка караганда, “жети күн тынбай” айтса дагы аягына чыкпаган дастандык масштабга чейин өсүп жеткен ыр болгондугу, бирок тилекке каршы анын толук варианты сакталып калбаса да, «Ак куржун толо ыр калды», «Ким айтат менин ырымды» өңдүү ырларында айткан чыгармачылык салт, Барпы сыяктуу кийинки муундагы акындар тарабынан андан ары өнүктүрүлгөндүгүн: акынтаануучу Б.Кебекова [92, 40] жазса, бул пикирге удаалаш ойду адабиятчы К.Байжигитовдон [33, 26-б.] да кездештиребиз.

Жогорудагы адабияттаануучулардын пикирин А.Обозканов [141, 231-б.], түрколог С.М.Абрамзондун кыргыз акындарына карата өтө таасын жана эң негизгиси кыргыз акындар поэзиясына жана анын ири өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына берилген эң жогорку баа экендигин белгилейт.

Манастаануучу К.Абакиров [1, 89-б., 99-б.] болсо, «грек аэддери кыргыз ырчыларынын эле өзү» деген В.Радловдун Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. V. СПб (Санкт-Петербург, 1885 г.) жыйнагынын баш сөзүнө карата өз пикирин билдирип жатып, В.Радлов аэддерге кыргыздын залкар манасчыларын, анын пикири боюнча нускоочу акындардын катарына кошорун жазса, адабияттаануучу К. Байжигитов, В.Радлов кыргыздардын акындар поэзиясы ошол XIX кылымда өзүнүн болуп көрбөгөндөй бийиктигине жеткендигине илимий эң жогорку баасын бергендигин жазат. Ч.Валиханов жана В.Радловдун пикирлерине токтолуп келип, академик А.Эркебаев: «Биз бул эки окумуштууга (Ч.Валиханов менен В.Радлов – К.А.) таазим кылуу менен бирге алардын эмгектеринде кыргыз фольклору бир беткей түшүндүрүлүп калганын ачык айтып, түзөтүү киргизүүбүз зарыл. Ал бир беткейлик кыргыз фольклорунда эпикалык поэзия үстөмдүк кылат, ал эми лирикалык поэзия анчалык өнүкпөгөн деген пикирлеринен көрүнөт» [1, 84-б.] деген А.Эркебаевдин оюн келтирип, адабияттаануучу К.Абакиров: «Кийинчерээк А. Эркебаев ар кайсы доордогу көрүнүштөр бир катарга коюлуп, материалдар толук камтылбай, натыйжада историзм жок болгондуктан, «бул залкар окумуштуулардын пикирлерине сын-көз менен кароо керектигин» айта келип, кайра эле: «Ошентсе да, кыргыздардын сөз өнөрүндө эпикалык поэзия басымдуулук кылып, бийлик жүргүзөт деген В.Радлов менен Ч.Валихановдун пикирлери олуттуу көңүл бурууга арзыйт» (1, 46-47-б.) – деп, өзүнүн мурда чыгарган «бир беткейлик», «чектелгендик» деген бүтүмдөрүнүн пайдубалын кыйла бошондотуп, бул маселе али да кеңири иликтөөгө муктаж экендигин кыйытып коет» [1, 84-б.] – деп жазат. Кыргыз элинин фольклордук чыгармаларын учурунда жазып алган Ч.Валиханов, В.Радловдордун эмгектериндеги акындар поэзиясына

тиешелүү маселелерине Б.Кебекова, А.Эркебаев, К.Байжигитов, К.Абакиров жана башка саналуу гана адабиятчылар кайрылышып, бул эки окумуштуунун кыргыз акынтаануусунун калыптанышындагы өзгөчө орду көрсөтүлөт. Бул жерден өзгөчө белгилеп койчу нерсе, В.Радловдун кыргыз акынтаануусунун XIX кылымдын орто чениндеги акындар чыгармачылыгына карата берген жогору баасы, кыргыз акынтаануусунун актай турган барактарын толуктап турган баа жеткис адабий факт экендигин танып болбойт.

Кыргыз акынтаануусундагы дагы бир маанилүү илимий көзкараштын орду жана ролу тууралуу айтып жатып, адабиятчы А.Турдугулов [184, 53-54-бб.] «Кыргыз классикасы: Адабий мурас – руханий дөөлөт башатында» аттуу китебинде, акындар поэзиясынын Ч.Айтматовдун, К.Артыкбаевдин жана башкалардын өзгөчө ордун белгилейт.

Ал эми кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылыгын изилдөө иштери XX кылымдын 50-жылдары эле колго алынып, бул багытта И.А.Батмановдун пикиринде анын тарыхы XIX кылымдын 60-жылдарына барып такаларын айтса, Б.Юнусалиев болсо, ушул өңдөнгөн жазма эстеликтерди жыйноо боюнча иштердин дээрлик жүргүзүлбөй келгендигин белгилегендигин А.Эркебаев жазат. Өз кезегинде ушул эле эмгегинде А.Эркебаев [196, 107-б, 109-б.] кыргыз жазма адабиятынын өнүгүшүнүн өзгөчө этабы катары кыргыздардын орустардын курамына кирүүсү менен бардык тармактарда өзгөрүүлөрдүн ишке ашып баштагандыгын жазат.

Бул өңдүү пикирди С.Байгожоевдин «Жазгыч акындар» (1959) [37, 3-б.] аттуу чакан китебинде кыргыз жазма адабиятынын жайыла башташы XIX кылымга ачык таандык экендигин белгилесе, бул маселеге карата К.Байжигитов [33, 41-42-б.], кыргыз колжазма адабияты Ж.Шүкүров, Т.Саманчин, Б.Юнусулиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, О.Сооронов, С.Тиллебаев, К.Жусупбекова жана башка адабият окумуштуулары тарабынан манускриптик адабият катары мүнөздөлгөндүгүн жазат.

Бирин экинчисинен бөлүп кароого болбой турган акындар поэзиясынын төкмө менен жазгыч акындардын өз ара чыгармачылык

таасирлери тууралуу бир катар адабияттаануучулар тарабынан белгиленип, ошол эле учурда жазгыч акындардын төкмө акындардын чыгармачылыгына тийгизген таасири тууралуу учурунда Т.Саманчин [165, 214-б.], Кылычтын жазган ырларын ырчылар, комузчулар тарабынан эл арасында ырдалганын жана анын ырларынын көпчүлүгү макал-лакап болуп тарап кеткендигин жазат.

Казак элинин белгилүү акыны О Сулейменов [169, 21-б.] өз элинин руханий жашоосунун тарыхына кайрылып жатып, алардын фольклор доорунда угуучу болуп келгендиги, ал эми жазма адабиятка ээ болгон жарым кылым аралыгында өз угуучуларын массалык түрдө жоготкондугун, бирок алигиче массалык окурмандарын таппагандыгын белгилеп, элдик ырлар кагазга өткөнү менен оозеки ырдын бардык формаларын сактап, бул элдер алигиче жазма ырдын белгилерине толук ээ боло электигин жазат.

Ал эми адабиятчы А.Турдугулов [184, 67-68-бб.] өзүнүн жогорудагы эмгегинде төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылыгына кайрылып жатып, “Замана” адабиятынын өкүлдөрү - Калыгул, Арстанбектердин адабий мурастарын изилдөөдө «...профессор К.Артыкбаев, профессор Л.Үкүбаева, профессор А.Абдразаков, доцент К.Байжигитов, доцент С.Искендерова, ага илимий кызматкер К.Кырбашев сыяктуу адабий чөйрөгө эчак таанымал болуп калышкан окумуштуулардын эмгектерине токтолуп, алардын бул багыттагы эмгектерине талдоо жүргүзөт. А.Турдугуловдун илимий изилдөөлөрүнө токтолуп жатып, кезегинде адабиятчы М.Көлбаева [101, 6-б.], анын изилдөөлөрүндө акындар поэзиясы, оозеки жана жазма адабияттын өзгөчө этабы катары каралгандыгын белгилейт.

Кыргыз акындар поэзиясынын «Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы» (2014), «Замана адабиятынын өнүгүшү» (2014), «Айтыш өнөрүнүн табияты» (2015) сыяктуу монографиялык жана окуу китептеринде М.Көлбаева бир катар изилдөө иштерин жүргүзүү менен акындар чыгармачылыгынын калыптанышындагы салттуулук маселелерине

кайрылып, андагы айтыш өнөрүнүн табиятына токтолуп, замана адабиятынын өнүгүшү сыяктуу маселелерди козгойт.

Фольклордук чыгармачылыктан жазма адабиятка өтүүнүн синтезинде турган акындар поэзиясы экендиги белгилүү. Бул процесс өз мезгилинин мүнөзүнө ылайык ар түрдүү деңгээлде ишке ашкандыгын адабияттаануучу К.Койлубаев [97, 5-б.] «Жазгыч акындардын чыгармачылыгы (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо)» (2010) монографиясында кыргыз жазгыч акындарынын төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылыгынан туруу менен бул чыгармачылыктын өзү оозеки салттуулукта эле калыптангандыгын жазат.

Ал эми жазгыч акындар поэзиясынын кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөөчүлүк тарыхый маселелерине келгенибизде, совет доорунда – М.И. Богданова, Т. Саманчин, С. Байкожоев, Ч. Айтматов, А. Алтымышбаев, Б. Аманалиев, С. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, Б. Кебекова, Ш. Үмөталиев жана башкалар, ал эми постсоветтик мезгилде – Б. Кебекова, Л. Үкүбаева, А. Акматалиев, А. Эркебаев, К. Байжигитов, А. Обозканов, А. Турдугулов, К. Койлубаев, М. Көлбаева ж.б. окумуштуулардын пикиринде төкмө жана жазгыч акындардын өзгөчөлүктөрүнө караганда, жалпылыктары белгиленип, дегеле кыргыз акынтаануу маселелерине келгенибизде, бул жааттагы адабий жана илимий процесстин бир катар маселелерин изилдөө иштери уланууда десек болот.

1.3. Кыргыз профессионалдык адабиятынын изилденишинин тарыхый орду.

Жаңы доордун адабияты аталган XIX-XX кылымдарда дүйнөлүк адабияттаануудагы жаңылануулар кемелине келип, адам баласы өзүнүн узак чыгармачылык жолунда адабияттын фундаментин түптөөгө (айтуучу жана угуучу) умтулуп келген болсо, бул кылымдарда кыргыздар үчүн адабий чыгармачылыктын жаңыча кыйырларын ачып берүүгө багыт алган мезгили болду.

Советтик адабияттын алкагында бирге калыптанып, өнүгүүнүн бирдиктүү процессинде орус, казак, кыргыз жана башка улуттук адабий процесстин масштабдуу жүрүшүндө өз ара тажрыйба алмашуунун натыйжасында, кезегинде жергиликтүү калемгерлердин чыгармачылыгы, адабият окумуштууларынын ишмердүүлүгү калыптанган десек болот. Бул жаатта Европа жана дүйнөлүк адабият илими менен мурдатан алака кылып келген орус адабияттаануучулары тарабынан XIX-XX кылымдар чегинен тартып эле изилдөө иштери жүргүзүлүп, ал өз кезегинде советтик адабияттаануунун андан ары өнүгүшүнө, анын ичинде кыргыз адабиятчыларынын илимий ишмердүүлүгүнө оңтойлуу илимий шарттарды түзүп берген болчу.

Советтик адабияттын таасиринде калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгон профессионалдык адабий процесс ар бир улуттук адабиятка кеңири мүмкүнчүлүктөрдү ачып берүү менен илимий изилдөө жаатында ар бир элден жазуучулардын жана окумуштуулардын чыгышынын ыңгайлуу шарттары түзүлгөн эле. Жөнөкөй сөз менен айтканда, социалисттик реализм методу ар бир элдик адабияттагы улуттук улуу идеяларды чагылдырган чыгармачылыктын жана илимдин калыптанышына өбөлгө түзүп берди.

Кыргыз профессионалдык адабияттаануусу өзүнүн чыгармачылык чакан тарыхына жараша телчигип, негизинен өз мезгилинин турмуштук чыгармаларынын мүнөзүндө калыптанган эле десек жаңылышпайбыз. Бул маселе тууралуу орус адабияттаануучусу П.А.Николаев [139, 7-б.] көркөм чыгармаларды изилдөөдө мыкты теориялык идеяларды сунуштоо көбүнесе адабий сын тарабынан сунушталып келгендигин белгилеп келип, эми гана адабияттын теориялык маселелери иштелип, адабияттын тарыхый жыйынтыктары чыгарылып, академиялык мектептин пайдубалы түптөлүп баштагандыгын жазып, бул жагынан алганда, адабияттын тарыхый жана теориялык маселелеринин изилденишинде адабий сындын орду өзгөчө болгондугун белгилейт. Бул сыяктуу көз караштарды сынтаануучу

К.Байжигитов өзүнүн «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992) эмгегинде кеңири сөз кылат.

Ал эми кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун тарыхында алгачкылардан болуп 1943-жылы М.И.Богданова, Ө.Жакишев, Т.Саманчин жана К.Рахматуллиндер биргелешип «Кыргыз адабиятынын очерктерин» жазып чыккандыгы белгилүү. Бул очеркте кыргыз элинин фольклору, эпикалык чыгармачылыгы, акындар поэзиясы жана жазма адабияттын алгачкы чыгармачылык этабы тууралуу сөз болуп. Бул өз кезегинде кыргыз адабиятынын оозекиден баштап жазма адабиятына чейинки тарыхын камтыган адабият тарыхына арналган тунгуч эмгек болгон. Бул маселеге байланыштуу белгилүү кыргыз адабияттаануучусу К.Асаналиев [120, 9-б.] адабияттаануу, фольклортаануу өздөрүнүн калыптануу жана өнүгүү процессин толук ачып берүүгө милдеттүү экендигин белгилеген жагдайы бар.

«Кыргыз адабиятынын очерктеринин» (1943) коллективдүү жазылып чыгышы биринчи кезекте кыргыз адабияттаануусунун калыптанып баштагандыгын белгилеп, анын түптөлө баштаган мезгили 1920-40-жылдарга барып такалат. Алардын алгачкы сабында М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, ж.б. турган. Албетте, алгачкы адабияттаануучулардын алдында, биринчи кезекте эл арасынан фольклордук жана башка материалдарды топтоого багытталып, кезегинде ал элдик мурастар кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун изилдөө объектисине айланган болчу. Алгачкы илимий изилдөө иштеринин багыты элдик фольклордук материалдарды топтоого негизделип, М.Богданова башында турган окумуштуулардын жазган алгачкы эмгектери, кыргыз элинин фольклордук жана жазма адабияттын алгачкы мезгилиндеги тарыхынын жазылышына өбөлгө түзгөн. Бул жаатта алганда, орус адабияттаануучусу П.А.Николаев [139, с.7.], Ф.И.Буслаевдин илимий ишмердүүлүгүнө токтолуп, академик элдик оозеки чыгармачылык менен профессионалдык адабияттын ортосундагы өз ара байланыштарды карап

жатып, улуттук адабияттын тигил же бул маселелерин ажырымдыкта изилдөө мүмкүн эмес деген пикирди жетекчиликке алган. П.А.Николаевдин айткан пикири кезегинде кыргыз элинин фольклордук жана адабий чыгармачылыгын бирдикте карап жана изилдөөгө алган кыргыздын алгачкы адабияттаануучуларынын туура илимий багытын көрсөтүп турат.

Албетте, кыргыз элинин фольклордук адабий мурастарын изилдөө иштери, академик И.Т.Айтматов [13, 7-б.], өзүнүн «Академическая наука Киргизстана. История и проблемы» (1990) аттуу эмгегинде жазгандай, XIX кылымдын орто ченинде орустун белгилүү окумуштуулары В.В.Радлов, сүрөтчү В.В.Верещагин, этнографтар Н.А.Аристов, Н.Н.Пантусов, Ф.В.Поярков, казак окумуштуусу Ч.Ч.Валиханов жана тарыхчы-чыгыштаануучу В.В.Бартольддор илимий кыргызтаануусунун пайдубалын түптөшүп, алардын тарыхын, этнографиясын, археологиясын, тилин, элдик эпосун жана башкаларды изилдөөдө абдан чоң салымы бар экендиги белгиленет.

Изилдөө иштеринин коллективдүү мүнөзгө ээ болушу Октябрь революциясынан кийин жолго салынып, И.Т.Айтматов жазгандай, кыргыз илимдер академиясынын филиалынын ишмердүүлүгү биринчи кезекте Москва, Ленинград, Ташкент шаарлары менен мамлекеттин чоң илимий борборлорунун түздөн түз байланышы аркылуу ишке ашып, кыргыз адабияттаануу илиминин калыптанышына өбөлгө түзүлөт. Ошентип, кыргыз жазма адабиятынын жана адабий тилинин өнүгүшүнө оңтойлуу шарттар жаралып, өз мезгилинин адабий чыгармачылык процессин изилдөө иштери жолго коюлуп башталган. Албетте, Академиялык борбордун 1924-жылы ачылышы менен илимий жана окуу-методикалык иштерин уйуштуруу жана жетектөө иштерине Э.Арабаев, К.Тыныстанов, К.Юдахин жана башкалар тартылып, Кыргыз Академиялык борборунун иши дароо жолго коюлуп кетпесе да, келечектеги илимий-изилдөө иштерин жүзөгө ашыруудагы анын орду маанилүү болгон.

XX кылымдын 20-40-жылдарындагы кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөө жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнө токтолуп жатып профессор С.Жигитов [75, 4-б.], өзүнүн «20-жылдардагы кыргыз адабияты» (1984) китебинде, алгачкы жылдарда жарыяланган бирин-экин сын макалалар жана рецензиялар негизинен Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, К.Рахматуллин жана башкалар тарабынан жүргүзүлгөн болсо, ал эми 30-40-жылдары К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Ж.Самаганов сыяктуу профессионал адабиятчылардын, А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Маликов сыяктуу акын-жазуучулардын сынчылык аракеттери аркылуу кыргыз адабий сынынын калыптанып баштагандыгын жазат.

С.Жигитов өзүнүн аталган эмгегинде, кыргыз адабияттаануусунун тарыхын илимий негизде изилдөө 40-жылдарда К.Рахматуллин, М.Богданова, Т.Саманчиндер тарабынан башталып, 50-жылдардын башынан кескин жанданып, жаш адабиятыбыздын тарыхына тиешелүү проблемаларды конкреттүү изилдөөгө киришкендигин жазгандай, бул жылдар аралыгында жазылган жогоруда өзүбүз атап өткөн коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), кыргыз адабиятынын акын-жазуучуларынын чыгармачылыгы боюнча кандидаттык диссертацияларды жазган авторлордун (М.Богдановадан башкасы – М.С.) биргелешип жазган эмгеги эле десек болот.

Ал эми М.И. Богданованын «О взаимоотношении литературы и фольклора» аттуу колжазмалар фондунда [48, Инв. № 1293] сакталып турган эмгекте, кыргыз элдик жанрлары менен орус адабий поэзиясынын окшоштуктары алгач ирет салыштырылат. Ал эми очерктин [115, 2-б.] киришүүсүндө кыргыздардын фольклорун жана революциядан мурунку адабиятын жыйноо жана жалпы эле кыргыз жазма адабиятын талдап, изилдеп чыгуу иштери улантылып жаткандыгы белгиленет.

XX кылымдын 40-70-жылдардын аралыгында кыргыз адабиятынын тарыхына арналып жазылган эмгектерде, элдик фольклордук адабият менен

жаңы гана жазма адабияттын профессионалдык нугуна түшкөн көркөм чыгармачылыктын тарыхын жазууга жетишилген учур десек болот.

Кыргыз адабиятынын фольклорунан тартып советтик адабияттын телчигүү мезгилине арналып жазылган бул эмгектердин жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун тарыхый предметинин калыптанышындагы орду өзгөчө. Бул жагынан алганда М.Богданова башында турган Ө.Жакишев, Т.Саманчин, К.Рахматуллиндер кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият сыны жана адабият теориясы сыяктуу негизги предметтеринин калыптанышына илимий-теориялык өзөк түзүп берүүгө жетишкен. Атап айтканда, коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), «Очерки истории советской киргизской литературы» (1961), «История Киргизской Советской литературы» (1970) жана М.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947) [47], эмгектеринин бардыгында жана ошондой эле Эгемендүүлүк жылдарында жарыкка чыккан Кыргыз адабияты тарыхынын он томдугунда, кыргыз элинин адабияттаануусунун тарыхы (өзгөчө он томдук) толук камтылган болчу.

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын тарыхына арналып жазылган алгачкы эмгек тууралуу К.Артыкбаев [24, 49-б.], “Кыргыз адабиятынын очерктери” (1943) кыргыз фольклору менен жазма адабиятынын материалдарын биринчилерден болуп системага салуу аракети экендигин жазат. Буга байланыштуу 1947-жылы жарыкка чыккан М.И.Богданованын [47, 3-б., 5-6-бб.], «Киргизская литература. Очерк» деген орусча чыккан китебинде автор, кыргыз элдик поэтикалык чыгармачылыгы менен заманбап кыргыз адабиятына жалпы обзор берүү аракети болгондугун белгилейт. «Очеркте» бул маселелерге байланыштуу кыргыз, орус тилдеринде жарык көргөн Мухтар Ауэзовдун «Киргизский героический эпос «Манас», А.Н. Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» [180, 79-б.], К.Рахматуллиндин «Героический эпос «Манас» жана башка макалалардын, монографияларды пайдаланылгандыгы тууралуу сөз кылынып, колжазмалар фондунда сакталып турган колжазма түрүндөгү материалдар дагы бул

эмгекке киргизилгендиги айтылат. Ал эми «Фольклордук мурастар», «XIX жана XX кылымдардын башындагы акындар чыгармачылыгы» СССР ИАнын Кыргыз филиалынын фольклордук фондунда сакталып турган материалдардын негизинде иштелип чыккандыгын кошумчалап кетет. Ошону менен бирге, «Советтик адабият жана искусство» журналына жарыяланган Т.Саманчиндин [165,11-12-бб.] макалалары да киргизилип, кезегинде «Кыргыз адабиятынын очерктерине» [115, 125, 177-бб.], буга чейин жарыкка чыга элек жана жарык көргөн эмгектердин камтылгандыгын М.Богданова [47, 6-б.] өзүнүн аталган эмгегинин киришүү бөлүмүндө ачык жана так белгилейт. Бул болсо кыргыз адабияттаануусунун телчигишиндеги аталган эмгектердин жана илимпоздордун адабият тарыхы үчүн жасаган эмгектеринин маанисин көрсөтүп турат.

1966-жылы Москва шаарында жарык көргөн «Краткая литературная энциклопедиясынын» [103, 526-529-бб.], 3-томунун «Киргизская литература» аттуу бөлүмдө кыргыз фольклордук адабияты жана акын-жазуучуларынын чыгармачылыгына жалпы обзор берилип, кыргыз адабияттаануусунда Ш.Үмөталиевдин «А.Токомбаев»; К.Асаналиевдин «Т.Сыдыкбеков»; Б.Керимжанованын «Ж.Бөкөнбаев»; Б.Маленовдун «М.Элебаев»; Ж.Таштемировдун «Тоголок Молдо», «Б.Алыкулов» тууралуу монографиялык эмгектери белгиленип, башка дагы кыргыз адабияттаануучуларынын кээбир эмгектери аталып өтөт.

Ал эми 1970-жылы Москвадан орус тилинде жарык көргөн «История Киргизской Советской литературы» деген эмгектин киришүү бөлүмүндө адабияттаануучу Б.Керимжанова [86, 13-14-бб.], тарабынан кыргыз адабиятынын тарыхына байланыштуу жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), «Киргизская литература. Очерк» (1947) китептерине обзор берилет.

Кыргыз жазма адабиятынын тарыхына арналып жазылган жогорудагы китептердин катарында Кыргыз ИАнын филиалынын (Кирфан), кыргыз, орус тилдеринде чыккан илимий журналынын да орду өзгөчө десек болот.

Аталган журналдын 1944-жылдын I чыгарылышында жарык көргөн А.Н.Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» макаласы, жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы маселелерине арналган. Бул илимий макалада А.Н.Бернштам [181, 79-б.], кыргыздар байыркы доорлордо адабиятка ээ болгондугу, ошону менен бирге байыркы түрк руникалык (орхон-енисейлик) жазуунун кыргыз вариантында жазылган фактысы кеңири жайыла электигинен шек санабай туруп, Минусин аймагындагы жана Тува республикасындагы Абакан, Уйбата, Юса жана башка дарыяларынын боюнда жайгашкан көрүстөндөрдө жазылган жазуулар тууралуу сөз кылат. Бул жазуулардын алгачкы котормолорун В.Радлов жарыкка чыгарып, андан кийинки эмгектер С.Маловго жана башкаларга тиешелүү болуп, белгилүү академик В.В.Бартольд сыяктуу жана башка Чыгыш тарыхчыларынын пикири боюнча бул жазуулардын кыргыздарга тиешелүү экендиги баса белгиленет.

Бул маселеге келгенде, М.Богданова өзүнүн «Киргизская литература. Очерк» (1947) китебинде Орхон-Енисей эстеликтериндеги руникалык колжазма адабияты кыргыз жазма адабиятынын башаты катары каралып, XX кылымдын 40-50-жылдарында эле кыргыз адабиятынын тарыхына карата илимий-теориялык изилдөөлөрдүн калыптанып баштагандыгын көрсөтүп турат.

Биринин артынан бири жарыкка чыккан 40-60-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге карата, 1970-жылы жарык көргөн «Кыргыз советтик адабиятынын тарыхы» [86, 15-б.] китебинде, 1960-жылы кыргыз жана 1961-жылы орус тилинде чыккан «Кыргыз совет адабияты тарыхынын очеркине» карата пленум көрсөткөн кемчиликтер бар экендиги, бирок, 50-жылдардын экинчи жарымында жана 60-жылдардын башында улуттук адабияттын өнүгүшүнө байланыштуу маанилүү маселелер козголуп, проза (Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки - Ф., 1957); драматургия (Борбугулов М. Кыргыз драматургиясынын өнүгүү жолдору. – Ф., 1958); балдар адабияты (Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабияты. – Ф.,

1962); фольклор (Маленов Б. Элдик оозеки чыгармачылыктын профессионалдык поэзияга тийгизген таасири. – Ф., 1960); поэзия (Садыков А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традициялар жана новаторлук. – Ф., 1962); поэма (Төлөев Ж. Кыргыз поэмаларындагы сюжеттер жана образдар. – Ф., 1961) боюнча китептер жазылгандыгы айтылат.

1970-жылы кайрадан иштелип Москвадан жарыкка чыккан «История киргизской советской литературы» коллективдүү эмгек катары жазылып, кыргыз фольклордук жанрларына аныктама берип, акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Кылыч, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо жана башкалардын чыгармачылык портреттерине орун берилген. Бул китепте совет мезгилиндеги адабиятка өзгөчө көңүл бурулуп, анын калыптануу, өнүгүү жана 60-70-жылдардагы Ч.Айтматовго чейинки чыгармачылык процесси камтылуу менен кыргыз адабиятынын орус жана чет өлкөлүк адабияттар менен болгон адабий байланыштары каралган.

Бул эмгектен дагы бир өзгөчө белгилеп кете турган нерсе, эл душманы катары кыргыз адабиятынын тарыхынан алынып ташталган К.Тыныстановдун портретине кайрылып, ал мыкты акын, «Интернационалдын» биринчи котормочусу жана окумуштуу экендигин жазып келип, эрте каза болуп калгандыгына байланыштуу көркөм чыгармачылыкта өзүн көрсөтүүгө үлгүрбөй калгандыгын Б.Керимжанова [86, 86-б.] жазат.

Илим басмасы тарабынан Москвадан жарык көргөн бул эмгек, кезегинде, Б.Керимжанова, К.Асаналиев, М.Борбугулов, А.Садыков, М.Түлөгабылов жана башка сыяктуу адистешкен кыргыз адабияттаануучуларынын белдүү мууну өсүп чыккандыгын көрсөткөн эле.

XX кылымдын 80-жылдарынан кийинки мезгилде адабият тарыхы боюнча жарык көргөн эмгектердин катарына К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982), Кыргыз улуттук илимдер академиясынын тил жана адабият институту (К. Асаналиев, А. Садыков, С.Жигитов, К.Байжигитов, С.Байгазиев ж.б.) тарабынан түзүлгөн «Кыргыз совет

адабиятынын тарыхынын» (1-том 1987, 2-том 1989) эки томдугу, ушул эле мекеме тарабынан «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» (С.Байходжоев, Ж. Таштемиров, Б. Кебекова, С. Мусаев ж.б.), «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерктери», С. Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» жана башкаларды кошууга болот. Бул эмгектерде кыргыз оозеки адабиятынын жана жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери каралып, такталып талдоого алынган.

«Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» эки томдугунда, кыргыз адабиятынын поэзия (С.Жигитов, О.Сооронов, Б.Керимжанова, А.Садыков), проза (С.Жигитов, К.Асаналиев, А.Садыков), драматургия (С.Жигитов, С.Байгазиев) жана көркөм котормо (О.Ибраимов) маселелеринин жаралышы мезгилинен тартып анын 70-80-жылдарга чейинки мезгил аралыгындагы адабияттын тарыхына кеңири обзор берилүү менен бирге Кыргыз адабий сыны жана илими (К.Байжигитов) бөлүмдөрү кыргыз жазма адабиятынын өз мезгили менен коштолуп жазылып чыккан. Аталган эмгекте адабиятчы К.Байжигитов тарабынан, кыргыздын тунгуч жазуучуларынын жана илимпоздорунун зор эмгегине баа берилет [120, 101-б.]. Алсак, кыргыз совет адабияты тарыхынын поэзия бөлүмүнүн негизинен С.Жигитов (О.Сооронов, Б.Керимжанова), проза бөлүмүнүн К.Асаналиев (А.Садыков, С.Жигитов) драматургия бөлүмүнүн М.Борбугулов, С.Байгазиев, көркөм котормо бөлүмүнүн О.Ибраимов ал эми адабий сыны жана илими бөлүмүнүн К.Байжигитов тарабынан жазылышынын өзү, кыргыз адабияттаануучуларынын адабияттын кайсы бир тармактары боюнча чыныгы кесипкөй адистердин илимий ишмердүүлүктөрүнөн кабар берип, адабият окумуштууларынын дагы бир мууну өсүп чыккандыгынан кабар берет. Албетте бул пикирди биз аталган эмгекти жазган авторлордун негизинде гана айтып жатабыз. Ал эми буга чейин кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектердин биринчи сабында М.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев ж.б. турган кыргыз адабиятчылары, элдик фольклордук адабияттын, акындар поэзиясынын жана жазма адабияттын маселелери

боюнча жалпы изилдөөлөрдү жүргүзүп келишкен болсо, жогорудагы эмгектен байкалгандай, 70-80-жылдар аралыгында адабияттаануунун кайсы бир тармагы, тагыраак айтканда, адабий жанрлар боюнча адистешкен окумуштуулардын мектеби калыптана баштагандыгын көрсөткөн болчу.

Албетте, кайсы гана элдин адабият тарыхынын калыптанып жана өнүгүшү процессинде өзгөчө орду бар акын-жазуучулардын жана драматургдардын жалпы эле адабий чыгармачылыктагы ээлеген тарыхый ордун ачып берүүдө жана изилдөөдө биринчи кезекте ошол элдин өзүнөн чыккан окумуштуулардын болгондугу, кыргыз адабияттаануусу үчүн да зор жетишкендик эле.

Ошол эле учурда кыргыз профессионалдык адабиятынын тарыхын жеке жазып чыгууга батынып, анын көптөгөн маселелерине кайрылып, эң негизгиси аны илимий-теориялык негизде жогорку деңгээлде изилдеп чыккан окумуштууларыбыз да чыга келди. Кыргыз адабиятынын тарыхына бүтүндөй өмүрүн арнаган адабият окумуштуусу К.Артыкбаевдин адегенде «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) ушул эмгекти кайрадан толуктап, ага Кайра куруу мезгилиндеги жана кытайдагы кыргыз адабиятынын тарыхына берилген обзор камтылып, «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2006) аттуу түпкүлүктүү эмгегин атоого болот.

XX кылымдын 80-жылдарынын соңку жылдарында коллектив тарабынан жазылган Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын 2 томдугу, 1-тому кыргыз акын-жазуучуларынын, драматургдарынын чыгармачылыгына мезгилине жараша бөлүнүп анализ берилип, 2-тому ушул эле хронологиялык тартипке салынып портреттик материалдар жазылган. Ал эми «Кыргыз совет адабиятынын тарыхында» (К.Артыкбаев) адабий чыгармачылыктын мезгилдүүлүгү анын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн портреттери менен коштолуп берилет.

Советтер мамлекетинин түзүлүшү кулап, анын курамындагы өлкөлөр эгемендүүлүккө ээ болгон XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында кыргыз адабияттаануу илиминин жаңыча багытта өнүгө башташынын

жемиштүү жылдардары болду. Биринчиден, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн ар тараптуу проблемалары туурасында фундаменталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө ыңгайлуу шарт түзүлүп, «Эл адабияты» сериясынын 30 томдугу, «Залкар акындар» сериясы, «Кыргыз поэзиясынын антологиясы», «Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы» зарыл болгон илимий аппараттар менен жабдылып басмадан жарык көрдү. Экинчиден, бүгүнкү күндөгү адабияттаануу илиминин жетишкендиктерине таянылып кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн байыркы үлгүлөрүнөн тартып бүгүнкү күнгө чейинки адабият тарыхын камтыган фундаменталдуу «Кыргыз адабиятынын тарыхынын 7 томдугу (2002-жыл) кийин толукталып басылган 10 томдугун, улуттук адабияттаануу илимибиздеги олуттуу жетишкендик катары белгилөөгө болот. Бул фундаменталдуу эмгекте биринчи ирет кыргыз адабиятынын жалпы тарыхы эволюциялык бирдиктүү процесс катары каралып, улуттук адабиятыбыздын көркөмдүк наркы, жалпы адамзаттык мааниси көрсөтүлүп берилет. Атап айтканда, кыргыз адабият тарыхынын фольклор, байыркы колжазма адабиятынын, акындар поэзиясынын, профессионалдык жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери көмүскөдөн чыгарылып адабият тарыхындагы татыктуу ордун ээлеп, баасын алды десек болот.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшүнүн маселелерин карап чыгууда, жогорудагы К.Артыкбаевдин «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2006), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (10томдук), О.Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» (Эки томдук, 2013) аталыштарындагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге кайрылууда, биринчи кезекте өзүбүздүн диссертациялык ишибиздин объектисине жаткан маселелердин, тагыраак айтканда, кыргыз адабияттаануусунун калыптануу мезгилиндеги чыгармачылык жана илимий изилдөө процессинин камтылгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Албетте кайсы гана улуттук адабий илимди албайлы, адегенде алардын тарыхы жазылып, анын адабият сыны, адабият теориясы жана адабий

булактаануу, салыштырма адабияттаануу, текстаануу, ыртаануу жана башка көптөгөн кошумча предметтеринин калыптанышы ишке ашып баштайт.

Кайсы гана тармактык илим болбосун, бир эл экинчисинен үйрөнүү, өздөштүрүү аркылуу өнүгүүгө ээ болгондугу анык. Орус адабият окумуштуусу Г.Н. Пospelов [150, 14-б.] адабияттаанууну тарыхый илим катары эсептеген алгачкы окумуштуу Иоганн Гердер экендигин белгилеп келип, ар кайсы элдердин көркөм сөзмөрдүүлүгүн алардын улуттук-тарыхый жашоосунун жагдай-шарттарына байланыштуу караган деп белгилейт. Бул маселени дагы бир жагынан карап жатып, грек адабияты Европадагы байыркы адабияттардын бири катары, башка адабияттардын тажрыйбаларына таянбай туруп өнүккөн жападан жалгыз адабият экендиги, ал эми өзүнөн да байыркы Чыгыш адабияты менен гректер өздөрүнүн адабиятынын гүлдөгөн доору артта калган учурда таанышып, бирок өздөрүнүн улуттук жана фольклордук булактары менен эч качан кол үзбөгөндүгүн, антика адабияты боюнча адис окумуштуу И.М.Тронский [179, 9-10-бб.] жазат.

Бул жагынан алганда, колжазма адабиятына караганда фольклордук адабияты өзгөчө жогорку деңгээлде өнүккөн кыргыз жазма адабиятынын алгачкы чыгармачылык жана илимий таануучулук процесси, орус адабияттаануусунун алдыңкы тажрыйбалары аркылуу калыптанган десек болот. Алсак, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондунда сакталып турган М.Богданованын «Теория литературы» колжазмасы, XX кылымдын 50-60-жылдардын аралыгында жазылып, кыргыз адабияттаануусунун теориялык маселесине арналып жазылган эң алгачкы эмгек болуп саналат. Бул максатты тарыхый-салыштырма критерийинде ачып берүүгө аракет жасаган автор, өзүнүн бул эмгегинде «Адабият теориясынын предмети», «Адабият жана искусство», «Адабият жана фольклор», «Адабияттык багыттар», «Поэтикалык жанрлар жана алардын композициясы», «Эпостук жанрлар», «Көркөм адабияттын жанрлары» жана

башка бөлүмдөргө бөлүп, бул маселени фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланышы аркылуу чечип берүүгө жетишет. Өзүнүн бул тыянактарын бекемдөө максатында Аристотелдин «Поэтикасы» грек элинин байыркы жана өз мезгилиндеги материалдарына таянып иш жүргүзгөндүгүн [49, 4-5-бб.] баса белгилейт.

Бул багытта алганда, «Казак әдебиеттану ғылымының тарихы» (2008) аттуу эки томдукта [89, 5-б.], казак адабияттаануусунун тамыры Аль-Фараби экендиги белгиленип, Аристотелди Чыгыш жана Батыш элдерине кеңири тааныткандыгы жазылат. Байыркы грек адабияты менен бирге, араб, перс элдеринин поэзиясын бирдикте кароого жетишкен өзүнүн илимий эмгектери менен кеңири белгилүү болгон Абунасыр ал-Фарабинин түрк адабияттаануусунун түптөлүшүндөгү орду өзгөчө десек болот.

Кезегинде, Аль-Фарабинин таасири М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» үчүн таасири болгондугун Т.Чоротегин [191, 95-б.] өзүнүн «Махмуд Кашкари Барсканинин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак» (2017) аттуу эмгегинде белгилейт.

Ал эми Абунасыр ал-Фарабинин илимий мурастарын изилдөө иштери бардык эле түрк элдери үчүн күн тартибинде турган маселе экендиги да түшүнүктүү жана бул улуу акылмандын эмгектери эртеби-кечпи түпнускасынан кыргызчага да которулуп, орто кылымдагы орток адабияттаануубуздун объектиси катары каралууга тийиш.

Адабияттаануунун үч предметин түзгөн илимий изилдөөлөрдүн, кыргыз адабиятынын алкагында пайда болушу, калыптанып андан ары өнүктүрүлүшү теориялык жактан бир кылкалуулукту түзбөйт. Орус адабияттаануучусу А.С.Курилов [106, 3-б.], «Литературоведение в России XVIII века» деген китебинде, орус адабияттаануусу советтик илимтаануунун эң жаш илими болуу менен аны системалуу түрдө изилдөө зарылчылыгы ХХ кылымдын 40-50-жылдарына туура келерин жазат. Ошондуктан, бул жерден белгилеп койчу нерсе, кайсы гана улуттук адабияттаануунун пайда болушу

жана калыптанышы ар элде түрдүүчө болгонуна карабастан, качан гана адабиятты илимий таануунун зарылчылыгы келип чыкканда гана өнүгүүгө ээ болот. Бул жагынан алганда, орус адабияттаануусунун тарыхына арналып, «Очерки по истории русского литературоведения» (М., 1953), «Возникновение русской науки о литературе» (М., 1975), «Академические школы в русском литературоведении» (М.: Наука, 1975), П.А.Николаев, А.С.Курилов, А.Л.Гришуниндин «История русского литературоведения» (М.: Наука, 1980), А.С.Куриловдун «Литературоведение в России XVIII века» (М.: Изд., Наука, 1981.) сыяктуу эмгектерди көрсөтүүгө болот. Бул багытта алганда, кыргыз улуттук адабияттаануусунун тарыхына арналган ырааттуу түрдө системага салынып жазылган эмгектер алигиче жазыла элек. Кезегинде, кыргыз адабияттаануучусу К.Байжигитов [34, 5-б.] өзүнүн «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006) аттуу монографиясында дал ушул маселенин тегерегиндеги ойлорун ортого салат.

Ал эми кыргыз адабияттаануусунун илимий принциптеринин, илимий-методологиялык критерийлеринин, илимий тенденцияларынын жана башка толуп жаткан маселелерин камтыган эмгектин да алигиче жазыла электигин белгилеп кетүү кажет. Бул жааттагы изилдөөлөрдүн катарына, П.В.Копниндин «Логические основы науки (Киев, 1968)», А.И.Ракитовдун «Анатомия научного знания» (М., 1969), В.А.Штоффтун «Введение в методологию научного познания» (1972), П.А.Рачковдун «Науковедение: Проблемы, структура, элементы» (М., 1974), «Возникновение русской науки о литературе» (1975), М.С.Пенкиндин «Искусство и наука: Проблемы, парадоксы, поиски» (М.,1982), Н.В.Гончаренконун «Гений в искусстве и науке» (М., 1991) жана башка эмгектерди көрсөтсөк болот. Өз кезегинде А.С.Куриловдун «Литературоведение в России XVIII века» (М.: Изд., Наука, 1981.) китебинде жогоруда аталган эмгектерге карата илимий анализ берилип: «илим теория жаралган жерде башталат» - деп, аталган эмгектерде жалпы эле украин жана орус адабияттаануусунун тарыхый, илимий жана башка бир катар теориялык маселелери каралып чыгат.

Кыргыз адабияттаануусунун негизги предметтеринин бири болгон адабий сындын маселелерине келгенде, кыргыз адабий сынынын башаттары жана илимий-теориялык маселелерине арналып бир катар эмгектер жазылгандыгын белгилесек болот. Алсак, М.И.Богданованын «Теория литературы» [49, 3-б.] деген колжазмасында, кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият сыны, адабият теориясы жана историография, текстология жана библиография сыяктуу предметтерине мүнөздөмө берилип, адабият тарыхы менен сындын ортосунда ачык чек жок экендигин жазган болсо, адабият окумуштуусу Д.С.Лихачевдун «Литература-реальность – литература: Статьи» (1984) деген китебинен, адабияттын тигил же бул тармагын изилдөөнүн дисциплиналары канчалык багыттуу болсо, кезегинде адистерден ошончолук методикалык даярдыкты талап кылат деп жазгандыгын эске тутуу зарылчылыгы пайда болот. Бул жагынан алганда, кыргыз сынтаануусунун тарыхы боюнча мыкты адистешкен К.Даутов жана К.Байжигитовдун ысымдарын атоого болот. Кезегинде К.Байжигитов [35, 8-9-бб.], «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006) монографиясында адабияттаануунун адабий булак таануу, адабий археология, историография, адабий библиография, салыштырма адабият таануу, ыр таануу жана башка тармактары бар экендигин көрсөтөт.

Жогоруда белгилегендей, кыргыз адабий сынынын тарыхын изилдөө тармагында бир катар эмгектерди жазган К.Байжигитов [34, 6-б.], фольклор, акындар поэзиясы жана жазма адабияты кыргыз сынтаануусунун үч тепкичи экендигин белгилейт. Бул багыттагы изилдөө иштери ХХ кылымдын 80-90-жылдарынан башталып, К.Даутовдун «Сөз өнөрүнүн эстетикасы: Макалалар жыйнагы» (1984), «Тереңдиктер жана бийиктиктер» (1991), «Адабий сын кантип жаралган?» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006), «Башталуу» (2007), жана

башка эмгектери жазылып, кезегинде бул эмгектерде адабий илимдин жана сындын бир катар маселелери иштелип чыккандыгын көрөбүз.

Кыргыз адабий сынынын тарыхы тууралуу сөз кылып келип, К.Даутов [70, 5-6-бб.], «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» аттуу китебинде, Күмөн Рысалиевдин «Кыргыз совет адабий сынынын калыптанышы жана өнүгүшү» (1971) аттуу кандидаттык диссертациясы менен авторефераты, Т.Аскарвдун «Сындын бийик призваниеси» деген брошюрасы (1972), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы изденүүлөр» - кандидаттык диссертациянын авторефераты (1981), А.Эркебаевдин «Сын жана сынчылар» аттуу макалалар жыйнагы, А.Садыков аспиранты М.Жаңыбаева менен авторлош болуп чыгарган «Кыргыз адабий сынынын очерки», Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту чыгарган «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны», «Адабий сын кантип жаралган?» жана башка эмгектерди атап келип, А.Салиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Бобулов, М.Борбугулов, К.Укаев, С.Жигитов, Ш.Үмөталиевдердин бирин-экин обзордук макалалары менен айрым рецензияларын бул багыттагы изилдөөлөрдүн катарына кошот.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк сынтаануунун калыптанышын шарттап, кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык тармагынын эларалык деңгээлде өнүгүшүнө өбөлгө түзгөн болчу. Алсак, Л.Ф.Строилов өзүнүн «Творчество Чингиза Айтматова в западноевропейской критике» (1988) аттуу китебинде, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналып, жүздөгөн макалалар, очерктер, ондогон монографиялар, изилдөөлөр жазылып, чет элдик сында жана адабияттаанууда ал өтө кеңири талкууга алынгандыгын жазат. Бул маселенин кээ бир конкреттүү жагдайларына токтолуп келип, Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинин М.Ауэзов андан соң Л.Арагондун көңүлүн өзүнө бурууга жетишкен алгачкы чыгармасы болгондугун [168,3-б.,8-б.], XX кылымдын 90-жылдарынын босогосунда жазса, кыргыз адабий сынынын Ш.Үмөталиев, К.Асаналиев, К.Абдылдабеков, К.Бобулов, Л.Үкүбаева, А.Акматалиев, А.Кадырмамбетова жана башкалар кыргыз адабияттаануусунун айтматовтаануу багытындагы

бири-бирин улантып, улам бир кыйырын изилдеп чыгуунун келечектүү багытын жаралып жаткандыгын белгилесек болот.

Адабияттаануу илиминин тигил же бул өлкөдө жаралышынын маселелерине кайрылып жатып, орус адабияттаануучусу А.С.Курилов [106, 4-б.] анын адеп аймактык, андан соң дүйнөлүк адабий процеске аралашуусу өтө маанилүү экендигин белгилегендей, кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк адабияттаануудагы орду «айтматовтаануу» багыты аркылуу калыптанып жана өнүгүшүн шартталган болчу.

Орус адабияттаануучусу Б.Ф.Егоров [73, 3-б.], өзүнүн «О мастерстве литературной критики. Жанры, композиция, стиль» (1980) аттуу эмгегинде ХХ кылымдагы орус жазуучуларынын дээрлик бардыгы адабий сынчы катары көрүнүшүп, адабий процесстеги сындын өзгөчө ордун белгилеп бергенге жетишкендиктерин жазса, кыргыз акын-жазуучулары дагы адабий сындык процесстен сырткары калышкан эмес. Адабиятчы О Сооронов «Мукай» [165, 58-б.] аттуу китебинде, Мукай Элебаев отузунчу жылдардын башы ченинен тартып эле сын макалаларды жазууга киришип, «Дагы акын-жазуучулар тууралуу» (Кызыл Кыргызстан, 1930, 17-март), «Сынчылар тобун уюштуралы» (Кызыл Кыргызстан, 1931, 18-январь) кыргыз адабий сынчыларынын жана сынынын маселелерин алгачкылардан болуп көтөрүп чыккандыгын белгилеп кетет. Бул болсо кыргыз адабияттаануусунун чыгармачылыгы менен катар эле анын илимий изилдөөчүлүк процесси бирдиктүү калыптанып баштагандыгын белгилеп, кезегинде бул багытта кыргыздын тунгуч калемгерлеринин орду өзгөчө десек болот.

Мисалы кыргыз жазма адабиятынын алгачкы өкүлдөрү болгон М.Элебаев, К.Жантөшев, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков жана башкалардын чыгармачылыктарын алгач изилдеген К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Жигитов, К.Бобулов, А.Садыков жана башкалар өздөрү талдаган чыгармалар менен дээрлик жашташ экендигин эске алсак, кезегинде алардын адабияттаануучулук ишмердүүлүктөрү, ички көркөм чыгармачылык жана

сырткы илимий практика менен тыгыз байланышта калыптангандыгын көрөбүз.

Албетте, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышы менен катар адабий илимдин калыптануу процесси жанданып, бул маселе тууралуу К.Даутов өзүнүн «Адабий сын кантип жаралган» [70, 58-б., 72-б.], китебинде ХХ кылымдын 20-60-жылдарынын аралыгында кыргыз адабий сыны көз жарып, көбүнесе калыптануунун жолунда болуп, анын Ш.Үмөталиев, А.Салиев, К.Асаналиев жана башкалардын ишмердүүлүктөрү аркылуу ишке ашкандыгын белгилесе, мындай ойду К.Байжигитов өзүнүн «Башталуу» [33, 10-б.] китебинде да бекемдейт.

Улуттук адабияттаануунун элдик башаттарына илимий мамиле кылып, анын эволюциялык тарыхын изилдөө процесси, орус адабияттаануусунда ХХ кылымдын 60-жылдарынан тартып системалуу түрдө колго алына баштаган. Алсак, орустун Д.С.Лихачев, А.С.Курилов, П.А.Николаев, И.В.Гуторов Л.Е.Хализев, Н.Т.Нефедов, казактын Т.Какишев жана өзгөчө К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Рысалиев жана башка кыргыз адабий сынтаануучуларынын эмгектерине көңүл бурулуп, кыргыз адабий сынынын башаттарын тууралуу сөз кылууда өзгөчө К.Даутовдун жана К.Байжигитовдун бир катар эмгектери кыргыз сынтаануусунун тарыхын изилдөөнүн өзөгүн түздү.

Жогоруда белгилегендей, бул багыттагы изилдөө иштери орус адабияттаануучулары тарабынан ХХ кылымдын 50-60-жылдарынын аралыгында башталып, анын 70-80-жылдарына чейинки мезгилинде адабияттаануунун жана чет элдик сындын тарыхын изилдөөгө алган жаңыча багыттарын байкоого болот. К.Байжигитов бул маселеге өзүнүн «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» [36, 18-б.], китебинде кайрылып, адабий сындын элдик оозеки чыгармачылыктагы эстетикалык кубулуштарын советтик адабиятчылардын эмгектеринде 50-жылдардын аягында эле салттуу түрдө колго алынгандыгын жазат. Ал эми кыргыз адабияттаануусунун адабий сынынын элдик башаттарын изилдөө иштери, ХХ кылымдын 80-90-

жылдардан тартып жүргүзүлө баштагандыгын К.Байжигитов өзүнүн аталган эмгегинде белгилейт.

Орус адабий сынтаануусунун бул багыттагы изилдөө иштери коллективдүү түрдө ишке ашырылып, 1958-жылы «История русской критики» аттуу эмгектин I тому жарыкка чыккан. Бул коллективдүү эмгекке карата К.Байжигитов [87, 18-19-бб.], шилтеме берип келип, сындын элементтери фольклордун эң алгачкы стадияларында эле ишке ашып, элдик эстетиканын канондору элдик адабий чыгармачылыкта экендиги, ошолор тарабынан эле далилденгендигин жазып келип, кыргыз адабий сыны да дал ушундай жол менен калыптангандыгын жана кыргыз адабияттаануусундагы бул багыттагы изилдөө иштерине биринчилерден болуп, К.Даутов жол ачкандыгын жазат.

Кыргыз адабияттаануусунун методологиялык мүнөздөгү баалуу ойлорду окумуштуу-адабияттаануучу К.Асаналиевдин, К.Артыкбаевдин, С.Жигитовдун XX кылымдын өзгөчө 90-жылдардын тегерегинде жазылган эмгектеринен кезиктиребиз. Бул биринчиден ошол мезгилде кыргыз адабиятында жаралган чыгармалар жана биринчи кезекте Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен байланыштуу эле. Ч.Айтматовдун жылдызынын жанышы кезегинде канчалаган окумуштуулардын муунунун келип чыгышын шартаган дүйнөлүк феномен болду.

Кыргыз адабияты жана анын көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу жүздөгөн китептер, диссертациялар, миңдеген макалалар жазылгандыгынын өзү келип, өз кезегинде бул эмгектердин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кыргыз адабияттаануусундагы ордун белгилеп берүү милдетин шарттады. Жогорудагы эмгектердин өзү көрсөтүп тургандай, кыргыз адабияттаануучуларынын жасаган эмгектерин бир системага салып, алардын кыргыз адабияттаануусунун пайда болуп жана өнүгүшүндөгү зор салымдарын жана ордун көрсөтүп берүү - бул диссертациялык изилдөөнүн өзөгүн түздү.

Жыйынтыктап айтканда, биринчи кезекте адабияттаануунун сыдыкбековтаануу, токомбаевтаануу, осмоновтаануу, айтматовтаануу жана башка предмети түптөлүү менен ошолордун чыгармачылыгын илимий таанууга жеткирген асаналиевтаануу, артыкбаевтаануу, садыковтаануу сыяктуу көбүнесе илимтаануучулуктун багыты да калыптануу жолунда десек болот.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхына кайрылсак, андагы фольклор менен адабияттын өз ара байланыштары маселесине XX кылымдын 40-жылдарында эле алгачкылардан болуп М.И.Богданова тарабынан изилденип баштагандыгын көрөбүз. М.Богданованын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар фондунда сакталып турган «Киргизская литература и фольклор» (в их взаимоотношениях) колжазмасында: «Белгилүү болгондой, кыргыз совет адабиятынын бүтүндөй тарыхында, фольклор жана анын поэтикалык салттары чоң жана оң ролун ойногондугун» [48] белгилеп келип, «кыргыз жазма адабиятынын келечектеги өнүгүү багыттарын белгилөө, биринчи кезекте фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарын туура түшүнүү менен тыгыз байланышта экендигин» жазат.

Фольклор менен адабияттын адабий байланыштары жана жалпылыктары сыяктуу маселелерине токтолуп жатып, В.Я.Пропп өзүнүн Фольклор и действительность [153, 19-20-бб.] деген эмгегинде, поэтикалык чыгармачылык фольклордун эле эмес, адабияттын да өзгөчө түрү болуу менен фольклор менен адабияттын, фольклортаануу менен адабияттаануунун ортосунда өтө тыгыз байланыштар бар болгону менен жанрдык жактан сейрек гана окшоштуктар бар экендигин белгилесе. Бул маселени андан ары тереңдетип караган казактын белгилүү акыны О.Сулейменов, айрыкча поэзия жанры өзүнүн табиятына жараша көбүнесе оозеки формага жакын туруп, өзүнүн жазма түрдөгү салттарына алигиче толуккандуу ээ боло электигин жазат. Казак акыны муну массалык угармандарына ээ болуп келген төкмө акындар сыяктуу жазгыч акындар өздөрүнүн массалык окурмандарына ээ боло электиги менен түшүндүрөт.

Көпчүлүк түрк калктарынан айырмаланып, кыргыздарда оозеки жана жазма адабиятка орток тиешелүү болгон кыргыз акындар поэзиясы болуу менен бул жагынан көптөгөн жалпылыктары бар казак акындарынын чыгармачылыгы болуп эсептелип келген. Дал ушул маселенин өзү келип теги бир кыргыз, казак акындарынын кылымдарды карыткан чыгармачылык байланыштары түптөлүп, кезегинде бул маселени белгилүү акынтаануучу Б.Кебекова изилдөөгө алып, «Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы» [89, 5-б.] эмгегинде, бул эки элдин акындары ыр, жомок, эпос, улама, уламыш, чечен сөздөрүн, чоң акындардын ыр-күүлөрүн, санат, терме үлгүлөрүн өздөрү менен кошо ала келгендигин белгилеп, эки элдин чыгармачылык байланышынын канчалык деңгээлде ар тараптуу жана терең экендигин көрсөтүп берет.

Эпикалык чыгармачылыктын эволюциялык маселесине токтолуп келип: Эпикалык тектин эң байыркы мезгилинен тартып адегенде фольклордо, андан кийин адабиятта өнүккөн түрү эпос жана эпопея жанры болуп эсептелерин М.Борбугулов өзүнүн «Адабият теориясы» [50, 395-б.] эмгегинде да жазат.

Албетте, адабий чыгармачылыктагы өз ара алакалар, ошондой эле мүнөздө илимий алакалардын ишке ашырышын шарттап келгендиги тууралуу орус адабиятчысы А.С.Бушмин [56, 5-б.] жазып, илимдер ортосундагы идеялар жана методдор менен алмашуу дайыма болуп келген дейт.

Дегеле өткөндүн адабий мурастарына аяр мамиле жасоо керектиги жана анын улуу салттарын жазма адабиятта андан ары туура багытта улантып кетүү маселесине көңүл бурулган. Бул маанидеги ойду адабиятчы З.Г.Курбанова өзүнүн «Лезгинское литературоведение (Зарождение, становление и развитие)» [105, 5-б.] аттуу кандидаттык диссертациясында козгоп келип, өткөндүн адабий мурастарына аяр мамиле кылуу аркылуу гана адабий илимди жана сынды өнүктүрүүгө боло тургандыгын айтат.

Бул маселеге келгенде, белгилүү айтматовтаануучу Г.Гачев өзүнүн «Чингиз Айтматов (В свете мировой культуры)» (1989) эмгегинде, маданий доорлордун алмашуусу жомоктон илимге, поэтикалык ойлоодон рационалдуулукка өтүү процессинде Ч.Айтматовдун повестери мурунку социализм шартында ишке ашырууга жетишкендигин белгилесе, дагы бир белгилүү айтматовтаануучу Л.Үкүбаева өзүнүн «Айтматов жана фольклор» [113, 410-411-бб.] маселесине кызыгуу бөтөнчө кийинки мезгилдерде геометриялык прогрессте өсүп-өнүгүп бара жаткандыгын жазат.

Бул жагынан алганда, Айтматовдун феномени – «Манас» баштаган эң бай фольклорго азыктанып, Батыш жана Чыгыш элдеринин көркөм маданиятын көркөм ширелиштире билгенин [16, 4-б.], академик А.Акматалиев белгилеп өтөт.

Бул багыттагы эмгектердин катарына академик А.Акматалиевдин «Ч.Айтматов жана Боордош элдер адабияты» [17, 14-б.], Г.Гачевдин «Чингиз Айтматов (В свете мировой культуры)» (1989), Пути развития кыргызской литературы в процессе взаимодействия с зарубежной литературой: (1992) эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Фольклор менен адабияттын жана калктар аралык адабий байланыштардын бир катар маселесине арналып Б.Т.Темированын «Манас үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышы» (2019) аттуу диссертациясы жазылса. Түрк жана кыргыз элинин адабий байланыштарына арналып: Ерболот Баяттын «Түрк, монгол эпосторунун сюжеттик типологиясы» (2018), Сейфеттин Гелекчинин «XIX-XX кылымдардагы кыргыз-түрк төкмө акындарынын табият жөнүндөгү ырларынын окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү» (2019), А.М.Мокееванын «Азыркы учурдагы кыргыз-казак адабий байланыштары: Ч.Айтматов жана М.Шаханов» (2012), А.Р.Галимованын «Литературные связи татарской и киргизской поэзии в первой половине XX века» (2019), К.Ш.Чотикееванын «Тажик-кыргыз адабий байланыштары (Мирзо Турсун-Заденин

чыгармачылыгынын мисалында)» (2019) ж.б. бир катар кандидаттык диссертациялар жазылган.

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятындагы адабий байланыштардын жаңы багыты котормо адабияты аркылуу ишке ашып, кезегинде өз ара адабий алакалардын алкагы биринчи кезекте орус адабияты менен мүнөздөлгөндүгүн М.Богданова «Киргизская литература и фольклор» (в их взаимоотношениях) колжазмасында белгилеп кетет. Албетте, кыргыз котормо адабиятынын тарыхы оозеки адабиятта, айрыкча орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятында эле өзгөчө кулач жайгандыгы белгилүү. Бул маселеге арналып, адабиятчы Н.Турдубаева тарабынан «Кутадгу билик дастаны жана анын түрк тилдериндеги котормолору» аттуу кандидаттык диссертациясы жазылган.

Адабий алакалардын эки жактуу байланышын түзүүдөгү котормо адабиятынын ордуна токтолуп келип, А.Кацевдин кыргыз жана орус адабиятындагы өз ара алакалары тууралуу, «Русские транслации кыргызской устной эпической поэзии (на материале эпосов “Коджоджаш”, “Эр Тештук”, “Джаныл Мырза”))» аттуу авторефератында, фольклортаануучу А.Исаева адабий байланыштагы котормонун ордун белгилеп өтөт.

Кыргыз адабиятынын орус адабияты менен болгон өз ара байланыштарынын чыгармачылыктагы жана илимий изилдөө багытындагы бир катар эмгектер бар. Алсак, «История киргизской советской литературы» (1970) аттуу эмгекте, кыргыз – орус адабий байланыштарына арналып: А.Вощакиндин «Горький и киргизская литература» (1953); Ж.Самагановдун «Максим Горький и киргизская литература» (1958); Дм.Брудныйдын «Из истории русско-киргизских литературных и театральных связей» (1960); Л.Шеймандын «Пушкин и киргизы» (1963); Д.Кулбатыровдун «Русско-киргизские литературные связи» (1966) бир катар изилдөөлөр жазылгандыгы белгиленет.

1970-жылы Москвадан жарык көргөн эмгектин [86] «Русские и зарубежные связи киргизской литературы» деген бөлүмүндө, XX кылымдын

20-жылдарынын ортосунан тартып 70-жылдарга дейре кыргыз жазуучулары менен прозаиктер В.И.Паршков (1897 - 1960) жана Н.С.Чекменев (1905 – 1961), 1930-жылдардан тартып акын С.А. Фиксиндер кызматташкандыгы белгиленет.

Аталган авторлор алгачкылардан болуп жергиликтүү темага кайрылышып, Н.С. Чекменевдин «Пастух Сыдык» (1928г.) повести өзүнүн бир катар жетишпеген жактарына карабай, Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» жана Н.Байтемировдун «Акыркы ок» романдары менен үндөшүп кетет деп, Дм.Брудный [86, 361-б.] жазат.

XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз калемгерлери менен катар эле ошол эле Н.С. Чекменевдин «Семиречье» үчилтиги, В.И.Паршковдун «Пулеметчики», «Нарынское дело» повесттери жарык көргөн. Ал эми С.Фиксиндин «Передовой пост» (Ржев, 1932) ырлар жыйнагына «Стихи о Киргизии» деген ырлар цикли киргизилгендиги белгиленет.

Бул өз кезегинде адабияттаануу багытындагы бир катар изилдөөлөргө кеңири жол ачып, кыргыз адабияттаануусундагы бул маселелердин ар кыл жагдайларына К.Асаналиев, Л.Үкүбаева, К.Байжигитов, А.Акматалиев, Г.Орозова ж.б. адабият окумуштуулары кайрылып келишкен.

Адабияттаануунун негизги предметтеринин (адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны) жана кошумча дисциплиналарынын (адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, текстология ж.б.) ар биринин объектисин таанууда адабий булактаануу предмети келип чыгат. Адабияттаануунун кошумча предметтери боюнча алгачкы аныктамалар жана изилдөөлөр XX кылымдын 40-жылдарында эле башталып, орус адабий булактаануучусу Н.Ф.Бельчиков «Литературное источниковедение» [43, 3-б.] китебинде, адабияттаануу алкагындагы атайын изилдөөлөр жандангандыгын белгилеп, палеография, библиография, текстология сыяктуу атайын дисциплиналардын бардыгы өздөрүнүн булактарына ээ экендигин жазат.

Ч.Айтматовдун жазуучулук тажрыйбасында чыгармага кайрадан кайрылуусу «Чынгызхандын ак булуту» повести болду. Бул маселеге

жазуучу өзү кайрылып, окурмандарга «Кылым карытар бир күн» романына тиркелген повести тургандыгын белгилеп, «Кылым карытар бир күн» кийинчерээк романдын курамына киргизилип “Бороондуу бекет” деген ат менен жарык көргөн.

Ч.Айтматовдун «Чынгызхандын ак булуту» повестинин өзөк сюжети катары тандалып алынган окуянын булагын аныктап берүүдө академик А.Акматалиев [9, 12-б.], «Кылым карытар бир күн» романы адеп кыскартылган түрдө берилип, кийинчерээк «Чынгызхандын ак булуту» повести киргизилген» деп белгилеген жери бар.

Кыргыз адабий булактаануусунун багытында изилдөөгө алынып жаткан Ч.Айтматовдун «Чоор жана жер» повестин атоого болот. Алсак, белгилүү айматовтаануучу А.Акматалиев [16, 36-б.] төмөнкүдөй пикирин билдирет: “Чыгарма “Гүлсарат” повестинен кийин, «Ак кеме» повестине чейин жазылгандай... идеялык-көркөмдүк мазмуну, жазуучунун көз карашы, образдар системасы кандайдыр бир деңгээлде «Гүлсарат» менен үндөшүп, андан ары улап тургандай сезим калтырат».

Жазуучунун «Чоор жана жер» повестинин адабий булагын аныктоо менен академик А.Акматалиев [16, 37-38-б.б.] Ч.Айтматовдун бул чыгармасынын булагы катары Руминин ушундай аталыштагы чыгармасы экендигин белгилеп кеткен эле.

Кыргыздардагы кош тилдүү адабий чыгармачылыктын өзү жазма адабиятка чейин эле түптөлүп, бул тууралуу Б.Кебекова [91, 5-б.]. фольклор сыяктуу акындар поэзиясында кыргыз, казак элдеринин кош тилдүү чыгармачылыгы түзүлгөндүгүн белгилесе, өзүнүн «Белорусско-русский художественный билингвизм в когнитивно-дискурсивном и лингвокультурологическом аспектах» (М., 2011) аттуу кандидаттык диссертациясында С.А.Гринберг [66] «тектеп элдердин ортосундагы кош тилдүү чыгармачылыкты изилдөө ишине дээрлик көңүл бурула электигин белгилейт». Бул маселеге Ч.Айтматов [11, 33-б.] – да кайрылып, «чоң адабий тажрыйбасы бар бир тил экинчи бир адабияттын алкагын эчактан бери эле

кеңейтип келгендигин жазат. Ал эми казак адабият окумуштуусу Р.О.Туксайтова [182, 201-б.], көркөм билингвизм аймактык, маданий, тарыхый жана башка жагдайлардан улам пайда болорун жазат.

Жыйынтыктап айтканда, «Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшүнө» байланыштуу диссертациялык иштин мазмунуна тиешелүү иштерди карап чыгуу менен иштин мазмунуна жараша алардын ар биринин илимий-методологиялык жактан ээлеген орду бар. Ошого байланыштуу баштагы изилдөөлөргө, айтылган пикирлерге мүмкүн болушунча калыс мамиле жасаганга аракет жасадык.

Тыянак.

Биринчи бапта диссертациянын изилдөөгө алынган кыргыз адабияттаануусунун башаттарынан тартып анын профессионалдык жазма адабиятына чейинки маселелери 3 (үч) параграфтын объектисине коюлуп иштелип чыкты. Албетте, бул изилдөөнүн алкагында кыргыз адабияттаануусунун негизги предметтеринин (адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны) объектисин ачып берүү менен анын кыргыз адабиятынын тарыхынын пайда болушу жана калыптанып өнүгүшү процессин толук ачып берүү максатында кыргыз адабияттаануусунун кошумча предметтери тууралуу да сөз кылынды.

Бул бөлүмдүн негизги мазмунуна алынган маселелерди чечмелеп берүүдө, негизги изилдөөлөргө орун берилип, кезегинде алардан туура жыйынтыктарды чыгарып берүү аракети жасалды. Кыргыз адабияттаануусунун тарыхына кайрылууда, жергиликтүү жана чет элдик окумуштуулардын эмгектери анализге алынды.

Бул маселеге келгенде, орус адабияттаануусунун алгачкы окумуштууларынан баштап алардын адабияттаануу багытындагы А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, Д.С.Лихачев, Н.Н.Трубицын, О.М.Фрейденберг жана башкалардын эмгектерине таянылды.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшү маселелеринин тегерегинде биздин диссертациялык иштин объектисине

алынган фольклордук жана орто кылымдагы руникалык колжазма чыгармалары баштаган адабий эстеликтерди изилдөө иштеринде В.В.Радлов, И.Стеблева, А.Н.Бернштам, С.Малов, М.И.Богданова жана башкалардын эмгектери талдоого алынды. Ал эми XX кылымдын 80-жылдарынан тартып К.Даутов, К.Байжигитовдор, андан соң К.Асаналиев, К.Артыкбаев, Б.Алымов, Л.Үкүбаева, А.Эркебаев, А.Акматалиев жана башка адабият окумуштууларынын, этнограф-тарыхчылар Т.Чоротегин, В.Д.Горячева жана башка көптөгөн илимпоз-окумуштуулардын жана башкалардын чоң-кичине эмгектерине карата анализ берилди.

Тыянагында диссертациялык иштин биринчи бабында **«Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшү»** темасынын маселелерине тиешелүү илимий-теориялык жана методологиялык анализ берилди.

II БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУСУНУН ФОЛЬКЛОРДУК, РУНИКАЛЫК КОЛЖАЗМА ЖАНА АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ АДАБИЙ БАШАТТАРЫ.

2.1. Фольклордук чыгармачылыктагы адабий салттардын калыптанышы.

Кыргыз элинин адабияттаануу илиминин башаттарын аныктоодо жана анын элдик фольклордо пайда болуп жаралган мезгилиндеги оозеки чыгармачылыктын жаралуусундагы алгачкы кадамдарына, издерине, адабий көрөңгөлөрүнө кайрылуу зарылчылыгы келип чыгат. Дегеле кыргыз адабияттаануусунун тарыхында адабий чыгармачылык качан жаралган жана кантип телчигип, калыптана баштаган деген суроону кабыргасынан койгонубузда, сөзсүз түрдө оозеки чыгармачылыктын элдик-каада салттагы, фольклордук чыгармачылыктагы булактарына, улуттук оозеки адабияттагы башаттарына кайрылуу менен аны илимий негизде аныктап чыгуу маселеси туулат. Улуу сөздүн устатына айланган элибиз, жандуу өнөргө шыктандырып, ар качандан - бер качан ага астейдил мамиле жасап келгендигине кайдыгер карабай, ага карата илимий-теориялык негизде объективдүү баа берүү менен буга дейре жазылган жана кеп боло элек бир катар маселелери да жок эмес.

Элибиздин бардык өнөрүнүн башаты бир булактан башталгандыгынан улам, элдик оозеки чыгармачылыгынын архаикалык жанрлары көбүнесе синкреттик (жалпы) формада болуп, ал өзүнүн башатында элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын, ишенимдердин алкагында телчигип, кезегинде элдин алгачкы ырлары ырым-жырым, каада-салттык ишаараттарга жана жашоо мүнөзүнө жараша телчигип баштаган. Фольклор түшүнүгүн кеңири мааниде карасак, фольклордук музыка, бий, театр, адабият деген түшүнүктү билдирет. Ошентип, элдик каада-салт, үрп-адат, ырым-жырымдардын коштоосунда улуттук фольклордук искусство калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгондугун көрөбүз. Ал эми өз кезегинде улуттук каада-салт, музыка, бий жана башкалардын бири-биринен бөлүнүп чыгышы, сөз өнөрүнүн өз алдынча

калыптанышына өбөлгө түзгөн. Дегеле сөз өнөрүнүн акырындык менен турмуштун күнүмдүк зарылчылыктарынан элдик дидактикалык (макал-лакап, накыл, учкул, чечендик өнөр), лирикалык (акындык өнөр), эпикалык (айтуучулук өнөр) оозеки адабияттын элементтерин өздөштүрө башташы аркылуу сөз өнөрү калыптанып баштагандыгын көрөбүз. Албетте, сөз өнөрү элдик фольклордук искусствонун бир бөлүгү катары, элдик каада-салт, үрп-адат, музыка, бий, театр жана башкалардан эч качан биротоло бөлүнүп кетпейт. Тескерисинче алар менен эриш-аркак жашап улуттук өнөр катары өнүгүүгө ээ болгон.

«Никто не знает, кто сложил его простые и наивные песни, которых безыскусственно и ярко отразилась внутренняя и внешняя жизнь юного народа или племени... И переход песня из рода в род, от поколения к поколению; и изменяется она со временем: ...то передают, то соединяет ее с другою песнею, то сложат другую песню в дополнение к ней – и вот из песен выходят поэмы, которых автором может назвать себя только народ» [153, 625-б.] – деп, орустун улуу адабият сынчысы В.Г.Белинский жазгандай, элдик фольклордук адабияттын синкреттүү түрдө калыптанышы алардын мазмундук жактан улам калыптануусуна жана өнүгүүсүнө өбөлгө түзөт. Фольклордук жанрлардын бири-бирине сиңип кетүүсү алардын мазмунун эле байытпастан, кезегинде алардын өз алдынча жанрларынын келип чыгышын шарттайт.

Жеке эле оозеки чыгармачылыкка эмес, элдик турмуштун бардык катмарларына сиңип, белгилүү деңгээлде аларга таасирин тийгизген үрп-адат, каада-салт жана ишенимдердин байыркы архаикалык тарыхын жана типологиясын изилдөө маселелеринин маанилүүлүгү канчалык зарыл экендигин, фольклортаануу илими четке какпаса да, бирок анын ар бир калктын руханий жашоосундагы ойногон ролу, ээлеген орду кийинки мезгилдерде гана белгилүү деңгээлде изилдене баштаган. Дегеле элдик архаикалык каада-салттардын оозеки чыгармачылыктын калыптанышындагы ордун жана ролун көрсөтүү маселеси, илимий изилдөөлөрдүн маанилүү

жагдайларынан экендиги белгилүү. Бул маселе тууралуу орус окумуштуусу А. Топоров: «...тема ритуала занимает видное место (ср. книги Леви-Стросса, Тэрнера, Кёйпера, Дюмезиля, Г.Франкфорта и др.), в общем изменении оценки важности ритуала, особенно в жизни архаичных коллективов, и во все возрастающем интересе к разным сторонам темы ритуала – от конкретных описаний его структуры до исследования наиболее общих теоретических аспектов ритуала и его места в кругу других знаковых культур.

Само же это будущее обязывает помимо дальнейшего изучения конкретных ритуалов, их культурологического, сравнительно-исторического и типологического исследования (в частности, выработки разных типов классификационно-таксономических описаний ритуалов) попытаться определить суть ритуала вообще...» [27, 7-б.] деген ойду айтат. Орус окумуштуусунун айтканына жараша, кезегинде кыргыз элин өзгөчөлөп турган, башкача айтканда, чыгармачылыгы менен эле эмес, тарыхый турмушу да отурукташкан маданияттан обочо турган элибиздин биринчи кезекте өз алдынчалыгы, эч кимге окшобогон салт-санаасы жана чыгармачылыгы болгондугу чындык. Элибиздин оозекиден баштап анын жазма адабиятка чейинки узак чыгармачылык эволюциясын бирдиктүү процесс катары изилдеп чыгуу өтө кыйын. Бирок, элибиздин фольклордук, акындар чыгармачылыгы жана жазма адабиятынын көркөм процессине иликтөө жүргүзүп, кезегинде андан илимий-теориялык денгээлдеги тыянак чыгарууда: «...первая задача классификатора – установление жанрового состава фольклора своего народа. При этом жанровый состав фольклора, установленный для одного народа, не может быть механически перенесен на состав фольклора другого народа. Международным могут быть только принципы такой классификации, но не ее материал» [151, 37-38-бб.] – деп орус фольклортаануучусу В.Я.Пропп даана белгилегендей, дүйнө калктарынын фольклордук чыгармачылыгындагы жалпылыктарына караганда, алардын улуттук өз алдынчалыгы негизги болуп саналат. Бул

жагынан алганда фольклордук чыгармачылыгы байыркы доордон бери калыптанып келген калктарын бири катары, кезегинде өздөрүнүн да оозеки чыгармаларынын байыркы салттарын сактап калган десек болот. Кыргыздардын чакан чыгармаларынан тартып көлөмдүү эпосторуна чейинки жанрларды карап көрсөк, алардын мазмуну көчмөн элдин турмушун мүнөздөп, чакан делинген дидактикалык жанрлардан баштап элдин кулк мүнөзү, дүйнөгө болгон көзкараштары, философиялык ой толгоолору элибиздин дүйнө туюмун туюндурган элдик жанрлары ар мезгилдин түрдүү кырдаалдарына карабастан, өздөрүнүн чыгармачылык салттарын туруктуу сактап келет. Анткени, элдик жанрлардын чыгармачылык салттары, кезегинде улуттук салттар менен да бекемделген жанрлардын калыптанышын ишке ашырат.

«Изучение явлений всех видов художественного творчества в их исторической обусловленности – одна из методологических основ современного литературоведения» [151, 3-б.] - деп, орус окумуштуусу В.Я.Пропп белгилегендей, коомдук-гуманитардык тарых, философия, экономика жана башка илимдердин бир канаты болгон адабияттаануунун башатында элдик архаикалык каада-салттар менен адам өнөрүнүн (сүрөт, музыка, бий, сөз, жазуу ж.б.) бүтүндүгүндөгү синкреттүү элдик чыгармачылык тургандыгын жана кезегинде ал бүтүндөй адабиятыбыздын башат-булагы экендиги анык.

Элдик оозеки чыгармачылыктын типологиясын жана жанрларын белгилөөдө, кыргыздын алгачкы адабияттаануучулары тарабынан аларды классификациялоо иштери жүргүзүлгөн. Алсак, мындай ишке алгачкылардан болуп кайрылган К.Рахматуллиндин, Т.Саманчиндин, М.Богданованын жана башкалардын эмгектерин алсак болот.

Элдин мал чарбачылыгына негизделген жашоо ыңгайы, кезегинде келип анын кичинесинен чоң жанрына чейинки чыгармаларында жаныбарлардын (бөтөнчө жылкы баласынын) орду өзгөчө орунда туруп, түрдүү жанрдык ракурстан чагылдырылып, көркөм иштелгенин көрөбүз. Ал

эми дал ушул мал чарбачылыгын кесип кылган адамдар өз кесиптерине ылайык ырларды жаратышып, көркөм сөз өнөрүн түптөөчүлөрдөн болушкан. Табиятынан ыр жандуу кыргыздардын элдик чыгармалары биринчи кезекте өзүнүн жашоо-турмушун мүнөздөп тургандыгын байкоого болот, мындайча айтканда, бул чакан ырларды койчунун ыры, жылкычынын ыры ж.б., деп аныктоого болот.

Алсак, “Бекбекей”, “Шырылдаң” сыяктуу салттык ырлары биринчи кезекте дал ушул мал жандуу жылкычылар, койчулар тарабынан жаратылып андан келип элдик ырларга айланган болчу. Бул болсо, «...кыргыз фольклорунун архаикалык-мифологиялык катмарын, тагыраак айтканда, байыркы «өндүрүштүк магия» жана жанрдык – идеологиялык синкретизм менен тыгыз байланышкан «Оп майда», «Шырылдаң», «Бекбекей», «Тончык» сыяктуу ырларды айтып жатабыз. Окумуштуулар тарабынан биздин заманга чейинки III-I миң жылдыктарга таандык деп эсептелген байыркы чыгыштын жана антикалык адабияттын эмгек ырларынын ортосундагы композициялык-семантикалык параллелизм таңкалтырбай койбойт. Алар бир кезде К.Бюхер («Эмгек жана ритм»), А.Н.Веселовский («Тарыхый поэтика») жана Г.Н.Плеханов («Адреси жок каттар») тарабынан терең талдоого алынган эмгек ырларынын үлгүлөрүн эске салат» [196, 15-16-бб.] – деп, академик А.Эркебаев белгилегендей, архаикалык коомдогу бардык ишенимдерге негизделген эмгек ырлары сөзсүз түрдө элдик ырым-жырымдар менен коштолгондугун көрөбүз. Ошол эле учурда дагы бир белгилеп койчу маанилүү жагдай, бул ырларды жараткандар аны кесип кылбаса дагы, сөз өнөрүнүн пайда болуп түптөлүшүнө алгачкы чыгармачылык шарттарды түзгөн десек болгон. Алгачкы эмгек ырларынын пайда болушу жана келип чыгышынын турмуштук өбөлгөлөрү жана жагдайлары тууралуу кыргыз адабияттаануусунда XX кылымдын 40-жылдарында эле З.Бектенов, Т.Байжиевдер тарабынан козголуп, кезегинде кыргыз элинин сөз өнөрүнүн башаттары тууралуу:

«Ал кездеги ырлар, бийлер көңүл ачуу, ойноо максатында гана болбой, коомдук жана үрп-адаттык мааниге ээ болгон. Ырдоо, бийлөө аркылуу байыркы адамдар табияттын күчтөрүнө таасир кылууга, эгиндин түшүмүн көбөйтүүгө, ууга чыккан мергендердин табылгасын көбөйтүүгө аракет кылышкан. Согушка жөнөөрдө, кыз оюндарда, киши өлгөндө ж.б. учурларда ырдала турган үрп-адаттык ар түрдүү ырлардын да мааниси чоң болгон» [196, 18-б.] – деп, кыргыз элинин алгачкы ырларынын турмуштук жагдайлары жана жанрларынын байыркы экендиги негиздүү ойлор менен бекемделет. Маселен, «Шырылдаң» ырынын мазмунунан жогоруда айтылган пикирлердин тарыхый мүнөзүн учуратабыз:

Конок тоого бүткөндө,

Кошо чыккан шырылдаң.

Таруу ташка бүткөндө,

Талаша чыккан шырылдаң – деп ырдалат. Бул маселеге карата белгилүү адабиятчы А.Обозканов да кайрылып келип: «...алгачкы адамдардын түшүнүгүндө, табияттын түшүнүгүндө табияттын өз күчү, мыйзамдары, жаратылышта кездешкен бак-дарак, тоо-таш, суулар ж.б. бардыгы жандуудай туюлган – «анимизм», айлана-тегеректеги кыймылдуу, жандуу нерселерди «ыйык» деп сезген – «тотемизм» өкүм сүргөн мезгилдерде мына ушундай ырлар ырдалган» [141, 11-б.] - деп жазат.

Дегеле кыргыз элинин жалпы эле ырым-жырым, дарым ырларына караганда, салттык «Бекбекей», «Шырылдаң», «Оп майда» сыяктуу эмгек ырларын ала турган болсок, эмгек процессинин өнүгүшү жана мезгилдин өтүшү менен мындай ырлардын формалык жана мазмундук жактан өзгөрмөлүү келгендигин көрөбүз. Алсак, азыркы цивилизациядан обочороок турган Памир кыргыздарында мындай ырлардын баштапкы мазмуну көбүрөөк сакталып калган. Ал эми элдик салтка жана ыйык касиетке (өндүрүштүк магия – А.Эркебаев) таянган «Кылоо-кылоо», «Козу телүү», «Жылан чакканда», «Кара курт чакканда» жана башка ырым-жырым, дарым ырлары эмгек ырларына караганда формалык жана мазмундук жагынан

туруктуураак келет, анткени, мындай ырлар элдик салт-санаага, ырым-жырымдарга негизделгендиктен, өзгөрүлүүгө көбүнесе дуушар болбостон, тескерисинче элдин ишенимдерин бекем сактаган жанрлардан болуп саналат.

«Абалкы учурлардагы турмуштук чоң мааниге ээ болгон дал ушул аркыл ырым-жырым, дарымдар жагдайга жараша ыргактуу ыр кураган – чыгармачылыктын, б.а. жамакчылык, ырчылыктын (импровизациялык өнөрдүн) байыркы башатын түзөт» [114, 14-б.] – деген ойду кармансак, оозеки чыгармачылыктын жаралып жана элдикке айланышынын кандай шарттары түзүлүүгө тийиш эле десек болот.

Дүйнөнүн кайсы гана элинде болбосун, анын ичинде кыргыздарда сөз өнөрүнүн түптөлүшү искусствонун (сүрөт, музыка, бий, жазма ж.б.) башка түрлөрүнүн туундусу катары жаралган. Анткени, адамдардын сөз өнөрүн искусствого айлантыш үчүн адегенде адамдар алардын ишенимдерине (диний) негизделген бий, музыка (көбүнесе добулбас) коштолгон үн менен театралдашкан ишаараттарды аткаруусу, кезегинде келип сөздүн маанисинин алдыңкы орунга чыгуусун, башкача айтканда, өнөргө айлануусун шарттаган эле. Мисалга алсак, мергенчилик сценаларын кишилер үн коштогон добулбас (музыка), бий менен аткарышкан, мунун өзү музыка, бий, сөз өнөрү бири-биринен ажырымсыз бүтүндүктө пайда болгондугун айгинелейт. Алсак, адамдардын өздөрү жашаган үңкүрлөрдүн беттерине чегилген пиктографиялар (сүрөт-жазуулар), добулбас менен коштолгон музыка, кайсы бир жаныбардын кейпин жамынган бий жана анын баарын коштогон добуш (сөз) эртеби-кечпи алардын бири-экинчисинен ажырап бөлүнүп чыгуусуна алып келген эле.

Искусствонун кайсы гана түрү болбосун, анын ичинде сөз өнөрү да элдин жашоо-турмушу менен эриш-аркак жаралуу менен аны чагылдыруунун түрдүү формалары да иштелип чыгат. Бул жагынан алганда кыргыздар үчүн жылкы, кой, төө, уй жана башка үй жаныбарлары жоокердин, койчунун, жылкычынын, мергенчинин ырлары катары айрыкча кыргыздарда кездешип, ал гана эмес бул тематика алардын «көрүстөн

поэзиясында» да кеңири кездешкен жанрлардан болуп эсептелет. «В надписях на погребальных стелах отмечалось: ... «Отделился от шести тысяч моих лошадей» [88, 298-б.] – деген көрүстөн ташына жазылган текст, бул жанрдагы ырлардын V –VII кылымдардагы кыргыз элинин фольклорундагы өзгөчө ордун белгилеп турат.

Ошол эле учурда сөз искусствосунун архаикалык формалары (тотемдик, анимистик, пантомималык) ырым-жырым, үрп-адаттык ырлар, башкача айтканда, элдин тотемдик (бөрү, бугу ж.б.) ишенимге айлануу менен элдин жашоо мүнөзүн чагылдырган турмуштук мүнөздөгү алгачкы лирикалык чыгармалардын келип чыгышына шарт түзгөн. Ошентип, алардын синкреттүүлүгү элдик үрп-адаттын, каада-салттардын, ишенимдердин (тотемизм, фетишизм ж.б.) бүтүндүктө калыптануусун шарттоо менен эпос, лирика, драманын бирге пайда болуусуна өбөлгө түзгөн. Карл Бюхер «Эмгек жана ыргак» деген китебинде: «Эмгек, музыка жана поэзия өздөрүнүн баштапкы мезгилинде өзгөчө бир бүтүндүктү түзүп, бул үчөөнүн негизги элементи эмгек болгон, ырдык ыргак эмгек ыргагынан келип чыгып, турмуштук ырлардан акырындап поэзиянын (адабияттын, астын сызган - М.С.) – эпос, лирика, драма өсүп чыккандыгын» айтат. Байыркы гректердин эмгек ырларынын башатында алардын Диониске (түшүм жана жүзүм кудайы) арналган каада-салттык ырлары трагедиянын (трагос - эчкинин ыры) жана комедиянын (коммос - шайырдын ыры) келип чыгышында К.Бюхер айткандай, биринчи кезекте адамдардын эмгеги турат.

Сөз искусствосунун башатын түзгөн мындай мотивдеги ырларды кыргыздардан да кеңири жолуктурабыз. Алсак, мал төлдөгөн учурда аткарылган ырым-жырым – «кылоолоо», «аластоо», «дарымдоо» ж.б. кудайдан тиленүү, жалбаруу мотивиндеги ырлардан экендигин көрөбүз. Табиятынан мал жандуу эл болгондуктан, кыргыздар «үчүнчү байлык – он соолук» - деп, өздөрүнүн турмуштук ырларында да мал-жанга кам көрүү мотивиндеги ырларды андан ары калыптандырып отурган. Бул болсо К.Бюхердин пикирине ылайык, салттык ырлар болобу, турмуштук ырлар

болобу бардыгы элдик ишенимдер, ырым-жырымдар жана башкалар, биринчи кезекте эмгек менен коштолуп келип, оозеки чыгармачылыктын предметин түзүп, кылымдар бою калыптанып отурган көөнө өнөргө айлануусун шарттаган.

Улуу орус окумуштуусу А.Н.Веселовский өзүнүн «Тарыхый поэтикасында» элдик ырым-жырымдарда бийдин, музыканын гана эмес, поэзиянын да тамыры жаткандыгын белгилейт. Анын пикиринде, поэзия бий менен коштолгон музыкалык хор (ыр) аркылуу аткарылган. Ошентип, поэзия элдик салттарды камтыган баштапкы искусство түрлөрүнүн (бий, музыка, сөз) синкреттүүлүгүндө жаралгандыгын көрсөтөт. Жогоруда айтылган пикирлерден улам, фольклор бул бир эле оозеки чыгармачылыкты түшүндүрбөстөн, анын музыка, бий, обон сыяктуу элдик өнөрлөр менен болгон бүтүндүгүн да түшүндүрөт.

Дегеле фольклордук (оозеки) лирика – толугу менен ырдык болуу менен өзүнүн табияты боюнча музыка менен поэзиянын синкреттүүлүгүн чагылдырып, адабияттаануунун оозеки түрдө калыптанган нукура көркөм чыгармачылык этабы болуп саналат. Бул пикирди М.К.Азадовский дагы өзүнүн «История русской фольклористики» (1958) аттуу эмгегинде минтип жазат: «Русские фольклористические изучения делятся обычно на два больших периода: первый, охватывающий изучение XVIII и первой половины XIX века, именуется «донаучным», подлинная наука о фольклоре начинается, согласно такой точке зрения, только с Буслаева, который и открывает собой второй период...» [6, 25-б.] – деген оюна толук болбосо да кошулууга болот, анткени, адабияттаануунун башаты анын көркөм чыгармачылык практикасы аркылуу түптөлгөндүгү анык.

Кыргыз фольклортаануусунун тарыхы жазылып, анын жаралышындагы сөз өнөрлөрүнүн маанилүү ордун, ролун ачып берүү маселесине алигиче дээрлик көңүл бурула элек десек да болот. «Ошентсе да, аталган маселелерди изилдеген эмгектер жарала турган жакшы мезгилди каадаланып күтүп отурууга болбойт. Ушундан улам биз жок дегенде проблеманын

кабыргасынан коюлушу катары, фольклористиканын жана адабият таануунун акыркы теориялык жетишкендиктерине таянып, улуттук кыртышта топтолгон тажрыйбадан көрөңгө алып, элдик сөз өнөрүнүн улуттук башаттарын изилдөө ишин жүргүзүүбүз зарыл» [196, 15-16-бб.] экендигин, А.Эркебаев өзүнүн «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» китебинде жазат. Мындан улам кыргыз элинин сөз өнөрүнүн калыптанышында жана анын муундан муунга өтүп сакталып калышында элдик каада-салттардын өзгөчө ордун аныктап берүү маселесинен түрдүү илимий-теориялык, тарыхый-типологиялык жана башка багытындагы тыянактарды чыгаруу мүмкүнчүлүгү жок эмес. Ошол эле учурда акыйкаттык үчүн белгилеп койчу нерсе, кыргыз элинин байыркы ишенимдерин сактап калган салттык ырлар тууралуу: «Фольклордун бул түрүнүн биз үчүн чоң мааниси бар, анткени, ал башка түрлөргө караганда таптык формацияга чейинки калдыктарды (ишенимдерди – М.С.) жана магиялык түшүнүктөрдү көп сактаган» [115, 35-б.] – деп жазат фольклортаануучу М.И.Богданова. Бул жагдайлардын өзү келип, кезегинде бир улуттун эле эмес, көптөгөн тектеш, тектеш эмес элдердин сөз өнөрүнүн калыптанышындагы каада-салттардын ойногон ролун жана ордун ачып берүү менен бул жааттагы маселелердин ар кайсы улуттун окумуштуулары тарабынан изилденишин шарттайт. Анткени, жогоруда белгиленгендей, сөз өнөрүнүн элдик каада-салт, үрп-адат, музыка, обон, бий жана башка түрлөрүнүн айрыкча тектеш элдердин арасындагы жалпылыгы менен бирге бөтөнчөлүктөрү менен да белгиленет. Тагыраак айтканда, дал ушул каада-салттардын, үрп-адаттардын жана башкалардын калыптанышы жана анын элдин жашоосунун ар түрдүү катмарларында бекемделишинен келип, улуттук өз алдынча ишенимдери, түшүнүктөрү жана сөз өнөрү сыяктуу улуттук чыгармачылыгы калыптанат жана өнүгөт. Бул маселеге карата, «...В том, что суть ритуала и роль, которую он играл в жизни человечества, в разные периоды разными учеными понимались по-разному, нет, конечно, ничего удивительного. Более показательны постоянная недооценка роли ритуала и стремление трактовать ритуал как

нечто вторичное...» [27, 8-б.] – деген пикирден улам, өздөрүнүн каада-салттары, үрп-адаттары байыркы мезгилдерден тартып көчмөн турмушка шартталган кыргыздар сыяктуу калктардын жашоо мүнөзүнө ылайык алардын элдик фольклору архаикалык формаларын көбүрөөк сактап калууга жетишип, каада-салт менен оозеки чыгармачылык бири-экинчисинин улуттук мүнөзгө ээ болуу процессинде дайыма эриш-аркак калыптануусун жана андан ары өнүгүүсүн шарттаган. Жөнөкөй сөз менен айтканда, кайсы гана калк болбосун, алардын архаикалык да, фольклордук да салттары улам өзгөрүлүүгө учураганы, мезгилдик таасирлерге кабылганы менен, өздөрүнүн баштапкы каада-салтка, үрп-адатка айланган касиеттерин биротоло жоготуп койбостон, тескерисинче, мезгилдин өтүшүнө карабай, өздөрүнүн баштапкы уюткусун сактап калуу жөндөмү да калыптанган десек болот.

«В своих трудах Пропп обращался к различным вопросам, связанным с генезисом и спецификой архаического фольклора, его взаимоотношениями с художественной литературой и мифо-ритуальной практикой, с эстетическими особенностями народного словесного искусства.»-деп келип, фольклортаануучу Е.Г.Волкова минтип жазат: «...он говорил, что произведения фольклора могут, а в отдельных исследовательских проектах даже должны использоваться как фундамент для интерпретации разных феноменов духовной культуры» [59, 1-2-бб.] - дейт. Бул биринчи кезекте адабияттаануунун негизги фундаменти, элдик оозеки чыгармачылык экендигин белгилеп, анын башатын түзгөн архаикалык жанрлардын өзгөчө ордун белгилеп турат.

Архаикалык фольклордун негизги жанрлары болгон каада-салт, үрп-адат, ырым-жырым ырлары элибиздин көчмөн турмушун эле эмес, ошондой эле улуттук маданиятыбыздын нукура кыргыз элине мүнөздүү экендигин билдирет. Алсак, наристенин төрөлгөндөгү бешик ырлары, көбүнесе элдик каада-салттын жөрөлгөлөрү менен коштолгон болсо, элдик жаңылмачтар, табышмактар, жомоктор, макал-лакаптардын жана башка элдик дидактикалык жанрлардын өзү, баланын ойлонуу сезимин ойготуп, баланын

сөз өнөрүнө ээ болуусун шарттап, элибиздин дидактикалык адабиятын, маданиятын түптөөгө негиз түзгөн балдар фольклору десек болот. Ошентип, элибиздин ырым-жырым ырларынан кийин жаралган көбүнесе өспүрүмдөрдүн сөзгө жатыгуу, маанисине түшүнүү дегеле сөздүн кадыр-баркын, ата-бабадан келе жаткан салтын улантуу жана башка көптөгөн касиеттерди өзүнө камтыган сөз өнөрүнө ээ болууда жаңылмачтардан тартып, табышмак, макал-лакап, накыл, учкул, чечендик ж.б. келип кыргыздардын сөз өнөрүнүн улуу салттарын калыптандырды. Дегеле кыргыздарда баланын төрөлүшүнө, малдын төлдөшүнө, жаздын, күздүн келишине байланыштуу диний жана ишеним түшүнүктөрүндө ар кандай ырым-жырымдардын элдик таасирдүү түшүнүккө, касиетке айланашында сөздүн мааниси алдыңкы катарга турган. Бул болсо элдик архаикалык жанрлардын сөз өнөрү менен синтездешүүсүнүн натыйжасы катары көрүнөт. Мисалы, бала төрөлгөндөгү балага ат коюу, бешикке салуу, тушоосун кесүү сыяктуу ырым-жырымдары келип, кыргыздардын архаикалык фольклорунун элдүүлүк салттарын калыптандырып, кезегинде элдик салт менен оозеки чыгармачылыктын көркөм-эпикалык салттары “Манас” үчилтиги баштаган баатырдык эпостордун негизги өзөгүн түзгөн көркөм мотивге өсүп жеткен. Ошентип, кыргыздын элдик архаикалык мотивдери кезегинде эпикалык поэзиянын элдик салттардын калыптанышына да шарт түзгөн десек болот.

Архаикалык каада-салттар болсун, архаикалык фольклор болсун алардын кайсы мезгилде пайда болуп, качан бири-экинчиси менен синтездешүүгө ээ болгондугун так белгилөө мүмкүн болбосо да, бирок алардын өзара алакада болуусу, башкача айтканда, каада-салттардын фольклордошуусу мифтик-жомоктук схемалар аркылуу ишке ашкан деп айтууга болот. Башкача айтканда, биринчи кезекте элдик ырым-жырымдык, каада-салттар менен фольклордук салттардын бүтүндүгү дал ушул архаикалык стадияда жаралган мифтерге, жомокторго мүнөздүү. Эгерде архаикалык мифтер тууралуу кеп кыла турган болсок, алардын элдик каада-салттарга караганда, мазмундук жагынан фольклорго танапташ келип,

мифтин, жомоктун өзү каада-салттар аркылуу эмес, көбүнесе фольклор аркылуу мифтик-жомоктук жанр катары калыптанган десек болчудай.

Бул жагынан алганда, «...миф, как и мифологизированное «историческое» предание, совмещает в себе два аспекта – диахронический (рассказ о прошлом в его явной или неявной связи с настоящим) и синхронический (средство объяснения настоящего, а иногда и будущего).

Эта неразрывная двуединая связь диахронии и синхронии представляет собой неотъемлемую черту архаичных представлений о мире. В известной мере она, видимо, объясняет и принципы «прочтения» мифа или истолкования ритуала, а парадигматический набор повторяющихся в мифе мотивов образует условие понимания текста...» [27, 11-б.].

Жогоруда сөз болуп жаткан улуттук ишаараттардын, үрп-адат, каада-салт, мифтердин бардыгын синкреттештирип, алардын элдик сөз өнөрүнүн жанрына айлануусунда биринчи кезекте элдик оозеки чыгармачылыктын орду өзгөчө. Дегеле элдик каада-салттар, үрп-адаттар улуттук бийдин, музыканын, сөз өнөрүнүн калыптануу процессинде фольклор өзгөчө орунда туруп, булардын бардыгы бири-экинчисин өбөлгөлөө менен кезегинде оозеки чыгармачылыктын тажрыйбасында фольклордун өз алдынча өнөр катары калыптануусу ишке ашкан. «...миф – оозеки көркөм сөз өнөрү жана профессионал жазма адабият, музыка, хореография, театр, архитектура, живопись, графика, элдик кол өнөрчүлүк жана башка аталбай кеткен жалпы эле маданият чөйрөсүндө трактовкаланган (тагыраагы: трансформацияланган) бүтүндөй бейаң дүйнө менен жуурулушкан, акыл-эстин байкалбас кармалбас кубаттуу закону, үзүлбөс учугу. Ошол бейаң күч (К.Г.Юнг боюнча: архетип) аркылуу маданият мифтен башталып, андан түгөнбөс азык таап, кайрадан миф жаратып эриш-аркак өмүр сүрүп келет” [136, 10-11-бб.] -деп, фольклортаануучу Н.Нарынбаева жазгандай, миф элдик фольклордук жанрлардын баяндоо (карасөз жана лирика) формасындагы чыгармалардын бардыгына сиңип, көбүнесе поэтикалык чыгармачылыктан турган акындар поэзиясын тепчип өтүп, профессионалдык адабияттын

прозалык жанрынын мазмундук объектисине айланган десек болот. Мисалы, элибиздин бешик, кошок, арман жана башка ырларынын пайда болушу биринчи кезекте элдик каада-салттардын, үрп-адаттардын таасирлеринин негизинде жанданып, элдин баштапкы руханий жашоосунун синтезинен жаралган кыргыз элинин салттык ырлары, сөз өнөрүнүн пайда болушунан тартып анын калыптанышынын жана өнүгүү процессинин элдик-архаикалык маданиятын сактап калган улуттук көөнөргүс казынасы десек болот. Кыргыз элинин архаикалык фольклору элдик каада-салттарды, үрп-адаттарды, музыка, бий, сөз өнөрүн мурастоо менен, кезегинде өзү дагы архаикалык мифолегендалардын, жомоктордун, дидактикалык, эпостук жана башка чыгармалардын калыптануусун шарттаган. Мындайча айтканда, архаикалык мотивдер элдик оозеки чыгармачылыктын туруктуу мазмунга ээ болгон элдик байыркы жанрларынан болуп эсептелет.

«Архаический фольклор изначально был ориентирован на хранение информации мифопоэтического порядка. «Знания о мифологии и мифопоэтической модели мира позволяют... осмыслить фольклор как одну из базовых культурных ценностей, выявить исконный смысл устно-поэтических произведений, определять их роль в историко-культурном процессе, в жизни современного общества» [137, 48-б.]. Фольклортаануучу А.Ю.Никитченков туура баамдагандай, архаикалык фольклорду изилдөөнүн процессинде анын адабий чыгармачылыктын түптөлүшүндөгү орду жана ролу өзгөчө экендигин байкайбыз, башкача айтканда, элдик оозеки чыгармачылыктын башатында турган архаикалык фольклордун өзү элдик көркөм адабий чыгармачылыктын пайда болуп жана калыптанышынын маанилүү этабы болуп саналат. Элдин турмуштук фантазиясынан жаралган мифологиялык сюжеттер өзүнүн адабий-эстетикалык таасирдүүлүгүн фольклор аркылуу ишке ашырууга жетишкендиги менен да бааланат. Ошол эле учурда кээ бир фольклортаануучулардын пикирине ылайык (бул көбүнесе жазма фольклордук чыгармачылыгы эрте түптөлгөн элдерде, астын сызган –М. С.) мифтик сюжеттер эч кандай апыртылбаган формасында бизге келип

жеткендигин да белгилешет. Кандай болгон күндө да миф таптакыр эле чындыктан четтеп, таза түрүндө андан алыс турат деген пикирди толук түрдө колдонуу да мүмкүн эмес. Бул маселе тууралуу адабиятчы К.Абакиров: “...мифтин функциясын адистер ар башкача түшүнүшөт, анын жомокко, ырым-жырымга, философияга, динге, искусствого, легендага болгон карым-катышы да ар башкача баяндалат. Ошондуктан миф жалаң эле мифологиялык баяндамаларда гана орун албастан, ырым-жырымдарга, динге, философияга да аралашып кетет. Ушундан улам Е.М.Мелетинский: “мифология диндин да, поэзиянын да баштапкы формаларынын “кыртышы менен арсеналын” түзөрүн” белгилейт” [2, 5-б.] – деп жазгандай, мифология адам баласынын фольклордук-эстетикасынын эле эмес, дегеле жалпы эле акылмандык ой жүгүртүүсүнүн архаикалык башатында тургандыгы менен да белгиленет. Мындан улам миф, легенда, уламыш кайсы гана элдерде болбосун өз элинин байыркы диний ишенимдеринин, табиятка карата болгон көзкараштарынын, мамилелеринин, улуттук ырым-жырымдарынын жана башка, өзөгүндө жаралып анын фольклордук-эстетикалык салттарын туруктуу сактап калган архаикалык жанрлардан болуп саналат. Кыргыз фольклортаануусунда миф, легенда, уламыштар жанрдык жактан алигиче так классификациялана элек десек болот. Бул тууралуу: «Ушул кезге чейин биз казак фольклорунда миф жанры жашап келет деп айта элекпиз. Биз болгону мифологиялык түшүнүктөр, мотивдер жана каармандар жөнүндөгү үстүрт ой жорумдар менен чектелип жүрөбүз...биз мифке европалыктардын көз карашы менен мамиле жасап жатабыз...Ушул критерийди кармануу менен биз казак фольклорунан мифтин көрүнүштөрүн издебейбиз, ал тургай, мифтин бар экендигин да танабыз» [196, 17-б.] - деген, казак фольклортаануучусу С.Каскабасовдун пикирин ортого салып, дүйнөлүк мифологияны электен өткөргөн советтик фольклортаануусунун соңку жетишкендиктерине таянып илимий иш алып барган С.Каскабасовдун өзгөчө ордун белгилеп келип: «...анын миф жөнүндөгү, ошону менен бирге, казактын оозеки прозасынын жанрлары жөнүндөгү көз караштары кыргыз изилдөөчүлөрү үчүн да

кызыкчылык туудулары талашсыз. Анкени казак менен кыргыздын фольклорунда жалпылыктар жана жакындыктар көп» [196, 17-18-бб.] - деген ойду айтат. Ал эми К.Байжигитовдун «Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары» (Ф.: Илим,1985), Б.Кебекова даярдаган «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын очерктеринин »«Миф жана легендалар» бөлүмү, М.Өмүрбайдын «Кыргыз элдик адабияты тууралуу» жана башка эмгектердин өзгөчө ордун белгилеп: «...республиканын фольклористикасынын өнүгүшүнүн азыркы этабына мүнөздүү көрүнүш» [196, 19-б.] – деп жазгандай, кыргыз фольклортууусунун көптөгөн тарыхый жана илимий-теориялык маселелеринин изилденүү зарылчылыгы алдыда турат.

Кандай гана фольклордук-адабий салттарды албайлы, аны байытып андан ары өнүктүрүп отурган элдик сөз өнөрүнүн фольклордук жанрлары катары, тагыраак айтканда, мифтик сюжеттер элдик жомоктордо, уламыштарда, эпостордо чагылдырылып, көп кыйырдуу адабий-эстетикалык мазмунду түптөөгө жетишкен. Албетте мифологиялык сюжеттердин адабиятташуу процессинде элдик ишенимдердин, ырым-жырымдардын, каада-салт жана үрп-адаттардын таасиринде жаралган фольклордук чыгармачылыктын салттарын четке кагууга болбойт. Мындайча айтканда, фольклордук чыгармалардын (жомок, эпос ж.б.) мифтешүүсү, же тескерисинче мифологиялык сюжеттердин фольклордошуусу дайыма бири-бирине эриш-аркак ишке ашып, бири-экинчисинин калыптанып адабий-эстетикалык жактан өнүгүшүн шарттаган болчу. Мындайча айтканда, мифтик сюжеттер сүрөт, скульптура, архитектура жана башкага караганда сөз өнөрүнүн фольклордук жанрлары аркылуу өнүгүүгө ээ болуп, кезегинде архаикалык эстетикадагы таасирдүүлүгүн сактап калганга жетишкендигин баса көрсөтүүгө болот. Албетте искусствонун архаикалык-мифтик формасын туруктуу сактап калган сүрөт, архитектура, скульптура жана башка түрлөрүнө караганда, архаикалык фольклор өзүнүн мейкиндик жана мезгилдик процесстерге карата трансформацияланууга жөндөмдүү келип, мазмундук жана формалык жактан өзгөрүп отургандыгын байкайбыз. Ошол

эле учурда мифологиялык сюжеттер сөз искусствосунун оозеки да жана жазма да формасында болсун өзүнүн сюжеттик мотивин сактап калууга жөндөмдүү келет. Бул жагынан алганда, мифологиялык сюжеттер фольклорго чейин эле жаралуу менен кезегинде фольклордо болсун, адабиятта болсун өзүнүн туруктуу мотивинде сакталып калганга жетишкен. Анткени, сөз өнөрүнүн баштапкы улуу салттарын адабий-эстетикалык чыгармачылык эч качан биротоло жоготуп койбойт, тескерисинче аны формалык жактан да, мазмундук жактан да улам байытып да, жаңылап да отурат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, элдик мифтик сюжеттер болобу, уламыш же легенда болобу бир мезгилде болбосо, экинчи бир мезгилде өз таасирдүүлүгүн күчөтүп, кайрадан жандануу мүнөзүнө ээ болуп турат.

Фольклор менен мифтин синтезинен жаралган архаикалык жанрлар жогоруда белгиленгендей, фольклордук адабияттын калыптанышы мезгилине ылайык күчөтүлгөн сюжеттерди өздөштүрүүсү ал өз учурунун мыйзам ченемдүү тенденцияларынан эле. Ошентип, сөз өнөрүнүн бул этабында кандай гана сюжеттер болбосун, мифтешүүгө ылайыкташуу менен бирге эле турмуштук-реалисттик окуялар аркылуу кийинки учурга карата болгон өз таасирдүүлүгүн сактап калат.

«Көз караштардын ар түрдүүлүгүнө карабай элдик оозеки чыгармачылыктын эң байыркы түрлөрүнүн бири деп эсептелген мифология тарыхый өнүгүштүн узак жана татаал жолун басып өттү.

...Азыркы кездеги фольклористикада мифти оозеки айтуунун бизге белгилүү болгон эң байыркы формасы деп эсептейт, анткени ал дүйнөнүн маани-маңызын, андагы күчтөрдүн, кубулуштардын тек-жайын чечмелеген “абсолюттук чындыкты берүүгө умтулат» [2, 6-б.] – деген, фольклортаануучу К.Абакировдун пикирине таянсак, кыргыз фольклортаануусунда мифтик сюжеттер, образдар элдик баатырдык эпостордо, жомоктордо турмуштук окуяларга катар чагылуу менен, кезегинде өз алдынча мифтик чыгармалардан да куру эмес. Бирок кыргыз элинде таза мифтик сюжеттерден турган чыгармалар дээрлик жокко эсе, анткени, өздөрүнүн архаикалык

ишенимдерин, ишаараттарын жана башкаларды оозеки формада сактап келген элдерде анын кайсы гана мифтик жана фольклордук жанрлары болбосун өзгөрүлүүгө учурабай койбойт. Ошондой болсо да мифтик сюжеттер кыргыз элибиздин “Эр Төштүк” мифтик-баатырдык эпосунун өзөгүн түзүү менен “Манас” үчилтиги баштаган эпостук чыгармалардын өзөктүү сюжеттеринин, образдарынын көркөм-эстетикалык ролун жогорулатып, дүйнөдөгү кайталангыс элдик эпостордун жаралышын шарттаган. «Кыргыз фольклорун жыйноочулар жана изилдөөчүлөр Ч.Валиханов, В.Радлов, В.Поярковдор XIX кылымда эле кыргыз фольклорунда мифологиялык катмар өз алдынча баяндалган аңгемелерден, ошондой эле үлкөн жанрлардын курамында, баарынан мурда «Манас» эпосунан көрүнгөндүгүн баса белгилешкен» [196, 19-б.]. Жөнөкөй сөз менен айтканда, мифология менен фольклордук жанрлардын бири-бирине сиңип кетишинин натыйжасында элдик сөз өнөрүнүн адабиятташуу процесси жүзөгө ашкан. Дегеле мифтик сюжеттердин оозеки формада калыптанып жана өнүгүшү процессинде жазма адабияты эрте калыптанган элдердин мифтик чыгармаларына караганда, оозеки формада сакталган мифтер жандуу өнүгүүдө болуп, мындай сюжеттер же фольклор менен синтездешип кетишин шарттаган, же болбосо ал сюжеттер өздөрүнүн алгачкы формасын сактап калбаган, көбүнесе мезгилдик трансформацияга кабылган десек болот. Кандай формада болбосун, фольклордук чыгармачылык мезгилдин өтүшү менен мифтен алыстап, реалисттик сюжеттерди өнүктүрүүгө багыт албай койбойт эле. Маселен кыргыз элинин баатырдык эпосторунун жанрдык жактан калыптануу процессин карай турган болсок, мифтик сюжеттердин архаикалык мазмунундагы “Эр Төштүк” мифтик-баатырдык эпосунан алда канча кийин жаралган “Манас” үчилтигинде мифке караганда, тарыхый-турмуштук окуялардан турган сюжеттер эпостун өзөгүн түзүп турат. Фольклордук сюжеттердин реалисттик окуялардын нугуна түшүү тенденциясын “Манас” эпикасынын үчилтиктүү мазмунунан эле даана байкоого болот, тагыраак айтканда, “Манас” эпикасында орун алган мифтик

окуялардан башат алган сюжеттер анын “Семетей”, “Сейтек” бөлүктөрүндө көбүнесе реалисттик окуяларга орун берип, фольклордук сюжеттердин адабий трансформациясы ишке ашкандыгын көрөбүз.

Мындан улам сөз өнөрүнүн адабиятташуу процесси чыныгы турмуштун элдик тажрыйбасынан түптөлгөн жанрларынын калыптанышы менен белгиленет, башкача айтканда, элдик фольклордун мындай жанрлары чыгармачылык жактан адабий тажрыйбаларды өркүндөтүү менен, элдин каада-салтына, үрп-адатына, ырым-жырымдарына жана философиялык-эстетикалык көзкараштарынын нарк-насилине негизделген жанрларын калыптандырып отурган эле. Бул эмне дегендик? Биринчиден, миф менен фольклор бири-экинчисинен биротоло жиктелүү процессинин башталышы менен бул жанрлардын өз алдынчалыктарынын калыптанышын ишке ашырат. Экинчиден, фольклордун адабий-эстетикалык мазмундуулукка ээ боло башташы менен түшүндүрүлөт. Бул процесс параллелдүү түрдө элдик жанрлардын майда жанрларынан тартып, анын чоң көлөмдүү жанрларында калыптанып баштайт.

Элдик архаикалык фольклор элдин сөз өнөрүнө айланган накыл сөздөрүнүн, чечендик чеберчилигинин, макал-лакаптарынын жаралуусун жана ошондой эле аларды өз кесиби катары тутунган чечендик, акындык, дастанчылык жана башка өнөрлөрдүн калыптанышынын бирден бир өбөлгөсү болгон эле. Мындан келип архаикалык жанрлар элдин улуттук түпкүлүктүү касиеттерин сактап калган сөз өнөрүндөгү руханий белгилеринин бири болуп саналат десек болот. Мындайча айтканда, кыргыз элинин түпкүлүктүү турмуштук, диний, философиялык жана башка ишенимдери жана касиеттери келип элдик макал-лакаптарынын, накыл, учкул сөздөрүнүн, чечендик өнөрүнүн уюткусуна ээ болгондугун көрөбүз.

Кыргыз адабияттаануусунун ар түрдүү илимий-теориялык маселелеринин тегерегинде кеп козгоодо, элибиздин фольклордук адабиятынан тартып, анын профессионалдык адабияттагы калыптануу процессине карата илимий изилдөөлөрдү, көзкараштарды талап кылат. Бул

жааттан алганда, кыргыз адабияттаануусунун адабий башаттарын элдик архаикалык жана жалпы эле фольклордук чыгармачылыктан издөө жана анын илимий негиздерин аныктап берүү маселелери дээрлик колго алына элек. Дегеле кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун негизги объектилери болгон адабият тарыхын, теориясын жана сынынын тарыхый башаттарын изилдөө иштери ХХ кылымдын 40-жылдарында гана колго алына баштагандыгынын өзөгү, биринчи кезекте элибиздин оозеки адабияттан жазма адабиятка өтүүсү менен түздөн түз байланыштуу. Бул жааттан алганда белгилүү адабият окумуштуусу К.Асаналиевдин «Көркөм нарк», кыргыз адабияттаануусунун адабий сынынын элдик башаттарына кайрылып, изилдөөдө адабиятчылар К.Байжигитов, К.Даутов сыяктуу белгилүү адабият окумуштууларыбыздын ХХ кылымдын 80-90-жылдарынан, ал эми 2000-жылдардын баш ченинде А.Эркебаев өзүнүн «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» китебинин «Кыргыз элинин фольклордук мурасы: тарыхый өнүгүшү жана жанрдык бөлүнүшү» деген бөлүгүн кыргыз оозеки сөз өнөрүнүн башаттарын белгилеген бир катар эмгектерди эске алсак болот. Ошондуктан, кыргыз адабияттаануусунун элдик фольклордогу башаттарына кайрылуу менен анын акындар поэзиясындагы, колжазма жана жазма адабияттын илимий-теориялык таануучулук процессин ар тараптуу изилдөө иштеринин канчалык маанилүү экендигин белгилеп турат.

«Кайсы гана калк болбосун, анын коомдук-эстетикалык аң-сезиминин маанилүү салаасын түзүп турган көркөм сөз өнөрү бөтөн элдердикине окшобогон тарыхый-маданий өнүгүштө, өзгөчөлүктүү тагдырды жана өмүрдү өз башынан кечирип келгендиги талашсыз чындык...

Буга өзүбүздүн көркөм сөз өнөрүбүздүн басып өткөн жолу күбө. Алгач фольклор, андан соң бара-бара акындар поэзиясы, андан соң жазма профессионал адабият формасында жашап келген көркөм сөз өнөрүнүн типтери биздин көркөм-эстетикалык аң-сезимибиздин бөтөнчөлүктүү өнүккөнүбүздөн жетиштүү кабар берет» [33, 5-б.] – деп жазат М.Богданова.

Кыргыз эли адеп өзүнүн сөз өнөрүн калыптандыруу аркылуу адабий өнөргө ээ болуусу адабиятчы К.Байжигитовдун пикиринде, кылымдар бою бири-экинчисинин чыгармачылык жолунун жаралуусун көркөм шарттап, улам кийинки чыгармачылык салаасынын калыптануусуна өбөлгө түзгөн эволюциялуу процесс болуп эсептелет. Мындан улам элдик сөз өнөрүнүн фольклордук, акындар поэзиясы жана жазма адабиятынын биринчи кезекте, өз алдынчалыгын сактап турган элдик жанрлары болбой койбойт. Мындайча айтканда, кылымдаган мезгилдердин өткөнүнө карабай, фольклордун - фольклор боюнча, акындар поэзиясынын – акындар поэзиясы боюнча жана жазма адабияттын – жазма адабият боюнча көркөм турпатын туруктуу сактап кала турган жанрлары болот. Бул жагынан алганда фольклордун архаикалык жанрлары (үрп-адат, салт-санаа, ырым-жырым, дарым ырлары, макал-лакап ж.б.), акындар поэзиясынын (санат-насыят, терме, алым-сабак, айтыш, төкмө ж.б.) жанрлары, жазма адабияттын (лирика, эпос жана драма) тектери сөз өнөрүнүн өнүгүшүнүн эволюциялык өнүгүү процессинде өз алдынчалыгын, тагыраак айтканда, элдүүлүк башатын сактап калбай койбойт. Мунун өзү кезегинде келип ар бир элдин адабияттаануучулук ишмердүүлүгүнүн сөз искусствосундагы эволюциялык жактан үзгүлтүксүздүгүн чагылдырып турган бирден бир улуттук адабий өз алдынчалуулугу десек болот. Албетте, элдик чыгармачылыктын фольклордук, акындар поэзиясы сыяктуу чыгармачылыгында улуттук адабияттын жанрдык бөтөнчөлүктөрү даана байкалып турса, анын элдик жанрдуулугу профессионалдык жазма адабиятка келгенде, дүйнөлүк адабий чыгармачылыктын алдынкы тажрыйбаларына, анын калыптанып калган принциптерине таянып өз чыгармачылыгын калыптандырат жана өнүктүрөт. Бул жагынан алганда оозеки чыгармачылык элдик адабияттын салттарын калыптандырып өнүктүргөн болсо, профессионалдык адабият дүйнөлүк жазма адабияттын салттарын улуттук чыгармачылыктын кыртышында калыптандырат. Бирок дүйнөлүк жазма адабияттын узак адабий чыгармачылык тарыхында түптөлүп келген адабий жанрлар көпчүлүк элдерде, айрыкча элдик оозеки эпикалык чыгармачылыгы

өнүккөн кыргыздар сыяктуу калктарда анын фольклордук адабиятында эле калыптанат десек жаңылышпайбыз. Бул маселеге кеңири мүнөздө иштин кийинки параграфында кайрылабыз.

“Муундан муунга өтүү менен оозеки поэтикалык чыгармалар түрдүү тарыхый доорлордун руханий тажрыйбаларын бириктирүү менен дүйнөнүн мифопоэтикалык моделинин жана жергиликтүү салттарынын жалпы касиеттерин чагылдырат” [138, 53-57-бб.]. Ошондон улам элдик архаикалык жанрлар улуттук каада-салттарга, үрп-адаттарга карата ар түрдүү ырым-жырымдык ишаараттарды иштеп чыгуу менен, кезегинде жалпы улуттук бий, ыр, музыка сөз сыяктуу руханий-маданий элдик чыгармачылыктар аркылуу бекемделүүгө да жетишишкен. Жалпысынан алганда, дагы бир өзгөчө белгилеп кете турган жагдай, элдик архаикалык жанрлар фольклордук чыгармачылыктын акындар поэзиясы, жазма адабият менен болгон өз ара таасирлерин, жалпылыктарын жана бөтөнчөлүктөрүн илимий-теориялык негизде аныктап берүүгө жол ачат. Ошентип, элдик сөз өнөрүнүн ар тараптуу жанданышы жана жанрдык жактан калыптанышы менен анын адабий чыгармачылыкка өтүүсү адамдардын улуттук өз алдынчалыгынын белгилеринин бири катары өз ордун таап, улуттук руханий аң-сезиминин калыптанышындагы сөз өнөрүнүн ээлеген орду өзгөчө экендигинде.

Жалпылап айтканда, кыргыз элинин архаикалык фольклорунда түптөлгөн оозеки адабий салттар, кезегинде келип улуттук адабияттаануубуздун башатында туруп, анын кийинки фольклордук, акындык жана жазма адабияттагы чыгармачылык салттарынын калыптанышына өбөлгө түзгөн.

Элдик оозеки чыгармачылыктын дидактикалык жанрлары биринчи кезекте каада-салт, диний, ырым-жырым жана башка ырлары аркылуу калыптанган десек болот. Бул негизинен кыргыздардын фольклордук чыгармачылыгынын адабияттык көркөм тенденциялары, башкача айтканда, элдик дидактиканын (*didaktikos* – үлгү, тарбия ж.б.) кара сөз жана ыр түрүндө пайда болушу менен коштолгондугу белгилүү. Дүйнө калктарынын

бардыгында келечек муунду адеп-ахлактуулукка, абийирдүүлүккө тарбиялоодо элдик каада-салттардан, ырым-жырым жана диний түшүнүктөрүнөн башат алып келген элдик дидактикалык жанрлардын кыргыздардын өздөрүнө гана мүнөздүү болгон үлгү, санат-насыят, терме, накыл, учкул, макал-лакап, табышмак, тамсил сыяктуу «кыска, айта келсе нуска» чакан чыгармаларын кошууга болот. «Дидактикалык тек өз кучагына көп жанрларды камтыйт. Кыргыз фольклорунда башка элдерде анча учурай бербеген санат, насыят, терме, үлгү үгүт, нуска сыяктуу аталыштары башка-башка болгону менен ички мазмуну, сырткы түзүлүшү бири-биринен анча айырмаланбаган үлгүлөрү кездешет. Ал эми дүйнө элдеринин бардыгынын фольклорунда терең орун алган макал, лакап, табышмак, тамсил жанрлары да ушул текке жатат» [119, 207-б.] – деп, өз оюн бекемдөө иретинде фольклорчу Р.Сарыпбеков: «Бул жөнүндө кыргыз фольклористи Т.Танаев минтип жазат: “Поэтикалык структурадагы макал-лакаптарда ритм, рифма, речативдүүлүккө багынып, төкмөчүлүктүн күчү аркылуу поэтикалык ыргакка өтүп, алгач ырым-жырым айтууда, бара-бара бата берүү толкунунда дарымдоо санаттарында, андан ары кадимки толук кудуретинде – санат, насыят терме ырларын жараткан”» [119, 207-б.] - деген негиздүү оюна толук кошулат.

Кыргыз фольклордук адабиятында мына ушул дидактикалык жанрлардын калыптанышынан тартып көркөм сөздүн орду элибиздин коомдук жашоосунда эң маанилүү роль ойноо менен улуттук руханий маданияттын өнүгүшүнүн негизги адабий чыгармачылык булактарынын бирине айлана баштаган. Өздөрүнүн дидактикалык чыгармачылыгы аркылуу ар бир улут өткөндүн бай тарыхый, маданий, адабий жана башка мурастарын эсинде сактап, кезегинде келип алар келечек үчүн кылымдап топтолгон көркөм тажрыйбаларды муундан муунга өткөрүп берүү ролун аткарган. Фольклордун өзүнүн узак мезгилди ичине камтыган эволюциялык өсүү тарыхында нечендеген оош-кыйыштарды өз эли менен бирдикте башынан кечирип, кайрадан телчигип, бирок мурунку чыгармачылык тажрыйбаларын

жадында сактап калган бирден бир көөнөрбөс элдик руханий булак болуп эсептелет. Муну менен бирге биз дидактикалык адабий чыгармачылыктын бирден бир аткарган функциясы катары көп кылымдар бою өз учурунун заманбап адамын тарбиялоочулук милдетти да аркалап келгендиги менен түшүндүрүүгө болот. Ошентип, элдик сөз өнөрүнүн калыптанышы жана анын адабий чыгармачылыктын көркөм деңгээлине өтүү мезгили, адамзаттын коомдук формацияларынын (тарыхка чейинки жана тарыхый доорлор) көбүнесе кийинки тарыхый мезгилдерине туура келет. Бул жагынан алганда, уруулардын улут катары пайда болушунда, башкача айтканда, эл катары калыптанышында дидактикалык чыгармачылыктын өзгөчө орду бар, анткени, адептүүлүккө тарбиялоо ар бир элдин руханий жашоосунун өзөгүн түзүп келген десек болот.

Бул жагынан алганда, элдик эпикалык жана поэтикалык чыгармачылык салттардын кылымдар бою топтогон чыгармачылык тажрыйбаларынын өнүгүүсүндө элдик санат, насыят, терме, үлгү, нуска, макал-лакап, табышмак, жаңылмач, тамсил жана башка дидактикалык жанрларды жадынча сактап, анын андан ары байышында элдик чечендердин орду өзгөчө. Кезегинде элдик дидактиканы мыкты өздөштүрүүгө жетишкендердин арасынан кара сөздү кыябына келтире айткан кара жаак чечендер менен катар аны ырга айланткан жомокчулар (манасчылар), ак таңдай акындар өсүп чыккан. Дал ушул кара сөздүн чеберлери чечен атыгып, бул өнөрдү андан ары адабий жактан байытууга жетишкендер жомокчулар жана акындар катары эсептелип баштаган. Экөөнүн эл алдындагы жана элдик адабий салттарды өнүктүрүүдө бири-экинчисин толуктап келип, чечендик өнөрдүн эпикалык жана акындык поэзияга сиңип кеткендигин да көрөбүз. Ошол эле учурда, элдик чечендик өнөр элдик фольклордо эле калыптанып, «Талым кыз менен Көбөштүн» айтышы чечендик өнөрдүн элдик фольклордо эле толуккандуу калыптангандыгын айгинелеп турат. Ошентип, фольклордук адабияттын дидактикалык жанрлары мурдатан калыптанып келген элдик фольклордук

салттарды өнүктүрүү менен кезегинде эпостук жана акындык поэзиянын да калыптанып жана өнүгүүсүн шарттаган десек болот.

Элдик сөз өнөрүнүн элдик жашоодогу ролунун уламдан жогорулап отуруусу, кезегинде анын нукура кесипке айлануусунун негизги өбөлгөсү болгон десек болот. Качан гана сөз чыгармачылыгын өздөрүнүн негизги кесиби катары тутуп, бул тармакта үзгүлтүксүз изденүүлөр башталгандан тартып элдик фольклордун жекече (индивидуалдык) чыгармачылыкка өтүү тенденциясы жүрө баштаган. Ал эми жеке чыгармачылыктын калыптана башташынан улам фольклордук чыгармачылык жанрдык жактан байып, тагыраак айтканда, эл арасынан сөзгө чебер чечендер, дастанчылар, ак тандай акындар, кепке илгир маселчилер чыга келген.

«Те шедевры народной поэзии, которые до сих пор поражают своей красотой, глубокой гуманностью, обязаны во многом этой устойчивой традиции, бережно донесшей до нас отголоски прошлой культуры, отголоски многотрудной жизни народа» [108, 6-б.] – деп, Р.Кырбаева жазгандай, элдик фольклордук бардык жанрлардын калк турмушунда ээлеген орду жана жайылтылыш мүнөзү негизинен эки түрдө болот: Биринчиси, турмуштук мүнөздө, экинчиси, таза адабий мүнөздө. Экөөнүн тең өздөрүнүн мезгилине жараша жашоо-турмушта аткарган ролу, ээлеген орду жана ошого карата калыптануу процесси ишке ашат. Бирок бул жерден белгилеп кете турган нерсе, биринчиси экинчисинен алда канча мурда жаралып, экинчисин шарттап турган элдик чыгармачылыктын башаты жана фольклордук булагы катары кызмат кылат.

Кайсы гана элдин чыгармачылык өнөрүнө кайрылбайлы, алардын фольклордук чыгармачылык тажрыйбалары адеп оозеки формада жаралып, калыптануу аркылуу өнүгүүгө ээ болгондугуна жараша элдик лирикалык, эмгек, каада-салт, арман, сүйүү жана башка ырларынын, санат-насыят, терме, макал-лакап, учкул, накыл, чечендик жана башка дидактикалык жанрларынын, жөө жомок, миф, уламыш, легенда, дастан жана башка эпикалык жанрларынын өзү фольклордук чыгармачылыктын канчалык

даражада ар тараптуу өнүгүп өскөндүгүн көрсөтүп турат. Ошол эле учурда элдик фольклордун эпикалык жана поэтикалык салттарынын калыптанышы жана өнүгүшүнүн жалпы элдик чыгармачылык процессинде активдүү роль ойноо менен кезегинде, кыргыз чечендик өнөрү кылымдарды карыткан элдик жанрлардан болгондугу анык. «...риторика өзүнчө искусство катары узак тарыхый бай таржымал күтүп, теориясы калыптанып, ар коомдо жашап өткөн риториктер тарабынан белгилүү методикасы иштелип чыккан грек, римдиктерге, же жазуу маданияты эрте калыптанган башка элдерге салыштырганда кыргыздын чечендик өнөрү муундан муунга салттуу өтүп сакталып, оозеки түрдө өнүккөндүгү белгилүү» [119, 357-б.] – дейт.

Дүйнө элдеринин байыркы калктарынын катарында кыргыздар өздөрүнүн улуттук сөз өнөрүн, маданиятын, философиясын, искусство сун ж.б. өнөрлөрүнүн байыркы жана бай тажрыйбасына ээ болууда анын алгачкы кадамдарынан баштап өнүккөн доорлоруна чейинки өз алдынчалыгын сактап келген калктардын катарына кирет. Бул жерден айрыкча белгилеп кое турган нерсе, сөз өнөрүнүн жазма адабиятка чейинки аралыгында өз ордун сактап калган элдик фольклор өзүнүн жазма формасы (жазма адабияты) калыптанганга чейинки мезгил аралыгында анын фольклору жанрдык жактан улам жаңылануу мүнөзүндө болуп келген. Муну биз биринчи кезекте алардын көп варианттуулугунан да байкасак болот. Алсак «Манас» эпосунун көп варианттуулугу эле эмес, ошол эле учурда алардын ар бир вариантынын өзү эле, фольклордук чыгармачылыктын мазмундук жактан толуктап жана жанрдык жактан калыптануусун ишке ашырган.

Кыргыз сөз өнөрүнүн макал-лакап, учкул, накыл, санат-насыят жана чечендик өнөрү көбүнесе кара сөз формасында өнүгүү менен, кезегинде акындар чыгармачылыгынын өз алдынча жанрына (“чечендик айтыш”) айланып, «Манас» баштаган эпикалык поэзиясында да өзгөчө орду бар. Оозеки чыгармачылыктын адабий чыгарма катары калыптанышындагы чечендик өнөрдүн ордун белгилей турган болсок, накыл сөздөр, санат-насыят сыяктуу чакан жанрларынан тартып “Манас” эпикасына чейин чечендик

өнөрдүн ар түрдүү денгээлде көркөм-эстетикалык жактан өздөштүрүлгөндүгүн көрөбүз. Мындайча айтканда, кыргыз фольклордук адабиятында чечендик өнөр өз алдынча дагы жана элдик “Манас” үчилтиги баштаган эпостордун, Токтогул, Женижок, Барпы ж.б. акындардын поэзиясынын алкагында өнүгүүгө ээ болгондугунда.

«По месту, занимаемому в искусстве художественного слова древней Эллады, риторика сопоставима с такими жанрами, как героический эпос или классическая драма. Разумеется, подобное сопоставление допустимо лишь для эпохи, когда эти жанры жили и сосуществовали» [142, 5-б.] –деп, белгиленип, кезегинде бул маселенин кыргыз фольклордук адабиятында пайда болуп калыптанышы жана элдик эпикалык жана акындар поэзиясындагы өнүгүүгө ээ болушу элдик макал-лакаптардын, накыл, учкул жана чечендик өнөрдүн, терме, насыят ырларынын үлүшүнө туура келет. «Ар бир макал-лакаптын алгач автору белгилүү инсандар: Төкмө акындар, чечендер, сынчылар, акылман-даанышмандар болуп алардын айткан учкул сөздөрү ооздон оозго өтүп, мезгилдин өтүшү менен аны чыгарган кишинин аты унутулуп, элдик чыгарма катары жашап калган. Мисалы XIX кылымда эле жашаган ойчул Калыгул Бай уулунун учкул, накыл сөздөрү кийинки муундардын оозуна макал-лакапка айтыла баштаган» [119, 208-209-бб.]. Албетте, бүтүндөй фольклордук чыгармачылыктын оозеки мүнөзү, алардын элдикке айланып кетишин шартаса, экинчиден, фольклордук чыгармалардын формалык жана мазмундук жактан улам толукталып, өзгөрүлүп отурушу менен да түшүндүрүүгө болот. Алсак, бир эле макал-лакаптын же учкул сөздүн жана башкалардын ооздон оозго өтүүсү алардын жекеден жалпылыкка өтүү процесси менен коштолот.

Бул жагынан алганда элибиздин фольклордук салттарын улантып, кезегинде анын адабий чыгарма катары биротоло калыптанышында элдик эпостордун, акындар чыгармачылыгынын орду өзгөчө десек болот. Бул тууралуу: «Элибиздин тарыхына назар салсак абалкы кылымдардан бери эле Манастын доорунда Ажыбай, Байжигит, XIV – XV кылымдардагы Жээренче

чечен, Алдар Көсөө, Акыл Карачач, XVIII – XX кылымдар аралыгында жашаган Карга, Сарт, Мойту, Тилекмат, Садыр, Кадыр акелер, Калыгул, Көкөтөй, Куйручук ж.б. окшогон чечендерибиздин жашап өткөндүгү белгилүү. Акындар чыгармачылыгында болсун, дегеле чечендик айтыштын башаты ошол жактан келет...» [141, 99-б.] – деп, чечендик өнөрдүн төкмө акындардын чыгармачылыгындагы ордун белгилеп келип, адабиятчы А.Обозканов бул өнөрдүн түпкү тамыры «Манас» эпосундагы негизги каармандардын катарындагы Ажыбай, Байжигит чечендер, эл арасынан Акыл Карачач, Мойут баштаган даанышман акелер, Калыгул баштаган акындар элибиздин чечендик өнөрүнүн алып жүрүүчүлөрү жана өнүктүрүүчүлөрү экендигин белгилеп кетет. Элдик макал-лакаптардын, накыл, учкул, чечендик сөздөрдүн адабий мааниге ээ болуусу биринчи кезекте эпостук жана акындык поэзияда жана кара сөздүн чеберлери болгон даанышман акылмандардын сөздөрүндө биротоло калыптанган.

«Сам характер греческой литературы благоприятствовал развитию ораторского искусства. Она была гораздо более «устной» если так можно выразиться, более рассчитанной на непосредственное восприятие слушателями (зрителями), почитателями литературного таланта автора. Привыкнув к печатному слову, мы не всегда отдаем себе отчет в том, какими большими преимуществами обладает живое слово, звучащее в устах автора или чтеца (исполнителя), перед словом написанным» [142, 6-б.] – деп, орус адабиятчысы М.Гаспаров жазгандай, кыргыз элинин эпикалык жана акындар чыгармачылыгы өзүнүн оозеки формасында туруп, чечендик өнөрдүн өнүгүп өсүшүнүн өзгөчө этабын белгилейт. Бул маселеге карата кыргыз фольклор жана адабияттаануучулары тарабынан да бир катар эмгектер жазылып, кыргыз чечендик өнөрүн акындар поэзиясынын контекстинде караган З.Бектенов менен Т.Байжиев түзгөн «Кыргыз адабияты» (1993), С.Закировдун «Кыргыз санжырасы» (1996), А.Обозкановдун «Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты» (2006), К.Байжигитовдун «Башталуу» (2007) сыяктуу эмгектерди белгилесек болот.

А.Обозканов жогоруда аталган монографиясында: «Ырчылардын айтыш өнөрүндө “чечендик айтыш” деп атайы бөлүнүп көрсөтүлбөгөнү менен айтыша келгенде шыдыр жооп таба билген чечендик сапат, ырчылардагы негизги артыкчылык катары каралат» деген З.Бектеновдун пикирин келтирип келип, «Фолклорист С.Закиров “акындын чечени айтыштарда жеңилбегендигин” айтат» [141, 99-б.] – деп, чечендик өнөр кыргыз акындарынын бардыгына эле мүнөздүү боло бербеген, кезегинде мындай чыгармачылык касиетке ээ болгон акындардын орду өзгөчө экендигин белгилөөдө З.Бектенов, Т.Байжиев жана С.Закиров сыяктуу белгилүү фольклортаануучулардын ойлоруна толук кошулат. Ал эми К.Байжигитов өзүнүн «Башталуу» аттуу монографиясында «Ырас, кыргыз эли өзүнүн кылымдарды кыйла карытып, сынаакы чоң турмуштун босогосунан алып өткөн чечендик жана акындык импровизациянын өзгөчөлүктөрүн, ички жеке табиятын, жанрдык чектерин, мүмкүнчүлүктөрүн, аткаруу чеберчиликтерин да кадыресе айныбай ажыратууга жетишкен. Ошол себептен алар белгилүү деңгээлде өзүнчө бир жакындыкты түзсө да, алардын эстетикасы жөнүндө туруктуу элдик теориялык мүнөздөгү ой-пикир иштелип чыкканын байкабай коюуга мүмкүн эмес.

Кыргыздардын сөз өнөрүн өтө жогору баалаган элдерден болгондугунун ачык мисалы катарында алардын чечендик искусствосунун табиятына, аткаруу даражасына, талантына берген мындай классикалык мүнөздөмөдөн ачык эле байкоого болот. «Чечендин көркү таңдайда» деген накыл кептен тышкары аларда акыл чечен, тил чечен, жөө чечен, коңур чечен жана оромо чечен деген мазмуну боюнча бири-биринен айырмаланган туюнтмалар менен аныктоого жетишкен» [33, 23-б.] – деп, кезегинде чечендик өнөрдүн түрлөрүн классификациялап келип алардын ар бирине аныктама берет. Адабият окумуштуусунун ою боюнча эл тарабынан чечендерге карата берилген мындай даражалар алардын өнөрүн баалоонун адабий категориясы болуп эсептелет. Чечендик өнөргө карата коюлган жогорку талаптардын, кезегинде сөз өнөрүнүн канчалык даражада

тургандыгын XIX кылымдын орто ченинде жергебизге келип кайткан В.Радлов тарабынан эле баамдалгандыгын анын сөзү менен бекемдеп: «... академик В.В.Радлов мындай белгилеп кеткен эле: “Кыргыздар эч буйдалбастан токтоосуз шар сүйлөшөт...”

Демек, эл чечендик сөздөргө өтө маашырланып, уйкаштуу, орундуу айтылган сөздү дүйнөдөгү бийик искусство катары баалашат. Ошондуктан кыргыздардын элдик поэзиясы өзүнүн өнүгүшүнүн бийик даражасына көтөрүлгөн”. Ошентип, элдик аң-сезим орун алган мындай чыгармачылык угут, поэтикалык жөндөм акындар поэзиясында мурда болуп көрбөгөндөй өнүгүүнү өз башынан кечиргендигин тастыктайт» [33, 23-б.] – деп жазат К.Байжигитов. Мындайча айтканда, элдик маданий жашоо-турмуштун терең катмарына сиңген акындар чыгармачылыгынын өзөктүү багыты катары чечендик өнөрдүн өзгөчө орду белгиленип берилет.

Кыргыздардын чечендик өнөрү өзүнүн чыгармачылык табиятында кара сөз менен поэтикалык тилди синтездештирип тургандыгын: «Чечендик сөздөр кара сөз менен айтылса да, образдуулукка чоң маани берилген. Сөздүн уккулуктуулугун арттырган уйкаштык негизги орунда турган. Ар бир айтылган сүйлөм терең мааниге ээ болуп, татаал көрүнгөн нерселер жеңил, жөнөкөй чечилген» [80, 140-б.] – деп, фольклортаануучу С.Закиров белгилегендей, элибиз кара сөздүн кооздуулугуна, кулакка угумдуулугуна, эң негизгиси ойдун терең маанисине орун берип келиши, жогоруда белгиленгендей, «акыл чечен», «тил чечен», «жөө чечен» жана башка чечмелениши бул өнөргө карата коюлган адабий талаптардын канчалык жогору экендигинен кабар турат.

Бул маселе тууралуу кезегинде: «Ломоносовское “Краткое руководство к красноречию” фактически становится учением о таком “слове” - “слове” – произведении, “слове” - высказывании...иначе говоря, “об одной вещи можно писать прозой и стихами”» [106, 139-б.] – деп, орус адабияттаануучусу А.С.Курилов жазгандыгы да бекеринен эмес. Бул маселенин өзүнөн келип, элдик дидактикалык жанрлардын жана чечендик

чыгармачылыктын элдик эпикалык жана лирикалык жаатында бирдей калыптанып жана өнүккөндүгүнүн далили болуп эсептелет. Элибизде «Көрө көрө көсөм болот, Сүйлөй сүйлөй чечен болот» - деп айтылгандай, элдик сөз өнөрүн чебер өздөштүрүп, макал-лакап, накыл, учкул сөздүн чеберлери гана эл тарабынан чечен аталгандыктары бекеринен эмес. Ошого ылайык чечендик чеберчилик элдик фольклордук чыгармачылыктын өзөктүү жанрына айлануу менен кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын, акындар поэзиясынын жанрдык жактан калыптанып өнүгүүсүндө өтө таасирдүү ролун ойногон десек жаңылышпайбыз.

«Чечендиктен ушунчалык ырахат алган эл ритмикалык кепке дүйнөдөгү эң жогорку искусство катары карай тургандыгы түшүнүктүү. Ошон үчүн кыргыздарда элдик поэзия өнүгүүнүн жогорку деңгээлине жеткен» (196, 27-б.), - деп жазгандыгына карата, XIX кылымда эле чоң окумуштуу (В.Радлов – М.С.) өзү күбө болгон элдик фольклордук адабияттын, анын ичинде чечендик чеберчиликтин өнүккөн доорунан кабар берип турат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, элдик эпостук жана акындык чыгармачылыкта чечендик өнөр жанрдык жактан байып, залкар, нускоочу ырчылардын бийик касиетин көрсөтүп турган даражага жеткен болчу. Ал эми жазгыч акындардын чыгармачылыгынан тартып чечендик өнөр өзүнүн башкача касиетине өтүп, көбүнесе философиялык поэзиянын, прозалык жана публицистикалык жанрлардын өзөгүнө айлангандыгын көрөбүз. Ошентип, элдик фольклордук адабияттан башат алган кыргыз чечендик өнөрү профессионалдык жазма адабиятка чейинки чыгармачылык эволюциясында өзүнүн ордун эле сактап калбастан, алардын бардыгын бириктирип турган адабияттын оозеки формасынан тартып профессионалдык адабиятта да өз маанисин сактап калган бирден бир жанр экендигин көрөбүз.

Дүйнө элдеринин анын ичинде кыргыздардын фольклоруна кызыгып, «Манас» үчилтиги баштаган элдик эпостордон үзүндүлөрдү жана фольклордук чыгармаларды жазып алган В.Радлов өзүнүн «Образцы народной литературы северных тюркских племен». V том. (Санк-

Петербург, 1885) жыйнагына киргизип, кыргыздардын арасында элдик чыгармачылыктын улуу салттарынын сакталып калгандыгын, келечекте аларды эл оозунан жыйнап алуу зарылчылыгын белгилеп, өзү да бул ишке жигердүү салып кошкондугун улуу окумуштуунун жергебизге эки ирет келгендиги эле күбөлөп турат.

Эл оозунан жыйналган фольклордук материалдардын негизинде «Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын очерктери» (1985), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» 1-том. (2004) жана башка коллективдүү жыйнактарда элдик фольклордук чыгармалар менен катар кыргыздардын дидактикалык жанрлары катары санат-насыят, терме, макал-лакап, табышмак, айтымдар жана чечендик өнөргө орун берилген. Кыргыз фольклордук чыгармачылыгынан тартып элдик жана дидактикалык жанрлардын синтезинде пайда болуп жана өз алдынча жанр катары калыптанган чечендик өнөр боюнча кыргыз фольклортууусунда кандай эмгектер жана изилдөөлөр жазылды десек болот.

Кыргыз элинин чечендик өнөрүнө арналып А.Ибраимова тарабынан «Элдик оозеки чыгармачылыктагы чечендик сөздөрдүн идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү» (Автореферат. - Б., 1998) деген темада кандидаттык диссертация жазылган. Изденүүчү бул ишинде кыргыз элинин чечендик өнөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө токтолуп келип: «Чечендик өнөрдүн генезиси оозеки чыгармачылыктын мыкты үлгүлөрүн жараткан кыргыз элинин көркөм ой жүгүртүүсүнүн тарыхый жактан шартталган өзүнчө бир баскычынан башталып, коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү этаптарында калыптануу, өсүү жолдорун басып келгени талашсыз» экендигин жазат.

Буга чейин кыргыз фольклортууусунда чечендик өнөргө өз алдынча арналган эмгектер жазылбаса да кыргыз элинин алгачкы илимпоздору З.Бектенов, Т.Байжиевдин Кыргыз адабияты (1993), белгилүү тилчи окумуштуу Ж.Мукамбаевдин Эл ичи – өнөр кенчи (1990), академик Б.М.Юнусалиевдин Тандалган эмгектер (1985), фольклортууучу С.Закировдун Кыргыз санжырасы (1996) сыяктуу эмгектерде изилдөөлөрдүн

максатына ылайык чечендик өнөр тууралуу маселелер козголдугун айтып кетүү керек.

«Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары» (2004) китебинде чечендик өнөргө өз алдынча обзор берилген. Бул обзордо жалпы эле чечендик өнөрдүн тарыхына, анын антика, орто жана кийинки кылымдардагы көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу маалымат берилип келип, «...чечендик өнөрдүн тарыхы кыргыз элинин көп кылымдык тарыхы менен тамырлаш. Элибиз Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири болсо да басып өткөн тарыхы, маданияты, өнөр жолу летопись өңдүү учурунда жазылып калбаган соң чечендик өнөрдүн чыгыш тарыхы, калыптаныш таржымалы, кандай чечендер жашап өткөндүгү туурасында (легендарлуу чечен, ырчыларды эске албаганда) так маалыматты айтуу кыйын» [119, 357-б.] экендиги белгиленет. Адабий чыгармачылыктын оозеки формада өнүгүшү бардык калктарда бир кылка болбойт, ал гана эмес анын фольклордук салттары ар бир элде көбүнесе өз алдынчалуу өнүгөт десек болот.

Мындайча айтканда, кыргыз фольклордук чыгармачылыгынын дидактикалык жанрлары менен чечендик өнөрүнүн синтездерин карап, алардын өз алдынча жана ошондой эле эпикалык менен акындар поэзиясындагы көркөм чыгармачылык ордун карап чыгуу милдеттери алдыда турат десек болот.

Кыргыз оозеки чыгармачылыгынын эпикалык салттуулук маселесине кайрылганыбызда, анын бир катар маанилүү илимий-теориялык негиздерине токтолууга туура келет. Кыргыз адабияттаануусунун пайда болуу булагы, дүйнөдөгү бардык элдердин адабияттаануусу сыяктуу эле бир нече баскычтар аркылуу түптөлүп, андан барып калыптанган десек болот. Албетте, кайсы гана адабияттаанууну албайлы, анын пайда болуу башаттары бири-биринен тарыхый шарттары, мезгилдик мүнөздөрү, өбөлгөлөрү, улуттук белгилери, чыгармачылык формалары, мазмуну жана башка жактары менен өзгөчөлөнөт. Ошондуктан, адабияттаануунун баштапкы процесси,

адегенде ар бир элдин сөз өнөрүнө ээ болуу жана биринчи кезекте тектеш элдер менен өзара чыгармачылык таасирлери аркылуу түптөлүп, калыптанып, кезегинде элдик турмуштун каада-салттары, үрп-адаттары менен мүнөздөлгөн чакан элдик ырларынан тартып, анын улам кийинки чыгармаларды жаратып, кийинки адабий тажрыйбага ээ болуусуна байланыштуу болот.

Оозеки эпикалык чыгармачылыктын калыптанышынын бардык кубулуштарын изилдөө азыркы адабияттаануунун маанилүү методологикалык негиздеринен болуп саналат. Бул жаатта орустун белгилүү фольклортаануучусу В.Я.Пропп: «Изучение явлений всех видов художественного творчества в их исторической обусловленности – одна из методологических основ современного литературоведения.

Примечание этого метода к изучению фольклора, и в частности эпоса, встречается значительные трудности, и до настоящего времени по этому вопросу полной ясности нет. Чтобы добиться хотя бы некоторой ясности, надо не только хорошо изучить материал, но и дать себе отчет в том, что в этом направлении уже было сделано русской и зарубежной наукой» [151, 3-б.] – деп, орус фольклортаануучу В.Я.Пропп айткандай, кыргыз адабияттаануусунун эпикалык салттарынын калыптанышында элдик эпостордун өзгөчө орду бар. «Манас» эпосу башында турган кыргыз элинин эпикалык чыгармалары өзүнө чейинки элдик адабий-фольклордук салттарды улантуу менен анын жаңыча чектерин белгилеген болчу. Бул жагынан алганда, В.Я.Пропп өзүнүн пикирлерин бекемдөө максатында Белинскийдин эпос тарых менен бирдикте өнүгөт деген оюна толук кошулуу менен минтип жазат: «Этот процесс подчинен закону диалектического развития, как его понимал Белинский: “Для каждого народа есть две великие эпохи жизни: эпоха непосредственности, или младенчества, и эпоха сознательного существования”. К первой относится фольклор, ко второй – литература. Они противоположны друг другу, но из их соединения возникает истинное искусство» [151, 5-б.]. Орустун улуу сынчысы Белинскийдин жогорудагы

пикирине, кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын классикалык үлгүсү болгон «Манас» үчилтиги толугу менен жооп берет. Анткени, кыргыз элинин «Манас» үчилтигинде фольклор менен адабияттын байланышы толук түрдө ишке ашкан десек болот. Бул жагынан алганда, кыргыз элинин «Манас» үчилтиги эпикалык чыгармачылыктын архаикалык-мифтик, тарыхый-баатырдык жана башка көптөгөн катмарларынан туруп, улам кийинки тарыхый окуяларды, жанрларды да өзүнө сиңирип алуусу, кезегинде жазма адабий жанрлардын (эпос, лирика, драма) да элдик эпостордо эле иштелип чыгышын шарттаган. «В связи с изучением санскритского эпоса в древнеиндийском литературоведении сложилась приблизительно та же парадоксальная ситуация, какая до недавнего времени господствовала в гомеристике. С одной стороны, исходя из недвусмысленных указаний самих «Махабхараты» и «Рамаяны», а также косвенных свидетельств классической санскритской литературы, большинство ученых признает, что обе поэмы сложились в русле устной традиции; с другой – в своем подходе к конкретным проблемам, поставленным древнеиндийским эпосом, исследователи, как правило, руководствуются принципами и нормами письменной, а не устной поэзии» (176, 156-б.) – деп, орус фольклортаануучусу П.Гринцер белгилегендей, биздин доорлорго чейин эле кагаз бетине түшүрүлгөн грек, индия эпостору менен биздин доордун XIX кылымдын орто ченинде алгач кагазга түшүрүлгөн «Манас» эпосунун эпикалык салттарын бирдей принциптер жана нормалар аркылуу кароого болбойт. «Не устное творчество, а письменная литература является для нас привычной и наиболее известной формой творчества, и, таким образом, привычные представления эгоцентрически проецируются в сферу фольклора» [46, 373-б.] дегендей, байыркы грек, индия эпосторунун көбүнесе жазма формасында изилденип, ал эми алардын оозеки формасы фольклортаануучулардын көзкырынан көбүнесе сыртта калган болсо, биздин «Манас» эпосубузду биринчи кезекте фольклордук адабияттын классикалык үлгүсү катары кароого толук мүмкүнчүлүктөр бар. Ошол эле учурда

фольклортаануу илиминин көбүнесе жазма формада калыптанышына байланыштуу кезегинде анын көпчүлүк маселелерин адабияттаануунун илимий принциптери аркылуу каралышын шарттап эле тим болбостон, экинчи жагынан кыргыз эпикалык поэзиясын бир эле фольклортаануунун принциптери аркылуу изилдөөнүн өзү жетишсиз болуп саналат. Мындайча айтканда, кыргыз элинин тарыхый - фольклордук чыгармачылыгынан башат алган эпикалык поэзиясы элибиздин оозеки, андан соң колжазма, профессионалдык жазма адабияты менен параллель жашап, акындар поэзиясында төкмө жана жазгыч акындардын да чыгармачылыгын байытып, ал эми профессионалдык жазма адабиятыбыздын бардык жанрларына ар тараптуу көркөм иштелип чыкты. Бул маселе боюнча анын кээ бир жанрдык критерийлерине токтоло кетүү зарылчылыгы пайда болот.

«“Манас” эпостун баатырдык түрүнө жатары белгилүү. Ошондой болсо да бул эпосто архаикалык (байыркы) катмардагы поэтика да бир топ орун алган. Бул катмарлар түрк жана монгол элдердин эпосунун башатын түзгөн Түштүк Сибирде, Алтайда, Түндүк Монголияда жашаган түрк элдеринин санжыраларында, үрп-адаттарында, уламыш-легендаларында сакталып келген» [108, 108-б.] – деп жазгандай, «Манас» эпикасында бир гана кыргыз эмес, бүтүндөй түрк элдеринин оозеки жана колжазма чыгармачылыгына мүнөздүү болгон адабий салттарды сактап калгандыгы менен да өзгөчөлүү. Мисалы, “Манас” эпосунун Ч.Валиханов жазып алган вариантынан орто кылымдагы орток түрк адабиятынын издерин байкайбыз:

Каны бир кара бети көк,

Боору чыбыр сырты көк.

О, мына чоң тай саркер эди,

Баатыр бир Манасың сурасаң-

Көк жал бир дөбөт бөрү эди – деген, ыр саптарынан кадимкидей орто кылымдагы орток түрк адабиятынын стили сакталып калгандыгынын бирден бир далили болуп турат. И.В.Стеблева бул маселе боюнча оюн айтып келип: «Жанрдык мүнөздөмөнүн көз карашынан алганда Күл-Тегиндин, Билге-

Кагандын, Тонукөктүн урматына багышталган жазууларды кошуун эпостордун салттары менен байланышкан же анын таасиринде жаралган тарыхый-баатырдык дастандар деп эсептөөгө болот» десе, «... С.Мусаев да ушул ойду кубаттап, Күл-Тегин эстелиги менен «Манас» эпосунун жалпылыктарын сюжеттик-композициялык курулушунан, көркөм деталдык, ыктардын пайдаланышынан көрөт... окурман эки мурастын мазмуну гана окшош эместигин, ошондой эле айрым саптар да далма-дал келгендигин байкай алат...

Обол баштан, о баштан,
Бир-бирине жанашкан,
Жаралганы кара жер,
Жаралганы көк Асман.
Эстеби менен Бумындын,
Адамзаттан багы ашкан.
Төгөрөктүн төрт бурчу,

Алар менен санашкан...» [118, 26-б.] деген саптардын өзү С.Мусаев айткандай, «Манас» эпосундагы саптар менен бардык жагынан үндөшүп, кезегинде бул жазма тексттерде кыргыздардын эпикалык салттуулуктары сакталгандыгын көрүүгө болот. Бул тууралуу белгилүү адабиятчы М.Богданова: «Изучение древнекиргизских литературных памятников позволяет проследить соприкосновение и взаимовлияние древних эпифаний с фольклорными жанрами, а также перерастание тех и других в более сложные эпические формы, вплетающиеся в основу народного героического эпоса» [47, 13-б.] – деп, фольклордук адабияттын таасириндеги руникалык жазма эстеликтердеги элдик эпикалык поэзиянын чыгармачылык салттарынын сакталышы, орто кылымдагы кыргыз оозеки жана манускриптик адабияттын өзара чыгармачылык байланыштары даана эле байкалып тургандыгы белгиленет.

«Манас» эпосунда кыргыз элинин байыркы чыгармачылык салттардын сакталып калгандыгын жана эпикалык салттуулукту белгилеп келип,

фольклортаануучу Р.Кыдырбаева: «“Манас” эпосу – өзүнүн стадиялык өнүгүшүндө, көркөм дүйнөсүндө эң бир архаикалык поэтиканы ичине камтыганы менен бирге, ал якут, алтай эпосторунан айырмаланып, ошол байыркы архаикалык поэтика жана сюжет менен катып калбай, ал жаңы эволюциялык баскычка көтөрүлгөн. Уруулук-патриархалдык доору мезгилинде пайда болгон мотивдерди өз ичине камтып, ошону менен бирге ал эпостордун жаңы тарыхый классикалык үлгүлөрүнө чейин өнүгүп келген» [108, 12-13-бб] –деп жазат. Буга үндөш пикирди: «“Манас” эпосундагы эпикалык салттардын улам калыптанып окуялык жактан жандуу көрөңгөлөнүп отурушу, мисалы Көкөтөйдүн өлөр алдындагы элге айтып кеткен керээзи байыркы убактан бери айтылып келе жаткан жана кыргыздын оозеки адабиятында сакталып калган керээз ырынын бир түрү. Көкөтөйдүн керээзи өзүнүн мазмуну, баяндоо манерасы, интонациясы жана стили жагынан байыркы кыргыздар составында болгон чыгыш түрктөрдүн эстеликтериндеги осуят сөздөргө окшойт. Бул окшоштукту биринчи жолу профессор П.Фалев кийин академиктер М.О.Ауэзов, А.Х.Маргулан да байкаган» [95, 26-27-бб.] – деп, белгилүү фольклортаануучу З.Мамытбеков белгилегендей, “Манаска” сиңген элдик ырлардын мотиви эпикалык масштабга чейин көтөрүлгөндүгүн билдирет. Бул болсо жогоруда орус сынчысы Белинский белгилегендей, элдик жанрлардын бири-экинчисине сиңип, эпикалык жанрдын түптөлүшүн өбөлгөлөгөн болчу. Бул маселени андан ары тереңирээк карап келип, манаस्ताануучу Р.Кыдырбаева: «Кроме записей В.В.Радлова (1862) и Ч.Ч.Валиханова (1856), мы не располагали возможностью сравнить имеющиеся у нас варианты со сказами, бытовавшими задолго до указанных дат, но обнаруженная недавно Т.А.Тагиржановым рукопись XVI в. «Маджму ат-Таварих» («Собрание историй») позволяет теперь вернее судить об устойчивых мотивах эпоса» [107, 26-б.] – деп, үч кылымдан ашык мезгил аралыгында эпостун негизги сюжеттик багытынын өзгөрүлбөгөндүгүнүн, эпикалык салттардын туруктуу мыйзамдарынан экендигин белгилейт.

Албетте, дүйнө элдеринин эпикалык салттуулуктарына келгенде, алардын бардыгын бир рамкага салып кароонун өзү да туура эмес болор эле, анткени, бир элдин жазма адабиятка эртелеп ээ болушу, кезегинде келип алардын фольклордук салттарынын жазма адабий салттарга өтүп кетиши менен түшүндүрүлөт. Фольклордук чыгармачылыкка бай жана анын улуу салттарын жаратып келген кайсы гана эл болбосун, эртеби, кечпи фольклордук адабияттан жазма адабиятка өтүү процессин баштан өткөрөт. Бирок доордун мүнөзүнө жараша бул процесстер ар башка калктарда ар башкача мүнөздө ишке ашат. Мисалы, антика доорунда жазмага түшкөн гректердин «Иллиада» жана «Одиссея» экилтиги менен б.з. XIX кылымдын экинчи жарымынын баш ченинде Ч.Валиханов, В.Радлов тарабынан алгач жазылып алынган «Манас» үчилтигинин бөтөнчөлүктөрүнө көңүл бөлсөк, гректердин эпосу мифтик-баатырдык мазмунунда калган болсо, кыргыз элинин «Манас» үчилтиги тарыхый-баатырдык эпоско өсүп жеткендигин көрүүгө болот. Атап айтканда, элдик эпостор кагазга канчалык эрте түшүрүлсө, ал ошончолук байыркы мазмунунда калышын шарттайт, ошол эле учурда оозеки түрдө калып келген мисалы, «Манас» үчилтиги өзүнүн архетиптеринен таптакыр эле алыстап кетет дегендикти да түшүндүрбөйт. «Эпосы народов на ранних ступенях государственных образований имеют большие отличия, чем эпосы первобытных народов. Конкретная история и природные условия ведут к образованию весьма различных эпосов. Так, эпосы среднеазиатских народов, с одной стороны, и эпосы народов Кавказа, с другой, обладают весьма существенными отличиями как между собой, так и по отношению к русскому эпосу» [151, 26-27-бб.]. Белгилүү орус фольклортаануучусу В.Я.Проптун пикиринде алгачкы коомдо (көчмөн турмушта –М.С.) жашаган элдер менен отурукташкан элдердин эпикалык чыгармачылыгына келе турган болсок, жазуусу эрте түптөлгөн элдердин эпостору баштапкы стадиясында калып, ал эми жазма адабиятына кечендеп келген кыргыздар сыяктуу элдердин фольклордук чыгармачылык салттары улана берет. Мындайча айтканда, эпостун жаңыдан калыптануу доору

көпчүлүк элдерде жалпысынан окшош келип, ал канчалык оозеки формасында узак жашай турган болсо, өзүнүн элдик салттарын сактап эле эмес, өнүктүрүүгө да жөндөмдүү келет. Ошол эле учурда ушул эле орус фольклортаануучусу В.Я.Проптун пикиринде “... периоды политической истории могут не совпадать с периодами развития жанра. Месте с тем все же очевидно, что эволюция любого жанра не может развиваться только по своим внутренним законам развития, вне исторического развития народа” [151, 29-б.] - деп жазгандай, элдик эпостук жанрлардын пайда болушу жана калыптанышы дайыма эле саясий кырдаалдар менен мүнөздөлбөйт, бирок элдин тарыхый жашоосунан сырткары калбайт, тескерисинче элдин башынан өткөргөн орчундуу окуялардын көпчүлүгү эпостук чыгарманын контекстинен сырткары калбайт. Ошентип эпостук чыгарма мезгилдин өтүшү менен мазмундук жактан эле байып отурбастан, жанрдык жактан да өнүгүүгө ээ болот. Анткени, ар кыл окуянын чагылдырышы түрдүү жанрды талап кыла баштайт, атап айтканда, окуялык материалдар өзүнө жараша жанрдык мамилени талап кылат. Атап айтканда, эпикалык поэзиянын оозеки формада өнүгүшү менен адабий эпос, лирика жана драмалык формаларынын синтези элдик эпостордо көркөм иштелип чыккан десек аша чапкандык болбойт. Алсак, «Манас» эпосундагы өзөктүү окуялары драмалык мотивдер аркылуу курулгандыгын М.Ауэзов өзүнүн «Мысли разных лет» (1961) эмгегинде жазган болсо, кыргыз драматургиясынын тарыхын жазып чыккан С.Байгазиев «XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы» (2002) китебинде, «Манас» кыргыздын оозеки драмасы экендигин белгилейт. Албетте, «Манас» эпосу кыргыз элинин энциклопедиялык (Ч.Валиханов) чыгармасы катары жазма адабиятка мүнөздүү болгон жанрдык формалардын бардыгы көркөм иштелип чыккандыгын көрүнүктүү окумуштуулардын да пикирлери тастыктап турат.

Албетте эпикалык салттуулуктун калыптанып жана өнүгүүсү бир кылка болбогондугу белгилүү, ошондой болсо да анын жаралуу, калыптанышы жана өнүгүшүнүн өзгөчө этаптарын белгилеп берүүгө болот.

Бул тууралуу Белинскийдин пикирин келтирүү менен В.Я.Пропп: «В основном он отличает три периода этого развития: период религиозный или мифологический, период героический и период гражданской и семейной жизни. Он говорит: “Мировоззрение народа высказывается прежде всего в его религиозных мифах. На этой точке, обыкновенно, поэзия слита с религиею... Естественно, эти поэмы самые древнейшие. В век героизма поэзия начинает отделяться от религии и составляет особую, более независимую область народного сознания”» [151, 6-б.] – деп жазат. Бул маселеге келгенде, «Манас» эпосу кошок (даңктоо ыры) катары жаралуу менен орус окумуштуусунун классификациясындагы эпостук процесс тескерисинче, адеп баатырдык-тарыхый мезгилден келип, мифтик, диний окуяларды өзүнө сиңирип отурган, башкача айтканда, «Манас» эпикасы баатырдык пафосту чагылдырган элдик баян катары түптөлгөндүгүн айтсак болот.

Бул жагынан алганда, кыргыз элинин манасчылык өнөрүнүн пайда болушунан тартып, “Манас” эпосунун калыптаныш, өнүгүшүнүн негизинен үч этабы бар: Биринчи этабы – «Манас» кошокунун пайда болгон мезгилине жана аны алгач айткан Ыраамандын Ырчы уулунун кошогуна эмнелер мүнөздүү? Биринчиден, кошок мүнөзүндөгү ырды баатырдык мазмундагы эпикалык салттуулуктун башаты катары белгилесек болот. Ал эми Ырчы уулдун «Манас» кошогу өзү көргөн, ал гана эмес өзү түздөн-түз катышкан реалисттик окуялар, көбүнесе даңктоо мүнөзүндөгү кошок ыры десек болчудай.

Бул маселе тууралуу манастануучу К.Абакиров өзүнүн «Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Үрүмчү, 2016) деген монографиясында алгачкы манасчы тууралуу бир катар тактоолор менен катар, кытайлык окумуштуулар Ысак кызы Токтобүбү менен Жуматурду Адыл уулунун жазган пикирлеринин туура жагын белгилеп келип: «Кытайлык кыргыз манасчылары Ырчы уулду манасчылык өнөрдүн пири деп эсептешери, бул пикир жылаңач жерде жаралбай, Тыныбек менен Сагымбайдын салтын улаган... “Жүсүп Мамайдын вариантынан Ырчы

уулдун «Манас» эпосунун түпкү текстин айткан эң алгачкы жомокчу экенин анык билүүгө болот», - дей келишип, жогорку эки илимпоз «Чоң казаттын» жүрүшүндө Алмамбеттин Ырчы уулга айткан төмөнкү сөздөрүн келтиришет:

Урушка Ырчы барбагын,
Калемди колго кармагын.
Эл унутуп калбасын,
Айкөл Манас арбагын...

Ырчы уулдун алгачкы жомокчу – манасчы экендигине мындан артык далилди табуу кыйын. Жүсүп Мамай бул саптарды атайын ойлоп таппай, Тыныбек менен Сагымбайдан калган салтты улап, алардын вариантындагы айтылбай калган жерлерин толук берген дегенибиз жөндүү» [1, 223-б.] – деген ойду айтат.

Экинчи этабы - «Манас» кошогунун баатырдык дастанга айланышынан улам, анын туруктуу окуяларынан түзүлгөн эпикалык мазмуну калыптанып, элдик мүнөзгө ээ болушу ишке ашат. Бул этапта буга чейинки калыптанып калган салттуу сюжеттер мазмундук жактан жаңы окуялар менен толукталып, кезегинде анын көп варианттуу чыгармачылык жагдайлары түзүлөт. Мындай манасчылык салтты легендарлуу Токтогул ырчы орто кылымдарда эле элдик кошок ырын эпикалык чыгармага айланткан чыныгы акын болгондугун С.Мусаев, Р.З.Кыдырбаева жана башка белгилүү манастануучулар тарабынан белгиленет. Ошентип, «Манас» эпосунун калыптануусу ишке ашкандыгын белгилешет.

«На третьей степени своего развития эпос собственно прекращает свое существование. Здесь эпическая поэзия дает почву для развития литературных форм: "На этой точке поэзия делается вполне самостоятельную область народного сознания, переходит в действительную жизнь, начинает совпадать с прозой жизни, из поэмы становится романом, из гимна песнею; тогда же возникает и драма, как трагедия и комедия"» [151, 6-б.] – деп, фольклортаануучу В.Я.Пропштун улуу орус сынчысы В.Г.Белинскийдин пикиринин туура жагын белгилегендиги бекеринен эмес. Ошентип, «Манас»

үчилтиги баштаган көптөгөн эпостордун мазмуну жана формасы жагынан нукура адабий эпостор түптөлөт. Тагыраак айтканда, «Манас» үчилтигинин түптөлүшү менен алардын эпикалык чыгармачылыктын мифтен реалдуулукка, фольклордон адабиятка өтүү процесси ишке ашат. «... «Манас» эпосу элдик көркөм сөз өнөрүнүн, же фольклордун теңдешсиз үлгүсү катары каралганы менен ал ошол чек-рамкадан чыгып, адабият менен искусствонун бардык түрлөрүнө жана жанрларына олуттуу таасир тийгизип, алардын туруктуу объектисине айланды» [1, 59-б.] – деп, В.Г.Белинский , В.Я.Проптун өз кезегинде жазган пикирлерине үндөш ойду манастануучу К.Абакировдон да кездештиребиз. Ошентип, чыгарманын негизги мазмунун толуккандуу ачып берүүдө эпостук, драмалык жана лирикалык адабий жанрлар элдик эпостордо эле калыптанууга ээ болот. Алсак, Жүсүп Мамай «Манас» эпосун угуп эмес, элдик эпосту жазуунун чыгармачылык процессинде жекече чыгармачылыкты ишке ашырган жазгыч манасчы катары эпикалык текстке адабий мамиле кылууга жетишкендигин көрөбүз. Фольклордук чыгармачылыктын жазма формага өтүшү, кезегинде анын окуялардын, каармандардын образдарынын жана башка компоненттеринин адабий өңүттө деталдаштырылып сүрөттөлүшүн шарттаган. Мисалы, Жүсүп Мамайдын вариантындагы баатырдын образынын, жоокердик курал-жарактардын жасалышынын жана башка толуп жаткан окуялуу көрүнүштөрдүн майда деталдарына чейин сүрөттөлүшү, кезегинде алардын ар биринин конкреттүү образдарын, окуялык кырдаалдарын жана башка жактарын ачып берүүнү шарттаган эле. Алсак, Жүсүп Мамайдын вариантындагы «Манас» эпосунда эпизоддук гана каармандардын бири болгон Багыш баатырдын образынын негизинде «Багыш» эпосу жазылган болсо, Эр Багыштын баатырдык ишин улантуучу катары «Толтой» эпосу «Семетей» эпосундагы Толтой баатырдын образынын негизинде жазылгандыгын көрөбүз. Бул болсо кезегинде жазма эпикалык поэзиянын ички генеологиясынын окуялык, образдык, жанрдык жана башка системаларынын кеңейишине жол ачкандыгын көрсөтүп турат.

Бул маселеге «Манас» үчилтигинин негизинде кайрылганыбызда, качан жана кайсы эпос аркылуу «элдик – эпос» калыптанган деген суроо келип чыкпай койбойт. Ошондуктан, “Манас” эпосунун үчилтиктик вариантынын түптөлүшүнө жана анын жалпы элдикке айлануусунда дал ушул манасчылар мектебинин ойногон ролу зор. «Ч.Валиханов болсун, В.В. Радлов болсун кагаз бетине түшүрүлгөн материалдар кайсыл уруунун арасынан жазылганын так белгилешет, ал эми информатордун инсандык маалыматтары унутта калат, ага көңүл бурулбайт. Демек, окумуштуу үчүн чечүүчү мааниге ээ нерсе, тексттердин өзү жана ошол тексттер айтылып жүргөн чөйрө... Ошентсе да В.В.Радлов ырчы-айтуучуга таандык чыгармачылык белгилер жөнүндө негизинен туура байкоолор, корутундулар айтат жана чыгарма жаратууга, эпостун жашоо процессинде алардын ролу жогору экендигин белгилеп көрсөтөт» [134, 10-б.]. Биздин оюбузча атактуу окумуштуулар бул маселени элдик фольклордук чыгарманын жалпы элдик болушу, анын бир авторго эмес, жалпы элдикке тиешелүү экендигине артыкчылык беришкен. XIX кылымдын экинчи жарымынын башында Ч.Валиханов, В.Радловдор тарабынан жазылып алынган эпостун варианттардын өзөгүндө «Манас» эпосу үчилтик вариантта жашап жаткандыгынын өзү эле, бул эпикалык чыгарманын мурдатан эле жалпы элдикке айлангандыгын белгилейт. Мунун далили катары В.Радлов үчилтиктин варианттарын Текестеги Бугу уруусунан, Токмоктун айланасындагы Сарбагыш уруусунан чыккан манасчылардан жазып алышынын өзү эле «Манас» эпикасынын канчалык денгээлде жалпы элдикке айланган даражасын да белгилеп турат.

Элдик деп аталган кандай гана чоң-кичине фольклордук чыгармалар болбосун, ал сөзсүз түрдө жеке бирөө тарабынан жаралып, кезегинде өнөрлүү адамдардын үзгүлтүксүз чыгармачылыгынын аркасында элдикке айланарын четке какпай туруп, орус окумуштуусу Ф.Буслаев минтип жазат: «...высшим проявлением творческого гения человечество обязано совокупным силам поколений в создании народных песен, а именно отдельным гениальным личностям...» [14, 4-б.]. Орус окумуштуусунун бул

пикирине кошулбай коюуга болбойт, элдик фольклордук чыгармачылыктын накыл, учкул, чечендик сөздөрү, санат-насыят ырлары баштаган чакан жанрларынын, дүйнөдө теңдеши жок «Манас» үчилтигине чейинки көптөгөн эпосторубузду, акындар поэзиясынын төкмө жана жазгыч акындарынын чыгармачылыгынын башатында, калыптанышында жана өнүгүшүндө өз мезгилинде эл арасынан чыккан гениалдуу чебер, акылман адамдар аркылуу элдик көөнөргүс чыгармачылыктын улуу элдик мектеби жашап келгендиги анык. Мунун өзү кыргыз элинин чыгармачылык мектеби байыркы доорлордон баштап түптөлүп, мезгилден мезгилге, муундан муунга өтүшүн шарттаган тарыхый-мифологиялык, адабий-фольклордук мектеби болгондугун күбөлөп турат.

Кыргыздардын эпикалык поэзиясы менен лирикалык поэзиясы фольклордук чыгармачылыктын негизги жанрларына айланып, бул эки чыгармачылык мектеп доордон доорго эриш-аркак өнүгүп отурган десек болот. Дегеле бул жаатта сөз кылууда, элдик фольклордук адабияттын эки жанрын бирге өздөштүргөн манасчылардын жана акындардын болгондугу белгилүү. Бирок бул жерден белгилеп койчу нерсе, манасчылардын чакан лирикалык ырларды, поэмаларды айтышы алардын же акындардын элдик эпосторду айтышы сейрек кездешкени менен бул эки өнөрдү бирге туткан залкар манасчылардын жана акындардын болгондугун да белгилейт. Бул болсо жалпы эле элдик эпикалык жана лирикалык поэзиянын өнүккөн доорунан кабар берип, учурунда Ч.Валиханов, В.Радлов сыяктуу улуу окумуштуулардын өздөрү да күбө болгон.

«Собранные у Кара-киргизов тексты почти что исключительно состоят из эпических песен, которые содержанием своим и живостью изложения побудили меня передать их в переводе стихами...

Эти песни ясно доказывают нам, что народная поэзия Кара-киргизов находится в каком то своеобразном периоде, который лучше всего назвать “истинно эпическим периодом» [155, 2-3-бб.]. В.Радлов өзүнүн «Образцы народной литературы. Северных тюркских племень» аттуу эмгегинин баш

сөзүндө жазгандай, кыргыздардын эпикалык поэзиясы менен лирикалык поэзиясынын өнүгүп турган мезгилинде, булардын өзгөчөлүктөрүнө караганда жалпылыктары көбүрөөк болуп, эпикалык поэзияны дагы, лирикалык поэзияны дагы бирдей айткан акындардын болгондугун айгинелейт. Жөнөкөй сөз менен айтканда, эл аларды өзгөчө орунга коюп акын деп атап келишкенин: «Этих людей называют почетным именем «Акын» (певец) и многие из них пользуются громкою славою... Это обстоятельство послужило причиною образования целой касты певцов...» [155, 4-б.]. Албетте атактуу окумуштуу бир гана манасчыларды эмес, акындардын да аткаруусундагы көптөгөн ырларды, чечендик сөздөрдү жана башкаларды уккандыгынан күмөн саноого болбойт, бирок эл тарабынан акынчылык өнөр менен манасчылык өнөрдү бирдей алып жүргөндөрү «акын» деп аталганын жана алардын мурдатан калыптанып калган катмары бар экендигин белгилеген. Анткени, дүйнөлүк даражадагы фольклортаануучу В.Радлов «акын» терминин атайын бөлүп көрсөтүп, казак-кыргыздарда лирикалык, ал эми кара-кыргыздарда эпикалык поэзия өнүккөндүгүн да баса белгилеп кетет. Мындан улам В.Радловдун пикири боюнча кара-кыргыздарда лирикалык поэзия жок дегенди билдирбейт, тескерисинче кыргыздардын акындык поэзиясы өзүнүн өнүккөн доорунда эпикалык масштабга көтөрүлгөндүгүн: «Такое полнейшее господство эпоса я нашел только у двух народов тюркского происхождения, живущих в настоящее время совершенно отдельно друг от друга: у Абаканских или, Минусинских Татар на верховьях Енисея и у Кара-киргизов» [155, 5-б.] – деп жазат. Бул ойдун төркүнүнө илимий негизде ой жүгүртүп келип, Енисейдеги жана Тянь-Шандагы кыргыздардын фольклордук чыгармачылыгында гана эпикалык поэзия үстөмдүк кылып тургандыгын жазат. Бул болсо эки башка чөлкөмдө көп кылымдар бою бири-биринен ажырымдыкта жашап жаткандыгына карабастан, түбү бир кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын элдик мектебинин башаты бир экендигин далилдеп турат.

Жогоруда белгиленгендей, кыргыз элинин эпикалык (манасчылык), поэтикалык (акынчылык) эки мектеби өзгөчөлөнүп турат. Манасчылык менен акынчылык өнөрдү чыгармачылыктын элдик мектеби катары эсептеп жатканыбыз бекеринен эмес, мисалы манасчылар өз өнөрүндө көп кырдуу келип, элдик чечендик өнөрдү, санат-насыятты терең билген, канчалаган окуяларды жадында сактаган, тарыхый жана эпикалык окуяларды төкпөй-чачпай айткан болсо, акындар да чыгармачылык жагынан көп кырдуу келип, бир эле учурда комузчу, обончу, күүчү, дастанчы жана башкаларды өзүндө алып жүргөн көп өнөрдү өзүнө сыйдырып турган мектеп десек болот. Кезегинде элдик өнөрдүн аркасында калыптанган санат-насыятты, чечендик өнөрдү, накыл, учкул ойлорду жадындай билген жомокчуларыбыз (айтуучулар), ак таңдай акындарыбыздын мектеби түптөлгөн. Бул болсо кезегинде келип элдик эпикалык поэзиянын жана лирикалык поэзиянын өз алдынча адабий-фольклордук жанр катары өнүгүшүн да шарттаган болчу. «Поэтому народная поэзия у Киргизов достигла высокой степени развития. Пословицы и старинные изречения с искусственно смешанными рифмами, историческая, состязательная песня, плачевные стихи в честь умерших и.т.д. поются и recитируются во всех собраниях и всюду принимаются с наслаждением. При этом сильно распространено искусство импровизации и каждый маломальски опытный певец в состоянии тут же на месте воспеть перед присутствующих гостей в складно составленных стихах» [155, 4-б.]. Кыргыз элинин манасчылык, акынчылык өнөрүнүн муундан муунга өтүп отурган улуу мектеби болгондугун: «Бул маселеге кезегинде К.Рахматуллин, К.Кудайбергенов, Р.Кыдырбаева, М.Ауэзов, В.Жирмунский, С.Мусаев, М.Мамбетакун, Т.Бакчиев өңдүү окумуштуулар кайрылып, ар кимиси анын кайсы бир жагына көбүрөөк, кайсы бир жагына тезисттик формада кайрылышкан. Манасчылыктын спецификасы, анын башка ырчылардан өзгөчөлүктөрү, манасчылардын түрлөрү жана мектептери, манасчылыктагы түш көрүү (дааруу) көрүнүшү сыяктуу маселелер ушул «үйрөнүү» же шакирттик деп аталган маселе менен бирдикте каралган учурлар арбын» [1,

173-б.]. Көрүнүп тургандай, манасчылык же акынчылык өнөрдүн табиятын изилдөөдө жана ал мектептердин калыптанышы жана өнүгүшүнүн көп кырдуу маселелерин кароонун зарылчылыгы келип чыгат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, көп кырдуу чеберчиликти өздөштүрүү жана ал өнөрдү кийинки муунга калтыруу маселеси манасчылык жана акындык чыгармачылыктын өзөгүн түзүүгө жетишкен, башкача айтканда, устат-шакирт мектеби калыптанып өнүккөн десек болот.

«Элдин сынынан өтүп, татыктуу баага арзыган чыгарма гана ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп, андан ары узак жашоо укугуна ээ болгон да, алымча-кошумчаларга дуушарланып, улам шөкөттөлө берген. Бардык фольклордук чыгармалардын жашоо мыйзамченеми ушундай. Элдик бааченем ошол бүткөрүлгөн чыгарманын өзүнө киргизилген учурлар кыргыз фольклорунда сейрек болсо да кездешет. Анын бири - «Манас» эпосу» [1, 12-б.] – деп, белгилүү манастануучу К.Абакиров жазгандай, «Манас» үчилтигинин контексттинде туруп адабияттаануунун көптөгөн маселелерине жооп таап алууга болот.

К.Абакировдун «Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Үрүмчү, 2016) деген монографиясында «Манас» эпосуна «Жомок башы» деп аталган эпоско киришүү иретинде берилген бөлүмгө төмөнкүчө мүнөздөмө берет: “«Манас» эпосунда «Жомок башы» аттуу көркөм адабий чыгармалардагы пролог сындуу таңгаларыктай мазмундуу жана терең кириш бөлүм бар. Элдин көрөгөч жана баамчыл, учкул жана чексиз ойлومунун туундусу болгон бул киришмеде эпосто сөз боло турган каармандардын, окуялардын, болмуштардын ачык жана туюк, сырдуу жана каймана чоо-жайы кыска сыпатталат да, чыгарманын эл турмушундагы мааниси, салмагы ошол эле элдин көзү, элдин сөзү менен берилет. Мазмундуулугу айтып бүткүс, сыйымдуулугу кулач жеткис мындай гениалдуу пролог дүйнөлүк эпикалык поэзияда дээрлик кездешпейт” [1, 12-б.] – деп белгилеп келип, “Манас” сыяктуу тарыхый-баатырдык эпосуна “Жомок башы” толук бойдон

эпоско киришүүнүн адабий негиздерин алып жүрүү менен анын тарыхый да, илимий да аспектилерин камтып тургандыгын:

«Уламадан уккан сөз,
Угуту өнүп чыккан сөз,
Карылардан алган сөз,
Калк ичинде калган сөз...

Арбын-жомок толгон сөз,
Ат көтөргүс болгон сөз,
Арсыздарга токтолбой,

Азамат-эрге конгон сөз... [1, 14-15-бб.] - деген ыр саптарында сөз кудурети аркылуу элдик эпос жаралып, эл менен тагдырлаш эпикалык сөздүн өзү келип жалпы элдик чыгарманын автору биринчи кезекте эл экендигин айгинелеп турат деген ой айтылат. Атап айтканда, фольклор менен адабияттын көркөм сюжет курууда айырмачылыктарына карабастан, көркөм ой жүгүртүүдөгү жалпылыктары көбүрөөк болуп эсептелет. «Анткени «Манаска» дейре жалпы деңгээли ага жетпеген болсо да эсепсиз көп фольклордук чыгармалар элде жашаган, ошондой баатырдык ырлардын калыптанган салты болгон. Мунсуз «Манасты» жаратуу мүмкүн болмок эмес. Ошол сыңары ал качан баатырдык ыр же айрым окумуштуулар айткандай мифтик баян иретинде адеп жаралып, улам кеңейип, канат-бутагы жайылган сайын ага берилген элдик баа-ченем да өзгөрүп жүрүп отурганы анык. Ал эми «Манас» монументалдуу эпос катары калыптанып бүтүп, анын ирдүү бөлүмдөрү көбүнесе өз-өзүнчө айтылып келсе да, В.Радлов айткандай элдин аң-сезиминде бир бүтүн чыгарма катары жашай баштаган кезде, ага болгон элдин мамилеси, көз карашы, позициясы же баа-ченеми да толук, бүткөн абалга келип, жогоркудай «Жомок башы» жаралган болуу керек» [1, 17-б.] – деп, манастануучу К.Абакировдун таасын айткан оюна толук кошулууга болот. «Манас» үчилтигинин мазмундук сюжетин түзгөн негизги өзөктүү окуялары иштелип чыгып, өзүнө андан аркы окуяларды кабыл албаган

монументалдуу эпикалык адабий чыгармага гана дал ушундай «Жомок башы» сыяктуу бөлүм манасчы тарабынан киргизилген десек болот. Бул эмне дегендик, бир автор тарабынан жазылып бүткөн чыгарма сыяктуу эле элдик эпостордун өзөктүү окуялары биротоло иштелип бүтөт. Ал эми манасчы тарабынан киришүү иретинде берилген бул бөлүмдүн угармандарга, ал эми кийинки учурда жазуу формасында окурмандарга карата берилген «жомок башы», «Манас» баянынын эпикалык ремаркасы болуп эсептелет. Манастаануучу К.Абакиров туура баамдагандай, дүйнөлүк циклдык эпостордун биринде да үчилтик вариант жаралган эмес жана мындай көрүнүш кыргыздын эпосунда гана байкалат, ошондой эле баардык эле варианттарда кездеше бербеген, С.Каралаевдин, Ж.Мамайдын варианттарындагы «Жомок башы», «Манас» үчилтигинин оозеки жана жазма формасында да кездешкен адабияттаануунун илимий өзөгү десек болот.

Кыргыз элинин фольклордук адабияты жана анын башында турган «Манас» үчилтигинин классикалык варианты жаралып, «Жомок башы» бөлүмү эпоско киришүү кыргыз эпосунун адабиятка киришүү сыяктуу категориясы болуп саналат. Ал эми «Манас» эпосунун Ч.Валиханов, В.Радлов тарабынан жазылып алынып жана ал тексттерге карата киришүү бөлүмдөрүнүн берилиши, XIX кылымдардагы кыргыз адабияттаануусунун илимий багытын белгилейт. Мындайча айтканда, фольклордун адабият менен болгон байланышы анын майда (макал-лакап, санат-насыят, чечендик ж.б.) жанрларында эле түптөлүү менен анын калыптанышы элдик эпостордо, өзгөчө «Манас» үчилтигинде толуккандуу ишке ашып, ал эми акындар поэзиясында алардын өзара байланышы өнүккөн стадиясына жеткен болчу.

Эгерде бул маселелерди ирети менен карай турган болсок, жогоруда белгилегендей, фольклордун адабиятташуусу бир гана көркөм чыгармачылык процесс аркылуу ишке ашкан жок, ал ошондой эле «Манас» эпосунун кагазга түшүрүлө башташы менен да байланыштуу десек жаңылышпайбыз. Алсак, XX кылымдын 20-жылдарынын башы чендеринен баштап С.Орозбаковдон «Манас» эпосун жазып алууга киришкен

Ы.Абдырахманов, кезегинде өз вариантындагы «Манас» үчилтигин жазып калтыргандыгы да белгилүү. Дегеле «Манас» эпосунун жазма варианттарына токтолсок, Ы.Абдырахманов, Тоголок Молдо, Ж.Мамай, К.Атабеков сыяктуу жазгыч манасчыларды атоого болот. Үстүртөн көп байкалбагандыгы менен «Манас» эпосунун жазма варианттары фольклордук эпостордун адабиятташуу процессин андан ары ишке ашырган десек болот. Жогоруда аттарын атап өткөн жазгыч манасчылардын чыгармачылыгына келгенде, алардын ар биринин жекече өзгөчөлүктөрү бар экендигин дароо байкайбыз. Булардын ичинен кыргыз жазма адабиятынын алгачкы өкүлдөрүнөн болгон Тоголок Молдонун жазып калтырган «Манас» эпосу өзүнүн сүрөттөө стили менен төкмө манасчылардын варианттарынан бир кыйла айырмаланып турат.

“Манасты” эпос катары, анын үчилтик, сегизилтик варианттарынын тегерегинде сөз кылууда жана манасчылык өнөрдүн кийинки этабында төкмө манасчылык менен катар чыгышкан жазгыч манасчылар тууралуу кеп козгоого болот. Төкмө манасчылар менен жазгыч манасчылардын ортосундагы адабий-фольклордук салттык байланыштардын бар экендигин эч ким тана албайт. Экөөнүн ичинен жазгыч манасчылардын катарына кирип жүргөн Жусуп Мамайдын чыгармачылыгына кайрыла турган болсок, манасчынын өз колу менен жазып берилген Манас баатырдын сегиз муунуна чейин жазылган варианты кездешет. Албетте жазгыч манасчылардын чыгармачылык салты Б.Абдрахманов (Тоголок Молдо), Ы.Абдрахмановдордун үчилтиги менен башталат. Бул салтты кыргыз жергесинде уланткан манасчылардын бири Каба Атабеков болгон.

Албетте, “Манас” эпосунун үчилтик вариантынын андан ары сегизилтик вариантынын калыптанышынын өзөгүндө, кылымдардан бери түптөлүп келген эпикалык поэзиянын улуу салттарынын өнүгүүгө ээ болушун түшүндүрөт. Бул жерден дагы бир өзгөчө белгилеп кете турган нерсе, “Манас” эпосунун алты муунуна чейин айтуу салты С.Каралаевдин устаты айтылуу Чоюке манасчыда кездешип, ал салтты шакирти улантканы белгилүү. Бирок төкмө манасчылык менен жазгыч манасчылыктын үчилтик

варианты XIX кылымда эле В.Радлов тарабынан алгач жазылып алынышы жана совет мезгилинде «Манас» эпосун жазып алууда анын үчилтик формасына токтолуунун өзөгүндө илимий-теориялык негиз бар.

«У древних греков по свидетельству Аристотеля, “три” значило “все”, “совершенство... “У древних греков культ состоял из почитания триопаторес (триады отцов): отца, деда, прадеда. У Гомера триада богов – Зевс, Афина, и Апполлон, известна и другая троица: Зевс, Посейдон И Аид... Подобного греческому “триптопатерсу” и в эпосе «Манас» ясно выделяется тройственный культ, эпос воспринимается в сознании киргиза как трилогия – «Манас», «Семетей», «Сейтек» - отец, сын, внук. Это – классическое деление эпоса на три циклические части...» [109, 20-б.] – деп, белгилүү манастануучу Р.З.Кыдырбаева жазгандай, бул кыргыз эпосунун капысынан гана үч циклге бөлүштүрүлүшү эмес, биринчи кезекте, дүйнөлүк мифологияда, фольклордо жана жазма адабиятта көркөм практикаланган чыгармачылык тажрыйбадан келип чыккан десек болот. Ошол эле дүйнөлүк фольклордук эпостордун тарыхына кайрыла турган болсок, байыркы гректердин “Иллиада”, “Одиссея”, индиялыктардын “Рамаяна”, “Махабхарата” эпостору экилтик вариантында гана сакталып, байыркы мифологиядан тартып калыптанган үчилтик формасы кыргыздардын “Манас” эпикалык үчилтиги аркылуу ишке ашкан десек болот. Бул жагынан алганда, “Манас” – “Семетей” – “Сейтек” элдик эпостун эволюциялык өнүгүшүн жанрдык жактан толук иштеп чыккан үчилтик чыгарма болуп саналат.

Биз өзүбүз жогоруда “Манастын” үчилтик вариантынын калыптанышынын шарттуу түрдөгү үч этабында эпостун классикалык эпикалык мазмуну иштелип чыккандыгына токтолдук. Бул маселеге келгенде, белгилүү орус окумуштуусу В.Гацактын өз пикиринде, эпостук чыгарма элдик фольклордук чыгармачылыктын көп кылымдык тажрыйбасы аркылуу калыптанарын белгилеген. Мындайча айтканда, эпостун жүз жылдык окуяларды ичине камтышы, биринчи кезекте чыгармачылык процесс аркылуу ишке ашып, көп кылымдык окуялардын тандалып алынышы

табигый түрдө жүрүп, кезегинде бир тарыхый окуя экинчисин шарттаган эпикалык сюжет өнүгөт. Дегеле, элдик эпостун келип чыгышы, оозеки формада муундан муунга өтүү менен улам кийинки тарыхый жактан маанилүү окуялардын эпикалык катмарына сиңип отурушу, көптөгөн белгилүү жана белгисиз авторлордун аркасында ишке ашкан. Бул маселеге карата Ч.Айтматов: “Кыргыз элинин эпикалык көркөм ойлоо аң-сезимин философиялык, эстетикалык, психологиялык, филологиялык-фольклордук жагынан терең жана комплекстүү изилдөө окумуштуулардын кезектеги милдети деп түшүнөм... “Манас” эпосуна мүнөздүү болсо дагы, менин терең ишенишимде эпос катарында бул көркөм чыгарма дүйнөлүк эпикалык практикада өтө уникалдуу көрүнүштүн катарына жатат” [8, 13-б.] – дейт да, элдик улуу эпоско кайрылып жатып, улуу жазуучу биринчи кезекте С.Орозбаков, С.Каралаев сыяктуу эпос айтуучулукту кесип кылган манасчылардын аркасында дүйнөдөгү теңдешти жок эпостун жаралгандыгын белгилейт.

Элдик эпопея кылымдан кылымга өтүп, уланып отурган элдин тарыхый генийинен жаралып, анын классикалык үлгүсү катары С.Каралаевдин вариантындагы “Манас” эпосунун үчилтиктүү тарыхый - поэтикалык циклдүүлүгүн жанрдык жактан шарттады. Албетте “Манас” эпосунун классикалык мезгили катары, тагыраак айтканда, В.Радловдун аныктамасы боюнча “кыргыз фольклорунун алтын доору” катары XIX кылымда өзүнүн классикалык деңгээлине жетип, XX кылымда ал фольклордук жана жазуу формасында өнүгүүгө ээ болду, бул болсо кезегинде “Манас” эпикасынын жанрдык поэтикасынын стилдик жактан өзгөрүүгө алып келген эле. Атап айтканда, “Манас” эпикасынын оозеки айтуучулук салттуулугу өзүнүн жазуу формасына Ы.Абдырахманов, Тоголок Молдо кийинчерээк Жүсүп Мамай тарабынан ишке ашырылып, кезегинде элдик эпостун жазма жанры да калыптана баштаган. “Манас” эпосун айтуу жана жазуу жанрындагы поэтикалык маселелерине жараша, анын илимий-теориялык критерийлери да

иштелип чыгып, алар жанрдык стили жагынан болгон жалпылыктары жана айырмачылыктары аныкталып чыгылууга тийиш.

«Манас» үчилтигинин жана андан көп оозеки жана жазма варианттары кезегинде бул маселенин фольклортуануу жана адабияттаануунун жана башка багыттагы изилдөөлөрдү шарттады. Кезегинде төкмө манасчылар менен жазгыч манасчылардын ортосундагы жалпылыктар менен айырмачылыктардын үстүндө изилдөөлөр жасалып, манастануучулар бул маселенин илимий-теориялык жагдайларына да көңүл бура башташты. Бул багытта манастануучулар Р.З.Кыдырбаева, О.Сооронов, А.Эшиев, К.Абакиров, Ж.Орозобекова, Т.Бакчиев жана башкалардын бир катар изилдөөлөрү бар. Манастануучулардын жалпы пикири боюнча, «Манас» эпосунун жазма вариантына карата Р.Кыдырбаева «алардын “Манасы”, анын жаңы мезгилинин башталышы» десе, О.Сооронов «Тоголок Молдонун ушул сунушталып аткан “Манасы”, жазма манасчылыкка байланышкан зор текстологиялык эмгектер жаралууга тийиш» деген ойду айтат. Жогоруда айтылган пикирлерден улам жазма варианттардын өзү келип аларды адабияттаануунун объектисинде изилдеп чыгуунун зарылчылыгын туудурат десек болот.

Жалпылап айтканда, «Манас» үчилтигинин оозеки жана жазма варианттарынын негизинде адабий жанрлардын өзөгү жаткандыгы жана бул багыттагы изилдөөлөрдүн зарылчылыгын жаратат.

Тыянак.

Элдик оозеки чыгармачылыкта пайда болуп калыптанып, улуттук оозеки адабияттын өзөгүндө өнүгүүгө жетишкен кыргыз адабияттаануусунун чыгармачылыктык этабы, биринчи кезекте өзүнүн өз алдынчалуулугу менен айырмаланат. Албетте, дүйнө элдеринин адабияттаануусунун пайда болуу тарыхынын башатында турган оозеки адабий этабы ар бир элдик жашоо мүнөзүнө шартталган фольклордук чыгармачылыгында калыптанып жана өнүккөндүгү белгилүү. Бирок бул жерден элдик оозеки чыгармачылыктан башат алган элдик адабияттаануунун пайда болушун мезгилдик жактан так

даана белгилөө дээрлик мүмкүн эмес жана анын тарыхый зарылчылыгы да жок. Анткени, элдик оозеки чыгармачылыктын улуттук мүнөзүнө жараша сөз өнөрүнүн кантип телчиккени эмес, көбүнесе анын элдик өнөргө айлангандыгы алда канча маанилүү болуп саналат.

- Элибиздин бардык өнөрүнүн башаты бир булактан башталгандыгы жана элдик сөз өнөрүнүн архаикалык жанрлары көбүнесе синкреттик (жалпы) формада болгондугу;

- сөз өнөрүнүн пайда болушуна белгилүү деңгээлде таасирин тийгизген үрп-адат, каада-салт жана ишенимдердин байыркы архаикалык тарыхы жана типологиясы изилденди;

- дүйнө калктарынын фольклордук чыгармачылыгынын жалпылыктары эмес, улуттук өз алдынчалык белгиси негизги экендиги;

- кыргыздарда сөз өнөрүнүн түптөлүшү искусствонун (сүрөт, музыка, бий, жазма ж.б.) башка түрлөрүнүн туундусу катары жаралгандыгы;

- сөз өнөрүнүн фольклордук жанрлары мифтик сюжеттердин, элдик дидактиканын, жомоктордун, уламыштардын, эпостордун ж.б. калыптанышындагы орду.

Натыйжада, кыргыз адабияттаануусунун башаты өзүнүн фольклордук чыгармачылыгынан башат алгандыгы жана өзүнөн кийинки дидактикалык, эпикалык жана башка элдик чыгармалардын калыптанышына адабий өбөлгө түзгөндүгү белгиленди.

- Элдик оозеки чыгармачылыктын каада-салт, диний, ырым-жырым жана башка ырларынын нукура адабий-фольклордук этабы биринчи кезекте элдик дидактикалык чыгармачылыгында башталгандыгы;

- дидактикалык жанрлардын калыптанышынан тартып көркөм сөздүн орду элибиздин коомдук жашоосунда эң маанилүү роль ойноо менен улуттук руханий маданияттын өнүгүшүнүн негизги адабий чыгармачылык булактарынын бирине айлангандыгы;

- элдик эпикалык жана поэтикалык салттардын чыгармачылык тажрыйбаларынын жана оозеки чыгармачылыктын өнүгүүсүнө дидактикалык чыгармачылык болгондугу;

- элдик фольклордон жеке (индивидуалдык) адабий фольклорго өтүүдөгү орток жанры элдик макал-лакаптар, учкул, накыл сөздөр жана чечендик өнөр экендиги;

- кыргыз фольклордук адабиятында пайда болуп калыптануу менен элдик эпикалык жана акындар поэзиясынын өнүгүшү элдик макал-лакаптардын, накыл, учкул жана чечендик сөздөрдүн, терме, насыят ырларынын үлүшүнө туура келгендиги.

Кыргыз элинин дидактикалык жанрлары кыргыз адабияттаануусунун калыптанышынын өзгөчө этабы катары белгиленди.

- Элдик жанрлардын «Манас» эпосунда көркөм өздөштүрүлүшү аркылуу адабияттаануунун бир катар маселелерине жооп алынды;

- элибиздин макал-лакап, чечен, накыл, учкул жана башка дидактикалык жанрларынын акын, дастанчы, манасчылардын индивидуалдык чыгармачылыгын калыптандырып, фольклордук жанрлардын адабий жанрга айлануусунун адабий-эстетикалык негизги критерийи экендиги белгиленди;

- мифтердин, жомоктордун, макал-лакаптардын, чечен сөздөрдүн, накыл ойлордун жана башка элдик жанрлардын «Манас» үчилтиги баштаган эпостордо, акындар поэзиясында көркөм өздөштүрүлүшү, фольклордук жанрлардын адабиятташуу процессин калыптандырды;

- элдик фольклордун адабиятташуу процессинин негизги үч этабын шарттуу түрдө белгиленди:

1. Фольклордук оозеки чыгармачылыктын салттык, дидактикалык-философиялык мазмунду алып жүргөн, көбүнесе турмуштук мүнөздөгү элдик ырлары жанрдык жактан биротоло калыптангандыгы.

2. Элдик эпикалык поэзияда «Манас» үчилтиги, кенже эпостор пайда болот жана анын классикалык варианттарынын пайда болушун шарттагандыгы.

3. Акындар поэзиясы өнүгүүгө ээ болуп, фольклордук чыгармачылыктын жазма адабиятка өтүү процессинин башталгандыгы.

- «Манас» эпосунда кыргыз элинин байыркы чыгармачылык салттары сакталып, ошону менен бирге эпос катары улам жаңыланып отургандыгы;

- «Манас» эпосундагы саптар менен Энесай-Орхон эстеликтеринин тексттеринин бардык жагынан үндөшүп, бул жазууларда кыргыздардын эпикалык салттарынын сакталгандыгы.

Жыйынтыктап айтканда, «Манас» үчилтиги - кыргыз элинин адабияттаанусунун башатында турган сөз өнөрүндө кадам алып элдик макал-лакап, накыл, учкул сөздөрдө жана чечендик өнөрдө калыптанып, элдик эпикалык поэзияда өнүгүүгө ээ болгон элдик оозеки чыгармачылыктын адабий этабы болуп эсептелет.

2.2. Орток түрк руникалык жана манускриптик колжазма адабиятынын маселелери.

Кыргыз элинин фольклордук адабиятынын өзөгүндө пайда болуп жана калыптанган колжазма адабиятынын өзүнүн жекече жана жалпы түрк элдери менен болгон орток маселелери тууралуу кеп кылууга болот. Айрыкча тили, дили жагынан тектеш элдердин дээрлик бардыгына бирдей тараган фольклордук-адабий салттарды бири-биринен ажыратып кароо дээрлик мүмкүн эмес. Муну биринчи кезекте Ж.Баласагын менен М.Кашкарлардын өздөрү да тастыктап, элдик дидактикалык материалдарды чигил, ягма, согду, аргу, тухси, кыпчак, кыргыздар сыяктуу элдерден жыйнагандыктары айтылат. Ж.Баласагындын дидактикалык мазмундагы «Куттуу билим» дастанын алабызбы, М.Кашкаринин «Түрк сөздөрү жыйнагын» алабызбы өздөрүнүн фольклордук чыгармачылыгын кылымдар бою ортоктош пайдаланып жана биргеликте өнүктүрүп келген элдердин арасынан топтогондугу менен да баалуу. Академик А.Н.Кононов: «Түрк сөздөрүнүн

жыйнагында, “...содержит 7500 слов, отражающих лексику тюрков (караханских, хаканских), туркменов, огузов, чигилей, ягма и кыргызов» [99, 12-б.] – деп жазат. Элдик чыгармачылык болуп эсептелген оозеки адабияттын салттык, эмгек ырларынан тартып, макал-лакап, накыл, учкул сөздөрү, чечендик өнөрү, эпикалык поэзиясына чейинки фольклордук адабияты өздөрүнүн улуттук мүнөзүн алып жүргөндүгүнө карабастан, ал кайсы бир элдик, улуттук фольклордук чектен чыгып, бүтүндөй тектеш жана чектеш элдердин руханий дөөлөтүнө айланары бекеринен эмес. Мындайча айтканда, нукура элдикке айланган жогоруда саналып кеткен фольклордук жана башка чыгармалардын, кезегинде жеке автору гана унутулбастан, ошондой эле аларды жараткан элдин авторлугу да көмүскөдө калышын шарттайт.

Фольклордук-адабий чыгармачылыктын жалпыдан жекеге, тагыраак айтканда, кайсы бир элге, же авторго тиешелүү боло башташы биринчи кезекте колжазма адабиятынын түптөлүшү аркылуу ишке ашат. «Эмгектин контекстине ылайык сөздүктө 291 макал-лакап жана ар кандай мазмундагы ырлардан 300 үзүндү жана төрт саптар келтирилген. Балким, айрым ырлардын тексттеринин теги фольклорго эмес жазма булактарга барып такалат» [196, 74-б.] – деп академик А.Эркебаев белгилегендей, кезегинде Ж.Баласагын менен М.Кашкарилер өздөрүнүн эмгектерин бир гана оозеки материалдардын негизинде жазган дешке болбойт. Анткени, түрк элдеринин Талас, Кочкор, Энесай, Орхон чөлкөмдөрүндө сакталып калган эстеликтериндеги руникалык тексттерди Ж.Баласагын менен М.Кашкари көргөн да, уккан да эмес деп, бир жактуу ойду айтуу кыйын. Жөнөкөй сөз менен айтканда, ошол замандын прогрессивдүү инсандары катары алар өз элинин «таш жазуулары» менен тааныш болушу ыктымал. Бул болсо түрк элдеринин анын ичинде кыргыздардын жекече чыгармачылыгы өздөрүнүн руникалык колжазмалары аркылуу да, тагыраак айтканда, көбүнесе шаардык адабий чыгармачылык катары, кезегинде элдик фольклордук чыгармачылык менен параллелдүү калыптанып келгендигин айгинелеп турат.

«Трудность изучения киргизской литературы заключается в том, что весьма многогранный процесс поэтического творчества, сопутствовавший всему историческому развитию киргизского народа, не фиксировался в последовательно и непрерывно развивающейся письменности» [47, 3-4-бб.] – деп, М.И. Богданова жазгандай, руникалык тексттерден тартып үзгүлтүксүз өнүгүп келген кыргыз колжазма адабиятынын чыгармачылык салттары тууралуу кеп кылуу мүмкүн эмес. Анткени, биринчиден, түрк жана анын ичинде кыргыздардын колжазма адабиятынын адабий салттары биротоло калыптанган эмес, экинчиден, колжазма адабияты калктын белгилүү гана катмарына тарагандыгы жана тиешелүү болгондугу менен түшүндүрүлөт. «Сөз искусствосунун адепки, башкы булагы болгон көп түрдүү жана өнүккөн фольклору бар элде улуттук руханий потенциал, таланттар мартабасы эң биринчи иретте дал ушул фольклор менен белгиленет. Бирок, фольклор дайыма эле өзүнүн таза түрүндө жалгыз бойдон, башка көрүнүштөр менен аралашпай, биригишпей, өзүнчө эле изоляцияда калган эмес...фольклор менен катар тээ байыркы кылымдардан бери жазма адабият кошо жашап келгени тарыхтан белгилүү. Ушул жагдайдан караганда кылымдардан бери өнүгүп, өөрчүп, кыйласын жоготуп, кыйласына кайрадан ээ болуп келген кыргыз фольклорунун жазма маданиятка тиешелүү мамилеси качан башталып, кантип өнүктү деген проблема өзүнөн-өзү келип чыгат» [85, 51-52-бб.] – деп, адабият окумуштуусу С.Искендерова жазгандай, элдик колжазма чыгармачылыктын пайда болушу менен элдик оозеки чыгармачылыктын адабий салттарын бекемдейт жана өнүктүрө алат.

Фольклордук сюжеттерге негизделген колжазма чыгармачылыгы өз кезегинде элибиздин «Манас» эпосун да кыйгап өткөн эмес. «Манас» дастанынын айрым эпизоддорун эң алгач калем алып, кагазга түшүргөн инсан – Ферганадагы Аксы аймагынын XVI кылымдагы белгилүү санжырачыларынын бири молдо Сайф ад-Дин Ахсыкенди (Аксылык Сайпидин) болгон. Ал жаза баштаган «Мажмуу’у т-таварих» - «Тарыхтар жыйындысы» эмгегин уулу Нур-Мухаммед (Нооруз Мухаммед) тамамдаган.

Бизге жетпей калган кыргыздык-моголдук айрым жазма эстеликтер Ахсыкенди үчүн булак катары кызмат кылышы да мүмкүн» [191, 69-б.] – деп, кыргыз элинин Орто кылымдардагы тарыхын терең изилдеп жүргөн окумуштуу Т.Чоротегиндин айтканына караганда, Сайф ад-Дин өзүнүн колжазмасынын булагы катары дагы бир колжазманы пайдалангандыгы толук ыктымал. Анткени, кайсы гана улуттук фольклордук адабиятты албайлы, анын башатында чакан элдик ырлар турган сыяктуу эле улуттук колжазма адабиятынын түптөлүшүндө дал ушундай чакан чыгармалардын жазылышы менен башталган десек жаңылышпайбыз. «В 1889 году... произошло важнейшее для науки открытие, связанное с руническими письменами. В тот самый год в путешествие по Монголии отправился знаменитый сибирский краевед и публицист Николай Михайлович Ядринцев. В долине реки Орхон, близ древнего Каракорума, им были обнаружены надписи, благодаря которым только и стала возможной дешифровка рунического письма, - две большие каменные стелы с огромными, аккуратно вырезанными текстами. На камне, посвященном, как позднее выяснилось, полководцу Кюль-тегину, надпись превышала 63 строки, на памятнике его брату – правителю Бильге-кагану – 80 строк... При этом Орхонская экспедиция В.В.Радлова, открыв и скопировав еще и большое число прежде неизвестных рунических надписей в Хакасии и Туве, воспроизвела и старые, уже известные памятники повторно, фактически создав новое сводное издание рунических текстов Южной Сибири.

С этого момента сибирская руническая письменность стала именоваться орхоно-енисейской» [111, 24-б.]. Ошентип, 1721-жылдары Энесайдагы жазуулардын Д.Г.Мессершмидт тарабынан изилденип башташы, 1889-жылы Орхондо табылган руникалык жазуулар В.Томсен, В.В.Радлов жана башкалар тарабынан эки аймактагы жазмалар бириктирилип окулуп, алар түрк элдеринин жазмасы экендигине биротоло илимий жыйынтыктар чыгарылуу менен кезегинде бул жазуулар адабияттаануу илиминин да изилдөө объектисине айланган болчу.

Орхондогу жазуулар табылганга чейин, Энесайдагы жазууларды толуккандуу окуп чыгуу мүмкүнчүлүгү болгон эмес, жана качан гана Монгол жергесиндеги көбүнесе адабий тексттер табылгандан кийин гана 1893-жылы алгачкылардан болуп В.Томсен, ага удаалаш эле В.Радлов окуп чыгууга жетишишкен.

Кыргыз элинин тунгуч колжазма чыгармасы ким тарабынан жана качан жазылганы белгилүү болбосо да: «Кыргызга таандык жана бабаларыбыз менен коңшулаш өткөн урууларга таандык болуп ташка жазылган байыркы жазуулар, тамгалар бар. Ал жазуулар көп учурда насыят сөздөр, ыр түрүндө жазылган чакан дастандар» [94, 164-б.] – деп, улуу жазуучубуз Т.Сыдыкбеков жазгандай, Энесай-Орхон эстеликтеринде сакталып калган руникалык жазуулар өзүнүн адабий мазмуну менен катар алардын графикасы да өнүгүп отургандыгы белгиленип: «Эстеликтердеги тамгалардын жазылышын, графикасын салыштыруу аркылуу В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов жана И.А.Батманов өңдүү окумуштуулар Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга караганда алда канча илгери болгондугуна күмөн кылышпайт. Мындай аныктамалардын да негизи жок эмес. Чынында эле Талас, Енисей түрк рун жазууларында тамгалардын жөнөкөй, кооздолбостон чегилгендиги байкалса, Орхондогу түрк рун жазууларынын графикасы бир топ эле жакшырган... Демек, жазуунун алгач калыптана башташы VI-VII кылымдардагы Талас, Кочкор, Енисейдеги жазууларга салыштырмалуу VIII кылымда, Орхонго жеткен мезгилдерде рун жазуусу алда канча өркүндөтүлгөн, тексттердин көлөмү да арбыган» [94, 9-б.]. Бул жерден улуу окумуштуулардын пикиринен келип, Энесай-Орхон таш эстеликтериндеги чакан насыят, дастандар көлөмдүк жана мазмундук жактан өсүшү биринчи кезекте эл арасында колжазма адабиятынын кылымдар бою колдонулуп келгендигин белгилейт. Ошол эле учурда дал ошол Орхон эстеликтериндеги адабий тексттердин окулушу менен XIX кылымдын 80-жылдарынын соңунда кыргыз адабияттаануусунун Орто кылымдагы колжазма адабиятын изилдөө иштери жолго коюлган десек болот. «В

Средние века на Тянь-Шане сложилась литературно-языковая традиция, которая восходит к памятникам древнетюркского письма в рунических стелах на Орхоне... Однако С.Г.Кляшторный считает, что переведенное и зафиксированное письменно буддийское сочинение «не могло быть записано на бумаге иным алфавитом, кроме хорошо известного тюркам согдийского» [65, 167 – б.]. Орто кылымдагы Түрк-Согду маданиятынын синтезинен турган адабий-жазмалар көбүнесе шаардык маданиятта өзгөчө өнүгүү алгандыгын ошол мезгилдин шаардык маданиятын изилдеген кыргыз этнограф-тарыхчысы В.Горячева өзүнүн диссертациялык изилдөөсүнүн бирден бир борбордук маселеси катары карап жатып, кезегинде кыргыздардын аймагында жайгашкан Баласагын, Барскон сыяктуу ордо шаарлардан Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкари сыяктуу инсандардын эмгектери аркылуу ошол мезгилдеги шаар маданиятынын канчалык даражада өнүккөндүгү белгиленет.

Жогоруда айтылгандай, түрк элдеринин жазуу маданияты ар тараптуу өнүгүү алып, ал өз кезегинде ошол тилдеги көөнөргүс классикалык адабий чыгармалардын ошол тилде жаралышын шарттап турган бирден бир тарыхый фактор болуп эсептелет. «Германиянын окумуштуусу Отту Ольберт “Куттуу билим” араб философу Ибн Сина жана байыркы грек философу Аристотель идеясынын таасири менен жазылган философиялык чыгарма деп караган. Бирок Россия жана Советтер Союзунун айрым аалымдары, мисалы В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Б.Тухлиев өңдүүлөр болсо “Куттуу билим” адабий чыгарма деп карашкан. Биздин пикирибизде “Куттуу билим” адам турмушунун, жашоосунун ар кандай жагдайларын көркөм чагылдырган терең философиялуу адабий чыгарма» [67, 4-б.] – деп, кытайлык кыргыз адабиятчысы Гульниса Жамал жазгандай, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны жергиликтүү элдердин фольклордук-колжазма адабияты менен Чыгыш элдеринин көбүнесе колжазма адабиятынын синтезинен жаралган нукура адабий чыгарма катары кароо менен бирге биринчи кезекте түрк анын ичинде кыргыз элинин руникалык эстеликтерде сакталып калган

чыгармачылык салттардын андан ары өнүктүргөндүгүн баса белгилесек болот.

Жалпы эле орто кылымдагы түрк элдеринин колжазма адабияты тууралуу кеп кылганыбызда анын кээ бир чыгармачылык жагдайларына көңүл бура кетүү зарыл. Анткени, кайсы гана элдин оозеки жана жазма адабиятын албайлы, кезегинде алардын башка элдер менен чыгармачылык алакага чыкпай койбойт. Алсак, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны Чыгыш элдеринин адабий таасиринде жазылган чыгарма экендигин белгилеп турат.

Кыргыз адабияттаануусунун орто кылымдагы колжазма адабияты доорундагы Ж.Баласагындын жалпы эле элдик фольклордук-дидактикалык жанрларга, М.Кашкаринин адабий-диалектикалык материалдарга карата өздөрү адабияттаануучулук жана тилтаануучулук багытындагы зор иштеринин аркасында, бүгүнкү жалпы эле филологиялык, философиялык жана башка илимдердин чыныгы изилдөө объектисине айланып отурат. Ошондуктан мунун өзү Ж.Баласагын менен М.Кашкарилер ошол мезгилдин эң мыкты фольклортаануучуларынан жана тилтаануучуларынан болушкандыгын белгилеп турат. Бул болсо ошол доордогу адабий жана тилдик илимтаануусунун калыптанып калгандыгынан кабар берет.

«Мусулман кайра жаралуу доорунда Борбордук Азиянын мусулман түрк калктары Жакынкы Чыгыштагы илимий чордондор (шаарлар –М.С.) менен тыгыз байланышта болгон. Астрономиялык жана математикалык илимдерге таандык көптөгөн илимий китептер мусулман дүйнөсүнүн Батыштан Чыгышына, Чыгышынан Батышына агылып турган. Мунун дагы бир мисалын биз мындан он кылым илгери доордо - Карахандар мамлекетинин түндүктөгү ордо шаары Баласагында 1015-1016-жж. жарык дүйнөгө келген даңазалуу бабабыз Жусуп Баласагындын «Кут билими» («Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» же «Куттуу бийлик») чыгармасынан таба алабыз» [171, 4-б.] – деп жазгандай, түрк элдеринин кайра жаралуу доору дал

ушул X-XI кылымдардагы эки жердешибиздин дастаны менен сөздүгү жазылган мезгилге туура келет.

Түрк элдеринин орток мурасы эсептелген Ж.Баласагындын «Куттуу билим», М.Кашкари Барсканинин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» биринчи кезекте кыргыз элинин макал-лакаптары, көөнөргүс акылман ойлору, чечендик өнөрү жана башка бир катар дидактикалык чыгармалары аркылуу келип, элибиздин Орто кылымдагы колжазма адабиятынын мыкты үлгүсү экендиги менен баалуу. Ал көркөм эстеликтер түрк элинин анын ичинде кыргыздардын Орто кылымдагы фольклордук мурастарынын канчалык даражада бай экендигин далилдеп, жалпы түрк элдеринин асыл ойлорун бир бүтүн чыгармага сыйдырып берген алгачкы колжазма чыгармасы болуп эсептелет.

Бул маселе тууралуу адабияттаануучу К.Асаналиев: «Арийне, көркөм сөз искусствосуна тарыхый-эстетикалык баа берүү, анын жалпы адамзаттык маданиятка кошкон салымын белгилөө, эң оболу бул көркөм феномендин сөз өнөрү катарындагы жекече бөтөнчөлүктөрүн изилдөөгө жана аныктоого тыгыз байланыштуу. Эгер кыргыз көркөм сөз мурасына ушул ыңгайда мамиле этсек, баарынан мурда, анын оозеки формада өнүгүп тараганын дайыма негизге алууга туура келет. Ушундан улам биздин ата-бабабыз жазма-чиймеден караманча кур кол деген бир беткей кескин корутунду чыкпайт. Ар башка тарыхый шартта кыргыздын ар кандай жазмасы болгон, бирок ал кандай эле, ал жазма көркөм сөз искусствосунун андан аркы калыптанышына жана өркүндөшүнө кандай таасир берди, канчалык даражада өнүгө алды жана кийинки муунга эмне калтырды, маселе мына ушунда» [29, 4-б.]. Оозеки адабий формада түптөлүп, калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгон эл чыгармачылыгынын көркөм процессинде колжазма маданияты түрк анын ичинде кыргыздардын фольклордук адабиятынын өнүккөн доорунда пайда болгондугу анык, бирок дал ушул фольклордун нугундагы элдик адабиятка колжазма адабиятынын катар жаралышы ошол мезгилдеги көчмөндөр адабияты (оозеки) менен катар шаар адабиятынын (колжазма) пайда

болгондугун айгинелеп турат. Алсак, мындай тенденция мурдатан эле калыптанып, орток жазма мурастарга кирген Талас, Кочкор, Энесай-Орхон таштарында жана башка эстеликтерде сакталып калган руникалык тексттер жалпы эле түрктөрдүн сөз өнөрүнүн жалпы элдик мөнүзгө ээ болгондугун, көбүнесе эл башында турган төбөлдөргө арналып коюлган эстеликтердеги колжазма фольклору болгондугун айгинелеп турат. Ошондон улам Орто кылымда пайда болгон колжазма (пиктографтар) формасы, фольклордук чыгармачылыгы оозеки формада калыптанып келген кыргыздар сыяктуу көчмөн элдердин сөз искусствосун андан ары өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүгү бар беле деген мыйзамченемдүү суроо пайда болбой койбойт. Мындай болушу мүмкүн эмес болучу, анткени, фольклордун өзү оозеки формага көбүрөөк ыкташкан чыгармачылык болуп саналат, экинчиден, эң негизгиси элдик фольклор бул доорлордо жеке аткаруучулук өнөр катары бекемделүү менен анын бай тажрыйбалары кылымдардан бери калыптанып келген болчу. Бул өз кезегинде анын башка формага өтүүсүнө муктаждыкты жаратпастан, тескерисинче анын жаңы формаларынын пайда болушун кечендетпей койбойт, ал гана эмес элдик фольклордун колжазма формада өнүгүүсүнө багыт берген угармандар чөйрөсүнүн жазууга карата болгон муктаждыгы да жаралган эмес.

Ошол эле учурда, жалпы түрк элдеринин орток мурасы эсептелген руникалык тексттердин V-XI кылымдар аралыгында чакан фольклордук тексттерден тартып (V-VII кк.), ташка чегилген кол жазманын алкагында алганда (VIIIк.) эпикалык масштабдагы тексттерге чейин өсүп жеткендигин көрөбүз. Мындайча айтканда, түрк элдеринин руникалык чыгармачылыгы формалык жана мазмундук жактан байып, колжазма адабиятынын кадимкидей калыптанып өнүгүүгө жетишкендигин көрөбүз.

«Детальному описанию и анализу орхоно-енисейских памятников как художественных текстов посвятила свои работы И.В.Стеблева... по мнению немецкого тюрколога А.Ф.Габен, древнетюркская литература “возникла как дальнейшее развитие устной народной тюркской литературы”» [197, 76-77-

бб.] – деп, академик А.Эркебаев, бир катар алдыдагы пикирлердин туура жагын белгилеп аларды колдоого алат. Албетте, руникалык колжазма адабияты түрк жана кыргыз элинин адабий чыгармачылыгынын жалпы адабий процессинин өнүгүшүнө өзүнүн чоң үлүшүн кошо албаганы менен анын Орто кылымдагы өзүнчө бир багытын, агымын сөзсүз түрдө көрсөтүр турат десек болот.

Элибиздин фольклорунан тартып анын профессионалдык адабиятка чейинки бардык мезгилдеринен бизге келип жеткен көркөм адабияттын кыргыз адабияттаануусундагы маанилүүлүгүнө жараша мамиле кылганыбызда гана алардын илимтаануудагы даражасы көрүнөт. «Он (Веселовский А.Н. Астын сызган биз - М.С.) первый подошел к произведениям словесного творчества как к явлениям, которые надо изучать соответственно их значению...» [55, 5-б.] – деп, орус адабияттаануучусу И.К.Горский жазгандай, улуттук адабияттын башатынан тартып анын бүгүнкү профессионалдык адабиятына чейинки жалпы чыгармачылык процессин Орто кылымдагы колжазма адабияты менен ага карата илимий изилдөөлөрдүн адабияттаануучулук процессин бирдикте караганда гана адабиятыбыздын тарыхынын маани-маңызы толук ачылат.

Бул жерден Ж.Баласагындын «Куттуу билим», М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун тунгуч колжазма адабиятынын объектиси боло алабы деген суроо пайда болбой койбойт. Албетте боло алат, анткени, бул дастандын жана сөздүктүн негизги мазмунун түзүп турган түрк элдик фольклордук материалдарынын ичинде кыргыз элинин дидактикалык (макал-лакаптары, накыл, учкул сөздөрү ж.б.) жанрлардын өзү бул чыгарманын өзөктүү мазмунун түзүп, кезегинде бул эмгектердин жазылышына негизги адабий дидактикалык жана тилдик көркөм материал эле болуп бербестен, жалпы түрк элдеринин алгачкы колжазма адабиятын изилдөөнүн да илимий-теориялык объектисине айланып отурат. Бул жагынан алганда Ж.Баласагын дастанындагы жана М.Кашкаринин сөздүгүндөгү фольклордук салттардын

сакталышын V-IX кылымдар аралыгында өнүгүүгө ээ болгон Орхон-Енисей жазууларында сакталып калган тексттерден да көрүүгө болот. «...“Сөздүктөгү” баатырдыкты даңазалаган поэтикалык тексттер менен Орхон-Энисей жазууларындагы Күлтегин жана Тонукөктүн урматтарына коюлган Чоң, Кичи эстеликтердин ортосунда мейли жалпы композициялык жагынан болсун, мейли окуяларды сыпаттап чагылдыруу жагынан болсун орток окшош белгилер орун алгандыгын белгилеп, ошондой эле... “...«Диванда»...топтолгон чыгармалардын «Кутадгу билиг» дастаны менен, айрыкча санат-насыят ырлары менен жалпы окшоштуктары бар”...» [118, 64-б.] экендигин, академик А.Акматалиев белгилейт.

Ж.Баласагындын «Куттуу билими» кыргыз колжазма (жазгыч акындардын) адабиятынын андан ары өнүгүшүнө түздөн түз таасирин тийгизбесе да, бирок бул чыгармалардын эң негизги орду, Орто кылымдагы түрк жана чыгыш элдеринин поэтикалык салттарынын жуурулушунда жазылгандыгы менен да маанилүү. Бул жерден айта кете турган нерсе, кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылыгынын жаралышына али эртерээк эле, анткени анын классикалык үлгүсү катары төкмө акындар чыгармачылыгы өнүгүп тургандыгын М.Кашкари өзүнүн сөздүгүндө да атайын баса белгилеп кеткен.

Орто кылымдарда жалпы түрк элдеринин бир катар калктарынын тилдик, диалектилик, фольклордук материалдарынын негизинде жазылган Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагынын» ошол калктар колдонгон орток жазуусу менен жазылышынын өзү келип, кезегинде түрк тилин аралаштырбай таза сүйлөгөн калктардын бардыгы окуй жана жаза билген тилде жазылышын шарттаган.

Бул маселени тарыхый-этнографиялык багытта изилдөөгө алган В.Д. Горячева өзүнүн «История городской культуры Тяньшаньского региона в эпоху тюрских каганатов. VI – нач. XIII вв.» аттуу диссертациялык эмгегинде: «В Семиречье и Мавераннахре шел параллельный процесс становления тюркской литературы и развития литературы на дари (фарси),

между которыми существовала тесная связь. С конца X–XI вв. восточным форпостом мусульманской учености становятся города Баласагун и Кашгар... Автор «Кутадгу билиг» испытал влияние литературной школы, сложившейся в IX–X вв. в Бухаре... В ней встречаются наименования племен, обитавших на территории Кыргызстана, в том числе и в городах. Автор широко использует народную мудрость, тюркский фольклор, пословицы, поговорки, крылатые слова, символики своей эпохи» [65, 233-236-бб.] – деп жазат. Түрк калктары аралаш жашаган Теңир-Тоо аймагындагы Баласагын жана Барскодон ар тараптуу билим алган Ж.Баласагын менен М.Кашкарлар кезегинде түрк тилин жана адабиятын кеңири жайылткан прогрессивдүү агартуучулары катары өз кезегинде түрк адабиятын Чыгыш элдеринин адабий салттары менен байытууга жетишкен. Ж.Баласагын өзү шаардык маданиятта тарбияланып, кезегинде жергиликтүү элдердин фольклордук-дидактикалык, эпикалык-поэтикалык тажрыйбаларын мыкты чагылткан «Куттуу билим» адабий-дидактикалык чыгармасы аркылуу жалпы эле түрк анын ичинде кыргыз элинин адабий чыгармачылыгынын оозеки менен жазма адабиятынын синтезиндеги жаңы этабын баштоого жетишкен. Бул биринчи кезекте Теңир-Тоону жердеген калктардын элдик маданиятынын колжазма адабий чыгармачылык жаатындагы болуп көрбөгөндөй жетишкендиги болчу. Тарыхчы-этнограф В.Горячева белгилегендей, Баласагын, Барскоон, Өзгөн, Ош ж.б. шаарларында математика, астраномия, медицина, философия, адабият сыяктуу илимдердин өнүгүүгө ээ болуусу түрк элдеринен чыгып, Бухара, Дамаск, Багдад жана башка шаарлардан билим алып келген Жусуп, Махмуд, Муса, Хасан жана башкалар, кезегинде бул жааттагы илимдердин өз аймактарында өнүгүшүнө зор салым кошушкан. Бул тууралуу Т.Чоротегин: «Баласагун – чоң шаар... Андан нечендеген илим адамдары чыккан, арасында – Абу Абдулла Мухаммед ибн Муса ал - Баласагуни» [191, 292-б.] - деп жазганына караганда, Баласагын шаарында жеке эле түрктөр эмес, жана башка көптөгөн улуттагы илимпоздордун болгондугу, Кыргызстандын аймагындагы

шаарларда илим ар тармактуу, анын ичинде адабияттаануу, тилтаануу илимдери да өнүгүүгө ээ болгондугунун далили катары Ж.Баласагын менен М.Кашкаринин «Куттуу билими» менен «Түрк сөздөрүнүн жыйнагын» көрсөтүүгө болот. Бирок ошол эле кезде бул илимдер шаардан сырткаркы аймактарда такыр таралган эмес деп айтууга болбойт, анкени, М.Кашкаринин сөздүгүндө Орто кылымдагы элдик айтуучулардын, ырчылардын болгондугу тууралуу маалыматтар кездешет. Бул өз кезегинде келип Орто кылымда түрк элдеринин шаар менен кыштак маданиятынын эриш-аркак жашап, түрктөрдүн шаар маданияты да кандайдыр бир деңгээлде көчмөндүү салттарды сактап калгандыгын көрсөтөт.

«Бул дастандын негизинен дидактикалык поэма жанрында жазылганын изилдөөчүлөр бир ооздон белгилешет. Демек дидактикалык поэмада жогоруда саналган композициялык элементтердин (монолог, диалог, пейзаж, портреттик, предметтик сүрөттөө, лирикалык чегинүү, ички толгонуу – астын сызган - М.С.) колдонушунун да жанрдык табиятына ылайык өзгөчөлүү болгондугун дайыма эсте тутканыбыз жүйөлүү болмок» [79, 19-б.] – деп, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын жанрдык-композициясы белгиленип берилет. Ал эми М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы»: «В «Словаре» Махмуда Кашгарского наиболее полно отражен язык тюркских племен, входивших в состав государства Караханидов; большая часть образцов фольклора (народной поэзии, пословиц, поговорок и т.п.) принадлежит этим племенам.

Кыргызы упоминаются в трех местах, как одно из тюркских племен. Довольно поэтично он показывает народных сказителей и певцов – озанов, которые под звуки кобуза рассказывали былины о подвигах героев-богатырей и других эпических персонажей» [65, 237-б.] – деп, түрк сөздөрүнүн негизги мазмунун элдик поэзиянын бай үлгүлөрү түзгөндүгүн, поэтикалык деңгээлде элдик айтуучуларды, ырчыларды, обончуларды көрсөтүп бергендигин белгилейт. Мунун бардыгы көрсөтүп тургандай, жалпы түрк элдеринин фольклордук-дидактикалык, адабий-тилдик

материалдарын кеңири пайдаланып, бул элдердин Чыгышынан Батышына чейинки зор аймакта күн көрүп жаткан элдерди кыдырып жазылган бул дастан менен сөздүк бир гана элдик болуусу мүмкүн эмес, анткени эки автордун негизги изги тилектеринин бири, теги, өзөгү бир элди бир бүтүндүккө бириктирип, кезегинде жалпы түрк элинин адабий-дидактикалык, тилдик-диалектикалык материалдарынын маңызын ачып берүүгө умтулушкан.

Ж.Баласагын өзүнүн чыгармасында элдик фольклордук жанрларды да орундуу пайдаланууга жетишкендигин: «Куттуу билим» жазма адабияттын улуу үлгүсү. Анын поэтикалык табиятына эң эле түрдүү-түмөн темалар, тармактар жана фольклордук жанрлардын үлгүлөрү камтылып, ошол эле учурда сюжеттин өзөгү динамикалуу өнүгүп, поэтикасы жогору көркөм чыгармага айланган...Керээз ырлары мазмуну боюнча арман, осуят, акыл-насаат түрүндө болот. Кыргыз оозеки көркөм сөз өнөрүндө тарыхка белгилүү ырчылардын, сынчылардын, чечендердин, тарыхый инсандардын керээздери сакталып калган... Эпикалык жанрда болсо керээз өзүнчө көркөм функция аткарып, чыгарманын сюжетинин өнүгүшүндө, композициялык курулушунда маанилүү роль ойнойт» [94, 268-269-бб.] – деп, адабият окумуштуусу Г.Орозова белгилеп кетет. Бул маселеге карата профессор А.Садыков: «“Куттуу билимди” изилдегендердин бардыгы аны жанрдык табияты боюнча дидактикалык поэма деп айтышат, б.а. негизги пафосу ыймандык проблема боюнча адамдарга акыл-насыят айтуу. Дидактикалык тек (род) өзүнүн башатын элдик оозеки чыгармадан алат. Анда санат-насыят, терме мүнөзүндөгү адамдарга түздөн-түз таалим-тарбия берүүгө багытталган ырлар көп. Бирок, «Куттуу билим» менен элдик дидактика жалпы табияты боюнча окшош болгону менен анын курулушунда чоң айырма бар...

Жусуп Баласагын өз поэмасын жазууда элдик оозеки чыгармачылыктын традициясына бекем таянган» [160, 14-15-бб.] – деп жазат.

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» Орто кылымдагы жалпы түрк элдеринин ар биринин колжазма поэзиясынын калыптанышынын башатында

туруп, бир чети ошол мезгилдеги түрк элдеринин фольклордук адабиятынын эң мыкты көркөм туундусу десек болот. Бул чыгармага карата болгон зор кызыгуу өз мезгилинде эле пайда болуп: «Поэмада жазылган эки баш (кириш) сөз бар. Бирөө кара сөз, бирөө ыр түрүндө. Үч түрүндөгүсү 75 бейттен турат. Кара сөздө жазылганы тууралуу ар кандай пикирлер айтылып жүрөт. Бул автордун өзүнүкүнө окшобойт, кийинчерээк кимдир бирөө жазып, кошуп койгон сыяктуу деген ойлор да бар, бирок, анын чындыгына жеткен эч ким жок» [160, 10-б.] – деген пикирди алсак, китептин кара сөз менен жазылган баш сөзү ошол мезгилдеги колжазма адабияттан кеңири маалыматы бар адам тарабынан жазылгандыгы күмөн туудурбайт.

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастан-поэмасына киришүү иретинде жазылган баш сөздөн түшүнүктүү болгондой, бул чыгарма дүйнө элдеринин көпчүлүгүнө кеңири таанымал болуп, окурмандар эле эмес, акылмандардын жана окумуштуулардын купулуна толуп, кийинки учурда пайда болгон көчүрмөлөрүнүн бирине карата жазылып (көчүрмөчү тарабынан жазылышы толук мүмкүн – М.С.) коюлган болуу керек. Бул киришүү түрк элдеринин колжазма чыгармасына карата адабияттаануу багытында жазылган алгачкы баш сөз десек болот.

Кыргыз жергесинен чыккан орто кылымдагы дагы бир жердешибиздин мурасына кайрыла турган болсок, жеке эле түркологияда эмес, жалпы эле түрк фольклортаануу илиминдеги анын өзгөчө ордун белгилеп келип, анын алгачкы адабияттаануу илиминин ийгилиги катары эсептесек болот. Анткени, кайсы гана улуттук илим болбосун, өз элинин фольклордук илими менен бирге телчигип, дегеле эл адабиятынын жазмага түшүрүлө башташы улуттук адабияттаануунун түптөлүшүнө шарт түзгөн алгачкы илимий объект болуп эсептелет. «Т.Чоротегин Махмуд Кашгаринин (Барскани) эмгеги тууралуу изилдөөсүндө... Карахандар каганатынын доорунун чыгаан энциклопедист-окумуштуусу Махмуд Кашгари түркология илимине негиз салып, аны жалпы мусулман дүйнөсүнүн эң бийик сересине чыгарган [162, 23-б.] – деп тарых окумуштуусу З.Садырова жазгандай, өз заманынын

илимпозу катары М.Кашкари тилтаануу, фольклортаануу менен катар адабияттаануучу катары түрк элдеринин арасынан чыккан айтуучулары, ырчылары, обончулары болгондугун белгилеп, кезегинде алардын ичинен кыргыздарга тиешелүү болгон 390 дой макал-лакаптарды, накыл жана башка сөздөрдү топтоп берүү менен бүгүнкү күндө алардын адабий жанр катары качан калыптангандыгын аныктап берүүгө мүмкүнчүлүк түзүлүп отурат. Орто кылымдагы макал-лакаптар менен алардын бүгүнкү күндөгү маанилерин салыштыруу аркылуу өз элибиздин дидактикалык жанрларынын ошол мезгилдеги элдик жанрлар менен алардын бүгүнкү күндөгү маанисинин канчалык даражада сакталып калгандыгын аныктап, ал жанрлардын кайсы доордо эле фольклордук жанр катары калыптангандыгын далилдөөгө болот. Алсак, М.Кашкаринин “Түрк тилдеринин сөздүгү” аттуу улуу мурасындагы макал-лакаптар, ырлар, кошоктор” (2014) деген аталыштагы изилдөөчү К.Кошмоковдун чакан китебине топтоштурулуп берилген.

М.Кашкари өзүнүн сөздүгүн түзүүдө бул маселелерди терең түшүнүү менен өзүнө чейинки тажрыйбаларга таянгандыгынан эле көрүүгө болот. Бул тууралуу: «Профессор Г.Бергштрассер белгилегендей, Абу Ибрахим Исхак ал-Фарабинин бул эмгегинин толук аталышы да Махмуд Кашкари Барскани «Дивану лугати т-түрк» эмгегине кандайдыр бир аталыштык өрнөк болгон («Дивану л-адаб фи байани лугати л-араб» / «Дивану лугати т-түрк»)» [191, 96-б.] - деп, тарыхчы Т.Чоротегин жазгандай, тил илиминдеги баштапкы тажрыйбаларга таянып, өзүнүн сөздүгүн түзүүдө ал элдик адабиятты таанууда Ж.Баласагындын кийинки орчундуу жана илимий багыттагы энциклопедиялык эмгекти жазып чыккан десек болот. Адабият деген түшүнүк арабдын адеп сөзүнөн алынгандыгын эске алсак, кезегинде М.Кашкари Ал-Фарабинин («Адеп жыйнагы», «Орошон билимдүүлүктүн сөз жыйнагы» Т.Ч.) эмгегин адабий булактаануу катары пайдаланган. Бул ойду айтып жатканыбыздын себеби, биринчи кезекте араб тилинен өзгөчөлөнгөн түрк тилиндеги алгачкы сөздүктү түзүүдө М.Кашкари макал-лакап, накыл, учкул ж.б. сөздөрдөн турган элдик адабий тилге таянуу менен өз эмгегин

жазып чыгууга жетишип, кезегинде бул эмгек түрк элдеринин адабияттаануу багытындагы илимий изилдөөлөрдүн көөнөргүс булагына айланып отурат. Жөнөкөй сөз менен айтканда, түрк анын ичинде кыргыз колжазма адабиятынын чыгармачылык салттарын улантууда жергебизден чыккан Ж.Баласагын менен М.Кашкаринин колжазма чыгармалары элдик фольклордук адабияттын жазма формасын эле жаратпастан, ошондой эле Энесай жана Орхон жазууларында калыптанган колжазма маданияты менен жогоруда академик А.Акматалиев тарабынан белгиленгендей, адабий жанрдык салттарынын көп жагынан окшоштугунан келип, айтып койчу нерсе, бул эки улуу адамдар байыркы доордон азыркы күнгө чейин өзүнүн эпикалык поэзиясынын улуу салттарын сактап калуу жагынан кыргыз элине көбүрөөк тиешелүү экендиги жана бул багытта бир топ изилдөөлөрдү жүргүзүү зарыл экендигин белгилеп турат.

«В словаре Махмуда Кашкарского (XI) прилагательное *salua at* значением «упрямый, норовистый конь» (Древнетюркский словарь, 1969, с. 482). Надпись на псалии фиксирует более древний случай употребления этого слова в значении имени собственного – клички коня Шалый, Буян» [149, 184-б.] – деп, белгилүү орус археологу С.Г.Кляшторный жазгандай, түрк элдеринин орто кылымдагы көрүстөндөрдөн табылган жылкынын сөөктөрүндөгү, койдун чүкөлөрүндөгү жазуулар, Энесай руникалык жазмалардагы үй жаныбарларына арналган тексттер экендигинен кабар берип турат. Бул болсо түрк элдеринин анын ичинде кыргыздардын «Бекбекей», «Шырылдан» сыяктуу элдик ырлары, мал чарбачылыгына арналган фольклордук салттарды белгилесе, бул тематика алардын руникалык жазмаларындагы салттарды да кыйгап өткөн эмес. Энесай-Орхон эстеликтеринде жазылып калган көбүнесе керээз мазмунундагы тексттердин өзү далилдеп тургандай, «E 37 Туба III жазма эстелигинде жазма эстеликтин ээси “түргөш бен (Мен түргөшмүн)” деп өзүнүн Түргөш уруусунан экенин билдирсе, Сужи жазма эстелигинде “кыргыз оглы бен (Кыргыз уулумун)” деп кыргыз экендигин баса белгилеген... өздөрү жашаган аймакта

тургузулгандыгы үчүн көпчүлүк жазма эстеликтерде этникалык белгинин көрсөтүлбөгөнү, ал эми уруусу белгиленген жазма эстеликтердин башка аймакта, бөтөн уруунун жеринде тургузулгандыгы үчүн уруусунун көрсөтүлгөндүгү аныкталган...» [186, 11-б.] – деп, түрколог Н.Усеев жазгандай, кыргыз колжазма чыгармачылыгы башка элдердин арасында да кеңири таралгандыгын далилдеп турат. Ал эми ошол чыгармачылык салттардын V-IX кылымдар аралыгында таш эстеликтерге (“күмбөз поэзиясы” – С.М.), аска беттерине, карапа идиштерге, көрүстөндөрдөн табылган мисалы жылкынын сөөгүнө, койдун чүкөсүнө жазылган тексттер менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгүндө кездешкен фольклордук материалдардын окшоштуктарын белгилеп турат.

Орто кылымдагы колжазма адабиятындагы Энесай-Орхон тексттеринин жана Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны биринчи кезекте кыргыздарга тиешелүү экендигин В.Радлов баштаган абройлуу окумуштуулардын көп жылдаган илимий-теориялык изилдөөлөрүнүн үзүрлүү натыйжасы десек болот. В.Радлов өз изилдөөлөрүн андан ары улантып: «Эгер «Кутадгу билимдеги» белгилер Юсуф хасхажиб өз эмгегин баласагындык түрктөрдүн тилинде жазганына, ал эми ошол уйгур тилине караганда Орхон эстеликтеринин тилине жана түштүк адабий тилине жакын экендигине күбө болуп турса, ал эми Гераттык колжазманын орфографиясы бул эмгек кийинчерээк уйгурлардын пайдалануусуна ылайыкталып кайрадан иштелип чыккандыгын далилдейт» [94, 23-б.] – деген пикирге таянсак, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын түпнускасы табылган эмес. Бул чыгарманын биринчиси уйгур арибинде жазылган толук эмес көчүрмөсү Герат колжазмасы (1439-ж.), экинчиси Каир колжазмасы (1896-ж.) араб арибинде, ал эми үчүнчүсү Наманган шаарында (1913-ж.) табылган араб арибинде жазылган көчүрмө колжазмасы бар. Биз ушул үч варианттын араб жана уйгур арибинде жазылган колжазмалардын орток түрк мурасы катары адабияттаануунун объектисинен туруп кароого болот.

Ошол эле учурда кээ бир изилдөөчүлөрдү тунгуюкка түртүп жаткан нерсе, 1439-жылы Гератта табылган уйгур арибиндеги көчүрмөсү, бул чыгарманы ошол элден чыккан инсан жазган деп эсептөөгө түрткөн факты болушу мүмкүн. Бирок, бул чыгарманын уйгур тилинде гана эмес, ошол улуттагы адамдын жазбагандыгын академик В.Радлов илимий негизде далилдеп минтип жазат: «...“Кутадгу билигдин” орфографиясын байыркы түрк адабий тилинин (Турфандан табылган кээ бир фрагменттер) орфографиясы менен салыштырып карасак, анда көп учурларда жазуу эрежелери бири-биринен айырмаланганын көрүүгө болот. Буга караганда “Кутадгу билигдин” автору адабий тилдин (уйгур тилинин – М.С.) орфографиясын начар билсе керек, же болбосо өзү адабий тилден алыс турган диалектиде сүйлөгөн адам болуу керек. Эгерде бул эмгекти Тянь-Шандын түндүк тарабында орун алган Баласагун шаарында жашаган адам түзгөн деген көз карашты алсак, анда биз Юсуф хасхажиб бул эмгекти уйгур алфавитин колдонуп жазбастан, перс жана араб илимий чөйрөсү аркылуу тааныш болгон кандайдыр бир тамганы колдонуп жазган деп ойлоого болор эле, мындай алфавит араб ариби болгон. Ал эми эмгек болсо Баласагун шаарында колдонулуучу түрк наречиясында жазылган, анткени ал наречие автордун эне тили катары колдонулган» [79, 220-21-бб.]. Академик В.Радловдун жана көптөгөн түрколог окумуштуулардын талбаган эмгектеринин натыйжасында бул чыгарма уйгур тилинде жазылбагандыгы далилденип берилген. Ошол эле мезгилде ушул эле В.Радловдун жазганы боюнча түрк тилинде ислам дининин канондорун туу тутуп жазылган алгачкы китеп катары Ж.Баласагындын «Кут алчу билими» мусулман динин карманбаган түрк тилдүү калктар тарабынан бул эмгек өтө деле жылуу кабыл алынган эмес экен. Ошондуктан, автор өз эмгегин мусулманчылыкты карманган Кашкардын Бограханына белек кылууга мажбур болуп, кезегинде анын элине жеткиликтүү болгон уйгур тилинин тамгасында кайрадан жазып чыгууга туура келген. В.Радловдун божомолуна караганда бул ишти автор өзү ишке ашырып, кезегинде бул тил өзүнүн эне тили болбогондуктан, анда

көптөгөн орфографиялык каталарга жол берилген. Буга карабастан, Ж.Баласагындын өзү тарабынан кайрадан жазылып чыккан уйгур тамгасындагы «Куттуу билимдин» бул варианты аркылуу автор колжазма адабиятында түрк тилиндеги алгачкы биллингвист катары да көрүнө алган десек болот. Албетте, Ж.Баласагын бул дастандан сырткары көптөгөн чыгармаларды түрк тилинде эле эмес, мүмкүн араб, фарсы тилдеринде да жазып калтыргандыгынан күмөн саноого болбойт. Бирок, тилекке каршы алардын бири дагы биздин колго келип жеткен жок, ал эми бүтүн адамзатынын көөнөргүс мурасына айланган «Куттуу билим» дастаны аркылуу Ж.Баласагын бүтүндөй түрк адабиятына алгачкы биллингвисттик чыгармачылыктын жолун чаап кеткен десек болот.

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын уйгур арибинде жазылган варианты бул чыгарманын ошол элдик дегенди түшүндүрбөйт, тескерисинче, автордун өзү белгилегендей, түрк тилинде жазылган тунгуч чыгармасы, кезегинде түрк элдеринин арасында кеңири жайылбаган уйгур жана башка элдердин тамгасында эмес, араб арибинде жазылгандыгын баса белгилесек болот. Муну Герат жана Каир колжазмалары да тастыктап турат. Эгерде бул маселенин ток этер жерине токтоло турган болсок, Ж.Баласагын өз доорунун прогрессивдүү адамы катары, башкача айтканда, өз элинин чыныгы атуулу катары ага чейин араб, фарсы тилдеринде жазылып келген классикалык чыгармаларына алгачкылардан болуп чакырык таштап, өз элинин тилинде көөнөргүс чыгарма жаратууга жетишкен улуу даанышман акын экендигин танууга болбойт. Экинчи жагынан Ж.Баласагынды өз чыгармасын өз тилинде жазууга түрткөн адабий факторлор бар. Биринчиден, фольклордук улуу адабий мурастарды жараткан элдер гана анын жаңы формаларын өздөштүрүүгө жана өнүктүрүүгө жөндөмдүү келет. Ошондуктан, улуу эпикалык жана поэтикалык адабий салттарды жаратууга жетишкен кыргыздардын чыгармачылык мол тажрыйбалары, биринчи кезекте өтө бай фольклордук адабияттын аркасында Ж.Баласагынды өз элдеринин бай мурастарын ошол тилде жазууга шыктандырып эле эмес,

ошол тилде чыгарма жаратуу мүмкүнчүлүгүн жараткан. Дал ушул факторлорду эске алуу менен Орто кылымдагы орток адабий мурастарды изилдөөгө алышкан бир катар окумуштуулардын пикиринде (В.Радлов, Бартольд, Кононов ж.б.) бул көөнөргүс адабий мурасты көбүнесе кыргыздарга тиешелүү карагандыгы бекеринен эмес. Анткени, фольклордун улуу адабий салттарын улантуу аркылуу гана өз элиндеги улуу чыгармалардын жаралышына жол ачылат. Бул тууралуу белгилүү адабияттаануучу К.Артыкбаев: «Бул жерде бир жагдайды айта кетүүгө туура келет. Академик В.В.Радлов уйгур тамгасында жазылган Веналык кол жазманы үйрөнүп жүргөн алгачкы жылдары “Кудадгу билигди” уйгур тилинде жазылган эстелик катары караган болчу. Кийин Каирдеги араб тамгасындагы жазылган кол жазма менен таанышкандан кийин, ал мурдагы көз карашына айрым бир өзгөртүүлөрдү киргизүүгө мажбур болгон. Ал минтип жазган: “Как уроженец города Баласагуна (в Семиречье), автор (Жусуп –А.К.) первоначально написал свою поэму арабскими буквами, вне влияния уйгурского письменного языка, но поэма подверглась этому влиянию в Кашкаре, где была закончена и поднесена хану, который велел переписать её, для распространения в народе, уйгурским алфавитом”» [118, 13-б.] – деген пикирин келтирип келип: «Мында В.В.Радлов чындыкка көбүрөөк жакын байкоону айтып отурат. Жусуп өзү дастанын уйгурча эмес, түрк сөзү менен жаздым деп кириш сөзүндө бекеринен эскертпегендиги дагы бир жолу эске түшөт. Чынында да Тавгач Кара-Богра ханга түшүнүктүү болсун үчүн автор ошонун тилине ылайыктап жазып бериши толук мүмкүн. Ошол себептүү дастандын поэтикалык кириш сөзүндө автор... “...Бухрахан тилида турки сөз билан” (“...Бограхан тилинде түрк сөздөрү менен...”) жазгандыгын да бекеринен эскертпеген болуу керек» [118, 13-б.]. Бул пикирге таянууда, биз жогоруда ошол доордо адабий эле эмес, так илимдердин да тили болуп турган жана анын негизги арибин колдонгон прогрессивдүү адамдардын, жазуусун араб ариби түзгөндүгүнөн күмөн саноого болбойт. Андан сырткары ар бир доордун идеологиялык жана саясий

түзүлүшүнө жараша калыптануу процесси да бүтүндөй адабий салттарды алмаштыра албайт жана анын негизги фактору катары элдик чыгармачылык салттар жана анын өзөгү катары Ж.Баласагындын элдик чыгармачылыктын улуу салттарына негизделген «Куттуу билимдин» жаралышын шарттаган. Бул жерде адабияттаануу багытындагы мыйзамченемдүү суроо пайда болот. Дүйнөлүк фольклортаанууда мол тажрыйбасы бар В.Радлов сыяктуу улуу окумуштуунун (бул жерде Ж.Баласагындын “Куттуу билими” дастаны) пикирин толуктап турган көчүрмөнүн табылышы, кезегинде бул чыгармага карата толуктоолорду, тагыраак айтканда, “адабий булактаануунун” контексттинде туруп мамиле этүүгө алып келген. Анткени, фольклордук адабияттын негизинде жазылган алгачкы түрк тилиндеги чыгарманын бүтүндөй өзөгүн элдик фольклордук материалдар түзүп тургандыгы жана ал чыгарманын дидактикалык маанисин адабий негизде иштеп чыккан автор Ж.Баласагын болгондугу анык. Адабияттаануу үчүн чыгарманын кайсы элдин кол тамгасында жазылгандыгы маанилүү эмес, тескерисинче ал чыгарма кайсы элдин фольклордук жанрларына таянылып жазылгандыгы маанилүү болуп эсептелет. Бул жагынан алганда Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын негизги мазмунун: кыргыз, чигил, ягма, чигил жана башка улуттардын элдик фольклорлору түзүп, бул иштин негизги өзөгүн түрк элдеринин ошол мезгилдеги бүтүндөй фольклордук мурастарынан тургандыгы анык жана Ж.Баласагындын «Кут алчу билим» дастанында жана М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгүндө эскерилген калктардын арасынан бүгүнкү күнгө дейре өз этнонимин сактап калган кыргыз эли гана экендигин өзгөчө белгилесек болот.

Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанын ар тараптуу тарыхый, философиялык, филологиялык жана башка багытта иликтөө-изилдөө иштеринин контексттинде туруп, анын адабияттаануу маселелеринде, Т.Сыдыкбеков, А.Алтымышбаев, Б.Орузбаева, Б.Юнусалиев, С.Мусаев, С.Сыдыков, Ө.Караев, К.Артыкбаев, А.Садыков, А.Абдыразаков,

А.Акматалиев, Т.Чоротегин, Н.Турдубаева жана башкалар тарабынан айтылган жана жазылган пикирлердин тегерегинде сөз кылууга болот.

Улуу бабаларыбыздан калган көөнөргүс элдик дастанды которуудагы, изилдөөдөгү сандаган эмгектерге токтолуп келип, академик А.Акматалиев минтип жазат: «А.Н.Кононовдун баасы боюнча “Куттуу билим” “поэтикалык тилдин назик, көркөм табылгасы” десе, Стеблева “Куттуу билим” менен түрк тилиндеги классикалык поэзиянын тарыхы “башталат” деген. А.Алтыммышбаев “...славян элдери үчүн “Игордун кошуну тууралуу сөз” кандай мааниге ээ болсо, биз үчүн мына ушундай ролду “Куттуу билим” ээлейт” деп жазган» [118, 17-б.]. Жогоруда айтылган адабияттаануу багытындагы илимий-теориялык ойлордун контексттинде, атап айтканда, түрк анын ичинде кыргыздардын профессионалдык жазма поэзиясынын башаты анын Орто кылымдагы поэзиясынан башталып эле эмес, анын классикалык үлгүсү экендигин белгилеген окумуштуулардын пикирлерине шилтеме берип келип: «Поэма масневи формасында, аруздун ыр түзүлүш өлчөмүндө дидактикалык мүнөздө жазылган. Акындын илимдин бардык тармактарында жетишилген ачылыштар, жаңылыктар менен жакшы тааныш экендиги байкалып турат. Анын көз карашына Чыгыштын улуу ойчулдары – Аль-Фарабинин, Абу Райхан Бирунинин, Ибн Синанын, Абулкасым Фирдоусинин чыгармалары зор таасир тийгизген» [118, 18-б.] – деп, кезегинде Ж.Баласагындын өзү дагы өз заманынын прогрессивдүү акыны катары Түрк эле эмес, бүтүндөй Чыгыш акылмандарынын философиясын, поэзиясынын классиктеринин чыгармачылыгын терең өздөштүргөн көп кырдуу акын болгондугун көрсөтүп турат. Бул сыяктуу пикирлерди С.Иванов, А.Валитова, А.Кононов жана башкалардын эмгектери биринчи кезекте адабияттаануунун маселелерине таянылып айтылган илимий-теориялык тыянактар болуп эсептелет.

Мындайча айтканда, кыргыз адабияттаануусунун Орто кылымдагы башаты жана андан калыптануу тарыхы дал ушул Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны менен түздөн түз байланыштуу десек болот. Ошол эле

мезгилде Ж.Баласагындын аталган чыгармасы Орто кылымдагы жалпы эле түрк калктарынын адабий көөнөргүс булагы катары бүгүнкү күндөгү адабияттаануу илимибиздин пайда болуп жана калыптанышындагы ордун белгилеп турат.

Тыянак.

- Тили, дили жагынан тектеш түрк элдердин дээрлик бардыгына бирдей тараган фольклордук-адабий салттарды бири-биринен ажыратып кароо дээрлик мүмкүн эместиги далилденди;

- Энесай-Орхон таш эстеликтериндеги чакан насыят, дастандар көлөмдүк жана мазмундук жактан өсүшү биринчи кезекте эл арасында колжазма адабиятынын кылымдар бою колдонулуп келгендигин белгилегендиги;

- фольклордук-адабий чыгармачылык процесстин жалпыдан жекеге, тагыраак айтканда, кайсы бир элге, же авторго тиешелүү боло башташы биринчи кезекте колжазма адабиятынын түптөлүшү аркылуу ишке ашкандыгы;

- орток жазма мурастарга кирген Талас, Кочкор, Энесай-Орхон таштарында жана башка эстеликтерде сакталып калган руникалык тексттер жалпы эле түрктөрдүн сөз өнөрүнүн жалпы элдик мөнүздө болгондугу;

- Ж.Баласагын дастанындагы жана М.Кашкаринин сөздүгүндөгү фольклордук салттардын сакталышы V-IX кылымдар аралыгында өнүгүүгө ээ болгон Орхон-Енисей жазууларында жана тексттерден сакталгандыгы;

- Ж.Баласагындын «Куттуу билим», М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» кыргыз фольклортуануусунун жана адабияттаануусунун тунгуч колжазма адабиятынын объектиси экендиги;

- Ж.Баласагындын «Куттуу билим» Орто кылымдагы жалпы түрк элдеринин колжазма поэзиясынын калыптанышынын башатында тургандыгы;

- кыргыз адабияттаануусунун калыптанышында Орто кылымдагы шаар маданиятынын болгондугу.

2.3. Оозеки жана колжазма адабиятынын калыптанышындагы акындар поэзиясынын орду.

Кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыктан жазма адабиятка өтүүдөгү жана индивидуалдык адабий чыгармачылыктын калыптанышындагы акындар поэзиясынын төкмөлүк өнөрү жана жазгыч акындар чыгармачылыгы өзгөчө орунда турат. Кыргыз ырчыларынын өнөрү аркылуу акындардын чыгармачылык тажрыйбасы артылып, кезегинде анын ар тараптуу, көп кырдуу синкреттик багытта калыптангандыгын айгинелейт.

«Чындыгында, тематика тандабастан, өз өмүрүндөгү баамы жетип, көргөн-билгендерин акыл таразасынан кылдат өткөрүп келип, акындын талантына жараша, бир укканда эле эсте калчу табигый учкул тизмектер менен термелеп жиберүүчү төкмөлүгүнө – санатчылык, ири масштабдагы дастанчы, «манасчы», о.э. артистик, аткаруучулук, күүчүлүк, обончулукту синкреттештирген ашкан виртуоздук чеберчиликтеги бул татаал өнөр ээлерине таң бербей коюу мүмкүн эмес. Кыргыздардын башка элдерден өзгөчөлөнгөн мээнеткечтиги, ыр токуй билүүчүлүктөгү уникалдуулугу дал ушул – төкмөлүгүнөн айкын көрүнөт» [140, 24-б.]. Белгилүү адабияттаануучу А.Обозканов баса белгилегендей, кыргыз элинин төкмөлүк өнөрүнүн белгилүү өкүлдөрү – Арстанбек, Эсенаман, Жеңижок, Токтогул, Калык, Барпы жана башкалардын көп кырдуу шык-жөндөмгө ээ болуп, акындар поэзиясынын болуп көрбөгөндөй бийиктикке жетишинин өзөгүндө кыргыз элинин оозеки адабиятынын кылымдарды карыткан ары бай жана ары терең классикалык деңгээлинен кабар берип турат.

Дегеле кыргыз элинин акындык өнөрүнүн кайсы доордо пайда болуп жана калыптанышы маселелерине келгенибизде, анын башаттары биздин эранын VII-VIII кылымдардагы Энесайдан табылган жазуулардан кездешерин академик А.Н. Бернштам белгилеп келип:

«Одна из надписей содержит весьма любопытное указание на наличие у кыргыз Енисея сказителей – акынов. Так, в рифмованной надписи Уюк

Архан упоминается акын, причем текст надписи составлен от его имени. Текст этот следующий:

Беш матымыз,
Шадымыз,
Элим чендем адырылдым!
Эр эрдемим
Эбимиз ачда бен!
Эр эрдемим акун
Эр атым Яш Акун бен!

... Стих довольно близко стоит к манере сказа современных акынов (особенно малого эпоса «Мендирман»), ... Ф.Корш считает характерной чертой киргизского стиха. В дословном переводе этот текст будет звучать следующим образом:

От пяти удальцов,
От нашего шада (звание – М.Богданова),
От народа в моем Чэне
Я отделился!
Мужественный дом наш находится в Аче.
Я заслуженный акын,
Я, геройским именем, Яш – Акын!

Учитывая, что надписи ставились только на могилах именитых мужей, памятник, поставленный на могиле народного сказителя, говорит о большом почете, которым пользовались акыны в древности у кыргызов» [180, 83-84-бб.] – деп жазгандай, акындык (төкмөлүк, айтуучулук) өнөрдүн ошол доорлордо эле өнүккөндүгүнөн кабар берип, А.Н.Бернштам айткандай, алардын эл алдындагы бийик даражасын белгилеп тургандыгын белгилүү фольклор жана адабияттаануучу М.Богданова да өзүнүн Киргизская литература. Очерк (1947) аттуу китебинде минтип жазат: «Енисейские и таласские киргизские надписи почти все построены в духе устных народных причетов, поминальных песен, а также прижизненных од и других

панегрических жанров народного поэтического творчества. Эпические и лирические традиции, лежащие в их основе, известная стабилизированность языка и стиля дают основание считать их древнейшими литературными памятниками киргизского народа» [47, 12-б.] – деп жазат. Муну менен катар, «мен ардактуу акынмын, баатыр ысмым – жаш акын» - деген ыр саптарында, ошол доордогу акындын бийик даражасын эле эмес, ошондой эле өз акындыгын таануунун адабий категориясын да белгилеп турат. Мындай тексттердин өзүндө адабий-теориялык ой толгоолордун жаткандыгын: «В Слове о полку Игореве» к теоретико-литературным относятся рассуждения автора о двух художественных манерах: «по былям нашего времени» и «по замышлению Бояна» [139, 12-б.] – деп, орус адабияттаануучусу А.С.Курилов өз кезегинде «Игор кошуну тууралуу баян» чыгармасындагы Баян акындын сөзүндө адабий-теориялык ой жаткандыгын белгилегендиги да бекеринен эмес.

Чындыгында, жеке чыгармачылык кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыгында эле түптөлүп, кезегинде айтуучулук (жомокчу, дастанчы, чечен ж.б.) өнөрдө калыптануу менен акындар чыгармачылыгында анын адабияттаануучулук багыты андан ары өнүгүүгө ээ болгон. Элибиздин жадында сакталып калган легендарлык акындардан тартып совет дооруна чейинки узак мезгилди кучагына алган акындар поэзиясынын ар биринин өзүнө мүнөздүү чыгармачылык доору, жүзү жана орду бар. Бул жерден дагы бир өзгөчө белгилеп кете турган жагдай, XIII-XV кылымдар аралыгында жашап өткөн легендарлык акын, чечен, сынчылардын көөнөргүс мурастары менен ортодогу төрт-беш кылымдык ажырымдыктарга карабастан, алардын акындык жана башка салттары XIX-XX кылымдагы кыргыз акындар поэзиясында андан ары өнүккөндүгү Б.Кебекова, А.Эркебаев, А.Обозканов жана башкалар тарабынан изилдөөгө алынган.

Белгилүү адабиятчы, академик А.Эркебаев өзүнүн «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» китебинде, «Манас» эпосунда ырчылардын, Орто кылымдардагы легендарлуу акындардын болгондугуна

карабай, акындар поэзиясынын башталыш доору катары XIX кылымдын экинчи жарымын жакынкы мезгилдерге чейин эле эсептеп келгенибизди белгилеп келип, мындай салтты кыргыз философу Б.Аманалиев туура өңүткө буруп, «Ал өзүнүн “Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхынан” (Фрунзе, 1963) деген китебинде Орхон-Энесай жазма эстеликтерин жана фольклордук тексттерди талдап келип кыргыздын XV-XVIII кылымдардагы легендарлуу ойчулдар Асан Кайгы, Толубай сынчы жана Санчы сынчы жөнүндө жазып, аларга өзүнчө бир глава (бап) арнаган. Казак адабиятчыларынын жөрөлгөсүн улай бул фактыларды, биздин оюбузча, эбак эле кыргыз сөз өнөрүнүн тарыхына кошуу керек болчу» [196, 96-б.] – деп жазат. Каада-салты, үрп-адаты чогу, жашоо-турмушу коңшу элдин арасынан чыккан Кет Бука, Толубайдай сынчы, Токтогулдай ырчыларды кайсы калк болбосун өзүнө ыйгаруу жагына же орток адабият дегенге ыктай тургандыгы анык, бирок ошондой болсо да бул маселенин, адабияттаануунун илимий контекстинен туруп кароого болот. Биринчиден жалпы түрк калктарына тиешелүү делген Орто кылым ойчулдарынын калтырып кеткен көөнөргүс адабий мурастары сакталып калган болсо, экинчиден ошол мурастардын эң негизгиси кайсы калктар тарабынан муундан-муунга өтүп, өнүктүрүлүп келгендиги да тарыхый-адабий мааниге ээ десек болот. Мындайча айтканда, кайсы гана калк болбосун биринчи кезекте өзүнө жакын, тааныш адабий чыгармачылыкты жадында сактап кала алат, экинчиден ал адабий салттарды улантышы үчүн элдин буга чейинки адабий-фольклордук чыгармачылыгынын бай салттары болууга тийиш. Бул жагынан алганда мындай улуу салттарга кыргыз эли мурдатан бери эле ээ болуп келгендигин, «Манас» эпикасы баштаган бай фольклордук адабияты далилдеп турат.

«Албетте, акындык өнөр алмушта эле башат алып, «Манас» эпопеясы нечендеген ырчылардын чыгармачылык өнөрканасын камтый мазмун-маңызы, көркөмдүгү жагынан жогорку бийиктикке көтөрүлгөндүгүнө же кенже аталган эпостордун да түзүлүү процессинде бир канча муунду өз аймагына камтыгандыгына карабастан, анын алгачкы баштоочулары

унутулуп, бул же тигил чыгарманын доордон-доорго, муундан-муунга өтүп, авторлору уламыштык, легендарлык маанай алып, коллективдик мураска айланып кеткендиги белгилүү. Натыйжада өз мезгилинде жазуу, сызуусу кадимкидей жолго коюлуп, летописи жолго коюлбаган кыргыздарда мыйзамдуу түрдө мурунку ырчылардын ысмы бизге аз санда жетти» [122, 40-б.] – деп, акынтаануучу Б.Кебекова жазгандай, өткөн замандардын өнөрлүү адамдарынын ысымы бизге белгисиз бойдон калгандыгын танууга болбойт. Кезегинде, А.Обозканов өзүнүн «Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты» (2006) деген монографиясында акындар чыгармачылыгынын байыркы көөнө мезгилдерде пайда болуп, кылымдан-кылымга өтүп эволюциялуу түрдө калыптанып келген узак чыгармачылык процессин иликтеп, кезегинде алардын жамакчылык (үйрөнүү), ырчылык (чеберчиликти өздөштүрүү) жана төкмөлүк (өз алдынчалыкка өтүү) өнөрдүн негизги этаптарын белгилеп келип: «Төкмөлүктүн башаты жамакчылыкта. “Жамакчы” деп өзүнөн мурунку ырчылардын көндүм нугуна түшүп, ошолор козгогон ой-санаа, тема, факты, проблемалардан алыс кетпеген, али өз жолун таба элек, сөзгө сөздү өз деңгээлине жараша жамап ырдап жүргөн өнөрпозду айтабыз» [141, 43-б.] – дейт. Эгерде, адабиятчы А.Обозканов бөлүштүргөн акындар чыгармачылыгынын жогорудагы баскычтарына токтоло турган болсок, албетте, жеке (индивидуалдык) чыгармачылыктын калыптанышы мыйзамдуу түрдө ушул жолдор аркылуу ишке ашкандыгы анык. Тээ алмустактан бери калыптанып келген сөз өнөрү биринчи кезекте жеке чыгармачылыктын пайда болушу менен тыгыз байланышта калыптанган десек болот.

Бул маселенин түз маанисине келсек, фольклордук чыгармалардан тартып калыптанып келе жаткан жеке өнөрдүн өзү эл арасына кеңири тарап, улуттук фольклордук чыгармачылыктын көркөм процессине аралашканда гана андан өз ордун таап, кезегинде аны жараткан авторду кийинки планга сүрүп таштайт, анткени, кайсы гана фольклордук чыгарманы албайлы, ал улам толукталып, керек болсо жаңыланууга дуушар болбой койбойт. Ал эми

эл арасында өз өнөрү менен өзгөчөлөнүп, жомокчу, дастанчы, чечен, ырчы-акын жана башка чеберчилиги менен элге кеңири таанылып, артында чыгармачылык из калтырган өнөрпоздор гана эл жадында сакталып, өзү жараткан көркөм мурастардын автору катары аталып калуу мүмкүнчүлүгүн алган.

Акындар поэзиясында ысымдары уламышка айланган легендарлык акылман ойчул-акындардын сап башында Кетбука, Токтогул, Асан Кайгы, Жээренче чечен, Толубай сынчылар турат. Легендарлык акындардын түрк (кыргыз, ногой, казак ж.б.) калктарына тиешелүү айтылып жүргөндүгүнө байланыштуу маселеден келип, булардын кыргыз акындар поэзиясынын калыптанып жана өнүгүшүндө чыгармачылык таасири, орду барбы деген суроо пайда болбой койбойт.

«Бизге анын чыгармаларынын ичинен угузуу ыры гана жетти. Бирок аны кыргыздар жөн-жай гана кабыл албастан, чыгармачылык менен өнүктүргөн, музыкалык өңүтүн арттырган. Бул аларды конкреттүү талдоого алууда ачык байкалат. Күү чертүүдө алгач анын тарыхы баяндалат. Белек Солтоноев бир канча комузчудан угуп, кагазга түшүргөн вариантта Айгандын (Айхан) баласын кулан тээп өлтүрөт. Ошондо аны Бука аттуу атактуу ырчы табышмактуу ыр менен угузуптур деген аңыз сөз бар. Атактуу ырчы, чоң комузчу Арстанбек да күүнүн чыгыш тарыхын жогоркудай мазмунда айтып, чертүүчү экен» [122, 48-49-б.б.] - деп, белгилүү адабияттаануучу Б.Кебекова жазганына таянсак, Кетбуканын акындык, комузчулук өнөрү кыргыз фольклордук чыгармачылыгында салттуу түрдө символикалык (Б.К.-М.С.) мааниге ээ болуп, комузчу-акындарыбыздын чыгармачылыгында өркүндөтүлүп, кезегинде Арстанбек сыяктуу залкар акындардын чыгармачылыгына таасир эткендигин көрөбүз. Мунун өзү кыргыз акындар поэзиясынын чыгармачылык эволюциясын жана узак мезгилдер бою калыптанып келген акындык өнөрдүн улуу адабий салттарынын уланышы десек болот. Бул тууралуу Б.Кебекова: «...азыркы турпатында да XIII кылымда кагаз бетине түшүрүлгөн түрк ыры менен

генетикалык жалпылыгы бир айрым ыр саптарынын сакталып калышы кызыктуу факт. Буга мисал түрк ырындагы:

Теңиз (деңиз) баштан булганды,

Ким тоңдурар, а ханым?

Терек тубтын йыгылды,

Ким тургузар, а ханым?

ыр түрмөгү кыргыз чыгармасында:

Деңиз толкуп чайпалып,

Көл бөксөрдү, Айганым.

Терек түптөн жыгылып,

Жер бөксөрдү, Айганым – текстин алгачкы нускасы менен жакындыгы ачык байкалып турат» [122, 51-52-б.б.] – деп, жазат. Келтирилген ыр саптары далилдеп тургандай, Орто кылымдагы Кетбука акын тарабынан жаралган ыр мазмуну жагынан дээрлик өзгөрүлбөй, тескерисинче көркөмдүк жактан өнүктүрүлүшүнүн өзү, кыргыз акындар поэзиясынын кылымдар бою үзгүлтүксүз уланып келген улуу адабий салттары, Б.Кебекова белгилегендей, Арстанбек, Муратаалы, Карамолдо, Ыбырай, Шекербек, Атай сыяктуу залкар комузчулардын чыгармачылык өнөрканасынан өтүп, улам байытылып уланып отурган. Биз жогоруда белгилеп кеткендей, Орто кылымдардан XX кылымга чейинки узак мезгилде легендарлык акындардын чыгармаларынын дээрлик баштапкы мазмунун сактап калышынын өзүндө, биринчи кезекте өз элибизден чыккан акындардын адабий даярдыгы аркылуу өнүктүрүлүп жана сакталып келген десек жаңылыштык болбойт. Анткени, бир элдин чыгармачылык салттары экинчи бир элдин адабияты аркылуу өнүкпөгөндүгү белгилүү. «Кыскасы, жогорку фактылар кыргыз ырчылар поэзиясынын тарыхында XIII кылымда Кетбука аттуу улуу акындын, чебер комузчунун жашап өткөндүгүн, анын чыгармасы калк эсинде өзүнүн тереңдиги, көркөмдүк бийиктиги менен бек сакталып калгандыгын ачык айкындап турат» [122, 53-б.] - деген ой менен ишенимдүү бүтүм чыгарат.

Ысымы уламышка айланган дагы бир Орто кылымдын легендарлык акыны Токтогул болуп эсептелет. XIV – XV кылымдарда жашап өткөн Токтогул ырчынын ысымы Толубай сынчы, Жээренче чечен, Асан кайгылар менен замандаш катары айтылат. «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген накыл сөз тарыхый чындыктан келип жаралгандыгы анык. Дегеле легендарлык акындардын чыгармачылыгы Алтын Ордо хандыгынын дооруна туш келип, мындай каардуу заманда жашап, өздөрүнүн акылмандыгы, акындыгы менен аларга текөөр берип, өлүмдөн да кайра тартпаган ырлары, накыл сөздөрү менен эл эсинде сакталып калышкан.

«Өз доорунда бүтүндөй түрк элдерине атагы чыккан чоң акын болгондугун өзү да ырында белгилеп өтөт:

Жалпы түрктө сайраган

Булбул элем, Токтогул.

Чарчабаган аргымак

Дулдул элем, Токтогул.

Тартынбаган ар иштен

Кургур элем, Токтогул.

Качырганын кайсаган

Тунжур элем, Токтогул.

Топту түзүп, туу жыккан

Буудан элем, Токтогул» [122, 56-б.].

Акындык өнөрдүн адабий-эстетикалык категориялары аркылуу өзүнө сын берип, чыныгы акын катары ошол мезгилдин акындар чыгармачылыгынын адабий деңгээлин белгилөө менен акындык өнөрдүн бийик даражасын таанып билүүгө жетишкен залкар акындыгын далилдеп турат. Бул болсо Орто кылымдарда эле бүтүндөй Түрк элдеринин акыны атыккан Токтогулдай чыгаан ырчынын болгондугунун адабий-тарыхый фактысы болуп саналат.

Орто кылымдагы легендарлык акын – ойчулдардын чыгармачылык салттарын улантуучулардын көрүнүктүүсү, мусулманчылыктын диний

негиздерин, Күнчыгыш адабияты менен тааныш, көп сырдуу ойчул акын Калыгул Бай уулу эсептелет. «... Асан Кайгынын поэзиясын өзгөчө эске салган Калыгулдун башка учкул сөздөрүндө, насыяттарында, санаттары менен термелеринде жетишээрлик деңгээлде иштелип чыгат. Дегеле биз бул эки ойчул акындын чыгармачылыктарынын ортосунда тикеден-тике байланыш бар деген ойду айтууга, маани-мазмундук (философия) жактан да, чагылдыруу ыкмасы (поэтика) жагынан да байланыштын бар экендигин айтууга оюбуз онтойлонуп турат» [196, 114-б.]. Кыргыз акындар поэзиясын элдик фольклордук адабияттын санат-насыят, терме ырлары менен Асан Кайгынын чыгармачылык салтын улантып, андан ары байыткан Калыгул Бай уулунун чыгармачылыгы десек болот. Кыргыз фольклордук адабияты болобу, төкмө акындар поэзиясы болобу чыгармачыл адамдар аркылуу муундан муунга өтүп, керек болсо мазмундук жактан байытылып отургандыгына жараша аларда окшоштуктар жана жалпылыктардын болушу мыйзамченемдүү көрүнүш. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Колжазмалар фондунун «Борбордук корунда сакталган материалдарга көз жүгүрткөндө да кабарчылар аны бул же тигил акындыкы дебейт, жалпы элдик мурас катарында баалайт. Ал эми Асан Кайгынын ырларынын авторлорунун Калыгул, Тоголок Молдо, Жеңижокко ыйгарылып калышы жыйнак түзүүдө текстологиялык иштин кадимкидей колго алынбагандыгынан кеткен мүчүлүштөн болуп саналат» [122, 76-б.] – деп жазат. Беделдүү адабият окумуштуусунун айтканындай, адабияттаануунун теориялык маселелерине келгенде, абалтан элдик чыгармачылыкка айланып кеткен термелер, айтымдар, санаттардын акындардын кийинки муундары аркылуу сакталып, алар аркылуу элге жеткендиги, маселенин бир жагын түзсө, экинчи жагынан Калыгул, Тоголок Молдо, Жеңижок болобу алар чыгарманын автору ким экендиги алар тарабынан дайыма белгиленип келгендиги белгилүү. Экинчи жагынан акындардын кимиси гана болбосун, улуу муундун кайсы бир чыгармасын билгендиги менен сыймыктанып, алардын жолун, изин улап келе жаткандагы улуу салтты сактагандыктарын

өзгөчө белгилеп койгонубуз абзел. Буга Б.Кебекованын аталган китебинде берилгендей, «Чыгарманын толук жана узак айтылган нускасы Тоголок Молдонун 1938-ж. “Асан Кайгынын сөзү” деген ат менен жазылып алынган. 86 ыр жолдон турат. Тоголок Молдонун чыгармалар жыйнагынын 1-томунда (Ф., 1970, 124-126-б.) жарык көргөн. 1994-ж. “кыргыз эл ырчылары” аттуу жыйнакты түзүүдө чыгарманын Тоголок Молдо тарабынан белгилүү өлчөмдө иштелип чыккандыгы байкалды» [122, 73-б.] – деген ойду айтат. Бул маселеге төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылык призмасы аркылуу карай турган болсок, ыр жолдорунун мисалы, Асан Кайгынын аталган ырынын Тоголок Молдо тарабынан өзгөртүлүп берилиши, жеке чыгармачылыктын оозекиден жазма формасына өтүшү менен да түшүндүрүүгө болот. Анткени, акындар поэзиясынын ыр түзүлүшү оозекиден жазма формасына өтүү менен мазмундук эмес, көбүнесе формалык өзгөрүүлөргө учурабай койгон эмес. Орто кылым поэзиясынын өкүлүнүн чыгармасы формалык жактан өзгөрүлгөнү менен мазмундук жактан ал өзүнүн маани-маңызын толук сактап калгандыгын жана бул жаатта алганда кыргыз акындары «куйма кулак» атыгып жана бул маселе акындар поэзиясынын бирден бир чыгармачылык адабий талап-нормаларынан болуп келгендигин айгинелейт.

Фольклордук чыгармачылыкка көбүнесе мүнөздүү эмес, башкача айтканда, адабий чыгармачылыкты таанып билүүдө анын көркөм-эстетикалык этабы катары акындар поэзиясы көрүнө алгандыгын белгилесек болот. «Акын – бул, элдин жандуу тарыхы дегендей, акындар элдик оозеки поэзияны байытып, өнүктүрүп келишкен оозеки чыгармачылыктын алдыңкы өкүлү» [57, 52-б.]. Бир жагынан фольклордук чыгармачылыктын улуу салттарынан азыктанып, анын элдик (жалпы) өнөрдөн, жеке (индивидуалдык) чыгармачылыкка айлануусуна биротоло адабий өбөлгө түзүп, экинчи жагынан анын адабий чыгармачылык салттарынын биротоло бекемделишине жана байытууга жетишкен чыгармачылык катары акындар поэзиясын көрсөтүүгө болот.

Адеби жок ырчыдан,
Артында жаман сөз калат.

Анык нуска ырчыдан,

Ааламга кетчү кеп калат [23, 139-б.] – деп, Арстанбек айткандай, акындык өнөргө канчалык бийик талаптар коюлганын жаземдебей таанууга болот. Ошол эле мезгилде жалпы эле кыргыз акындарынын чыгармачылык процесси көрсөткөндөй, Токтогул, Жеңижок, Барпы жана башка элдик акындардын ырларынан акындыкка коюлган жогорку адабий талаптарды да жолуктурууга болот:

Сүйлөш үчүн тил керек,

Ырдаш үчүн үн керек.

Сөздү сөзгө кынай бил,

Маш зергердей чегелеп.

Ырчы болсоң төкмө бол,

Ак жаандай себелеп [40, 19-б.] – деп, Барпы акын тарабынан чыгармачылыкка коюлган жогорку талаптарды, кыргыз акындарынын дээрлик бардыгынан учуратууга болот.

Кыргыз акындары элдин турмушуна, тарыхый мурастарына жана башка руханий жашоосуна жандуу аралашып, биринчи кезекте элдин чыгармачылык турмушуна таасирин тийгизип эле тим болбостон, анын көбүнесе адабий багытта өнүгүүсүндө өзгөчө орунда турушкан десек болот. Дегеле бул жагынан алганда, акындар эл тарабынан өз баасын алып, кезегинде түрдүү акындык даражаларга татышканы да белгилүү. Кыргыз акындар поэзиясынын көөнөргүс салтын жаратып, анын өз ырында таасын белгилеп өткөн акындардын бири Арстанбек, Токтогул, Жеңижок, Калык, Барпы жана башкалар болгон десек болот. Бул болсо кезегинде акындар поэзиясынын жогорку адабий деңгээлинен кабар берип турат. Алсак, кыргыз акындары ар кыл теманын алкагында терме, насаат, айтыш жана башка өнөрүндө, ошондой эле бир теманын алкагында, мисалы «Аккан суу» темасындагы бири экинчисинин чыгармасын байытып, өз ара адабий

чыгармачылык алакаларды ишке ашыргандыктарын да көрүүгө болот. Бул маселеге байланыштуу Ч.Айтматов: «Ал мейли “Аккан сууну” ырдайбы, мейли жалгыз талдын арманын айтабы, мейли санаттап терме курабы, мейли кызыл тилин сабап, бирөө менен айтышабы – кай учурда болбосун өзү жетип алган ой бийиктигинен паска түшүп кетпейт, тескерисинче, пенделик, утурумдук мажирөө түшүнүктөрдү тумандай алыс айдап, адам рухуна канат байлап көтөрмөлөп, өйдө обого алып чыгат» [7, 4-б.]. Атап айтканда, «Аккан суу» ыры Жеңижоктун чыгармачылыгында өзгөчө темага айланып, эл оозунда сакталып калган ылакапка караганда, “жети күн тынбай” айтса дагы аягына чыкпаган дастандык масштабга чейин өсүп жеткен ыр болгондугу, бирок тилекке каршы анын толук варианты сакталып калбаса да, «Ак куржун толо ыр калды», «Ким айтат менин ырымды» өңдүү ырларында айткан чыгармачылык салт, Барпы сыяктуу кийинки муундагы акындар тарабынан андан ары өнүктүрүлгөндүгүн көрөбүз. «... Калча, Эсенаман, Жеңижок, Үмөтаалы, Сулайман тарабынан ырчылык поэзияда салттуу тема катарында ырдалып келе жаткан «Аккан сууну» мазмун жагынан кеңитип, ой жагынан тереңдетип, өз алдынчалык маанай берген» - деп баса белгилейт, белгилүү акынтаануучу Б.Кебекова. Кыргыз акындар поэзиясынын жанрдык жактан байып, улам тереңдеп отурушу дал ушул чоң акындардын чыгармачылыгы аркылуу калыптанып жана адабий көркөмдүүлүгү жагынан андан ары өнүктүрүлүп отурган адабий салт болуп эсептелет. Мындай чыгармачылык салттардын адабий үлгүсүн:

Көр Жолдош, Калык жаңы ырчы,
Барпы болсо бала ырчы,
Бир тогузу биригип,
Биле албайт булар сырымды,
Булар – айта алышпайт ырымды!..
Бир билсе Токтогул билет сырымды,
Көп болбосо азыраак, -

Током – сен айтып кой ырымды!.. (Жеңижок: Ырлар, айтыштар. /Түз. А.Жусупбеков. – Б.: Бийиктик, 2006, 169-170-б.) – деп, Жеңижок өзүнүн «Ак куржун толо ыр калды» ырында белгилегенге жетишет. «Ырчылык өнөрдүн негизги өзгөчөлүгү чыгарманы эл көп чогулган жыйында алардын көз алдында импровизациялык ыкма менен даярдыксыз жаратып ырдашы болсо да...анын ырчылык күчү эл тарыхын, каада-салтын, үрп-адатын, маданий, адабий мурасын, айрыкча өзүнөн мурун жашап өткөн акындардын ырларын жакшы билиши жана айлана-чөйрөдөгү кубулуштарды, коомдук, турмуштук көрүнүштөрдү баамдоо, кабылдоо, ой жүгүртүү жөндөмүнө, көркөм туюмуна жана жалпы эле чыгармачылык деңгээлине карата өлчөнөт» [122, 11-б.]. Белгилүү окумуштуунун адабий-теориялык критерийиндеги оюна ылайык, жалпы эле акындар поэзиясынын негизги чыгармачылык тенденцияда өнүгүүсү дал ушул факторлор менен коштолот десек болот. Адабияттаануучу Б.Кебекованын пикирине удаалаш ойду адабиятчы К.Байжигитовдон кездештиребиз: «Бирок белгилей кете турган нерсе, айтыш, насыят, терме, месел жана үлгү ырларын акындардын бардыгы эле ырдай да, чыгара да, аткара да албаган. Ал үчүн чоң чыгармачылык талант, оргуган шык, поэтикалык даярдык, профессионализм талап этилген...» [33, 26-б.]. Жогорудагы пикирлерди жалпылаштыра карай турган болсок, кыргыз акындар поэзиясындагы акындардын улуу чыгармачылык салттары кезегинде кыргыз адабияттаануусунун өзгөчө этабын экендигин көрсөтүп турат.

Дегеле фольклордук чыгармачылыктан адабиятка өтүүнүн кесилишинде турган акындар поэзиясы мыйзамченемдүү түрдө профессионалдык адабияттын пайда болуп калыптанышынын адабий чыгармачылык фундаменти, тагыраак айтканда, элдик фольклордук чыгармачылыктын жанрлары баяндоо (кара сөз), поэзия (ыр) жана башка болуп, жанрдык, тектик, түрдүк жактан ар формада кезешип келсе, акындар чыгармачылыгы өзүнүн жанры катары поэзия формасында гана адабий чыйырын улап, поэзиянын кеңири мүмкүнчүлүктөрүн ачып берген болчу.

«Натыйжада акындык поэзиянын стихиясына ылайык поэзия өзүнчө бөлүнүп, тандалып алынып, ал туурасындагы мурдагы стихиялык көз караштар, адабий-теориялык түшүнүктөр табигый түрдө өркүндөтүлөт» [33, 21-б.] –деп, адабиятчы К.Байжигитов, акындар чыгармачылыгынын өзү жанрдык жактан дифференцияланып баштагандыгын белгилеп келип, ыртаануу (стихование – Б.К.) жалпы адабий өнүгүштүн маанилүү кадамына айлангандыгын белгилейт. Албетте, акындар поэзиясы кезегинде өз элинин фольклордук чыгармачылыкта жетишилген адабий тажрыйбаларга таянуу менен аны андан ары өнүктүрүүдө өзүнүн жанрдык жактан адабий кудуретин көрсөтүү менен акындар чыгармачылыгында адабий жанрлар биротоло калыптанып, кезегинде анын прозалык, драмалык формаларын поэзиянын тилинде сүйлөтө алды. Мындай чыгармачылыктын бай тажрыйбалары кыргыз фольклордук адабиятында мурдатан эле калыптанып, анын классикалык үлгүсү катары «Манас» үчилтиги баштаган эпикалык поэзияда өөрчүп өнүккөндүгү белгилүү. «Эпикалык жомокчу акындар манасчылар жана жомокчулар болуп экиге ажырайт. Кыргыз ырчыларынын ичинен манасчыларды кошпогондо жомокчу акындардын катарында Эсенаман, Айтыке, Сартпай, Токтогул, Калык турат» [122, 19-б.] – деп келип, акындар поэзиясынын көпчүлүк көрүнүктүү өкүлдөрүнө ар өнөрдүн, түрдүү жанрлардын башын бириктирип турган көп кырдуу акындарыбыздын катарында, «Калык ырчы кошок, жоктоо, жар чакыруу сыяктуу салттык ырларды түзүп, айтышта ат салышып, лирикалык маанайдагы мактоо, кордоо, арман, арноо ж.б. жанрларда ырдап, «Жаныш-Байышты», «Курманбекти» жомоктук манерадан тарыхый-баатырдык эпостун деңгээлине көтөргөн жаңычыл, жаратуучу» акын болгондугун Б.Кебекова белгилесе, акынтаанучусу А.Обозканов: «... Калык – ири ырчы, комузчу, обончу, алп айтуучу, чебер аткаруучу, ал түгүл ооз комузду келтире тарткан, кыл кыякты чебер ойногон» [141, 231-б.] – деп, бул залкар акындын көп кырдуулугун кошумчалайт. Кыргыз акындар поэзиясынын ири өкүлдөрүнүн көп кырдуу шыктууларынын катарында Барпынын

чыгармачылыгы эсептелип, «... элдик дастандарды, анын ичинен коңшу элдердин «Козу Көрпөш, Баян сулуу», «Кыз Жибек», «Мундук, Зарлык», «Көр уулу» поэмаларын да өз өзгөчөлүгү менен чебер айткандыгын, «Лөлүкан», «Даткайым», «Аксаткын менен Кулмырза» сыяктуу сүйүү дастандары...» [122, 18-б.] көрсөтүлөт.

Жогорудагы адабияттаануучулардын пикирин белгилүү түрколог С.М.Абрамзондун: «Кыргыз акыны бир гана – ырчы эмес, ал барыдан мурда музыкант жана композитор. Мурунку учурларда эл ырчылары бир эле учурда акын, төкмө, ар кыл музыкалык аспаптарда ойной билген ири чебер жана эпосторду да айтуучу болушкан» [5, 231-б.] – деп, өтө таасын жана эң негизгиси кыргыз акындар поэзиясына жана анын ири өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына берилген эң жогорку баа. Кыргыз акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы даана көрсөткөндөй, биринчи кезекте булардын акындыгы мыкты болуу менен комуз, обон, композитордук искусствону, айтуучулук, жаратуучулук, төкмөлүк өнөрлөрдү ошондой эле даражага алып чыгып, адабияттын синкреттүү жанрын жарата да, өнүктүрө да алышкан десек болот.

Элдик макал-лакаптардан тартып, накыл, учкул сөздөрдү поэзиянын тилине айлаткан нускоочу, санатчы акындар кезегинде эл баасына татып – «“жез таңдай”, “ак таңдай”, “кара жаак” аталып, муундан-муунга даңазаны кылынгандыгын» К.Байжигитов белгилейт. Жөнөкөй сөз менен айтканда, акындык өнөрдү аркалаган чыгармачыл адамдар качан гана жогоркудай эл баасына татыганда гана элдик акындар даражасына, сыймыгына ээ болууга жетишкен. Акын менен элдин (угуучунун –М.С.) элегинен өткөн чыгармалар келип, акындар поэзиясынын прогрессивдүү багытын жаратып, өзүнөн кийинки салттардын калыптанышына ыңгайлуу адабий өбөлгө болуп, жазгыч акындар поэзиясынын пайда болушун жана калыптанышын шарттаган эле.

Кыргыз адабияттаануусунун объектиси болгон төкмө акындар поэзиясы менен анын тарыхын изилдөөнүн ортосунда мезгилдик өтө чоң ажырымдыктар жатат.

Элибиздин фольклордук адабияты менен профессионалдык адабиятынын ортосунда турган акындар поэзиясын жыйноо жана изилдөө маселелери биринчи кезекте XIX кылымдын экинчи жарымынын баш ченинде кыргыз жергесине келишкен Ч.Валиханов жана В.Радловдордун көңүлдөрүн өздөрүнө бурган чыгармачылыктын бири акындар поэзиясы болгон. Бул тууралуу адабияттаануучу К.Абакиров: «Окумуштуу акындарга көбүнчө эпикалык чыгармаларды аткаруу өнөрүнө байланыштуу мүнөздөмө бергенин байкоо кыйын эмес. Керектөө, талап гана тигил же бул көрүнүштүн өнүгүшүнө түрткү болгондой эле акындар чыгармачылыгына болгон талаптын массалуулугу аны улам жаңы бийиктиктерге жетелеп, чеберчиликтерин тынымсыз өстүрүүгө мажбурлап, атаандаштыктыктын курч атмосферасын жараткан. «Грек аэддери кыргыз ырчыларынын эле өзү» деген В.Радлов бул жагдайга да назар салып: «Элдик поэзия элдик чыгармачылыктын бирден бир акыл-эс чыгармачылыгы болуп турган, алардан башка кайра өндүрүүчүлөр жок кезде гана аэддер доору өкүм сүрөт; индивидуалдашкан маданиятка жете элек эл гана өз чөйрөсүнөн аэддерди чыгарып, чыныгы эпостун учурун өнүктүрөт. Маданияттын орун алышы жана сабаттуулуктун тарашы менен аэддер сүрүлүп чыгат да, өзүлөрү жаратпай, башкалардан өздөштүрүп алуучу рапсоддор менен алмаштырылат (казак-кыргыздардагы акын)» [1, 89-б.], - деп жазат. В.Радлов өзүнүн «Образцы народной литературы северных тюркских племен» (Санкт-Петербург, 1885 г.) жазган кириш сөзүндө казактарда лирикалык поэзия, кыргыздарда эпикалык поэзия гүлдөп өнүгүү менен башка жанрлардын бардыгын өзүнө сиңирип алган деген пикирин айтат. В.Радловдун жогоруда айткан пикири кыргыз акынтаануусундагы өтө маанилүү илимий-теориялык тыянак десек болот. Байыркы грек адабиятынан терең кабары бар улуу окумуштуу кыргыздардын эпикалык поэзиясын калыптандырып жана аны улантып жаткан эпик манасчылар жана акындар тууралуу айтып жатып, гректердин аэддерине окшогон чыныгы манасчылардын жана табиятынан ыр жандуу С.М.Абрамзон: “эл ырчылары бир эле учурда акын, төкмө, ар кыл

музыкалык аспаптарда ойной билген ири чебер жана эпосторду да айтуучу” – деп айткандай, грек аэддерине окшогон кыргыздын эпик акындары мурдатан эле болгондугу, ал эми В.Радлов өзү түздөн түз жолугуп акындык чеберчилигине күбө болгон акындар рапсоддор (эпикалык жана лирикалык поэзияны үйрөнүп айтуучулар –М.С.) катары караган. Буга карата К.Абакиров: « В.Радлов аэддерге кыргыздардагы залкар - манасчыларды б.а. бир чыгарманы эки жолу бипбирдей (жаттап алгандай) аткарбаган, «эскиден улам жаңыны жараткан», оозунан сөзү, ыры ээн-эркин куюлуп турган, күндөп-түндөп, жумалап-айлап ырдай билген залкар, нускоочу акындарды кошуп отурат» [1, 99-б.] – деп жазат. Бул албетте кыргыз акындарынын беделин төмөндөтүү эмес, тескерисинче кыргыз фольклортаануусунда жана адабияттаануусунда белгилүү болгондой, кыргыз элинин залкар акындары (Токтогул, Барпы, Калык ж.б.) гана чоң, кичи эпосторду айтуучулардан болушкан, ошол эле учурда мурункуларды айтпаганда, залкар манасчылар Сагымбай менен Саякбай да чоң акындардан болушканы белгилүү. Адабияттаануучу К.Абакиров туура баамдагандай, В.Радлов бул жерде кыргыз акындарынын чыгармачылыгын эпикалык поэзиянын призмасы аркылуу карап, өзү жазып алган тексттердин биринин дагы авторлугун белгилебейт, анткени, эпикалык жана лирикалык чыгармачылыктын улуу салттары кыргыздарда тээ алмустактан бери калыптанып келгендигин айныбай түшүнгөн окумуштуу: «Кыргыздар эч буйдалбастан токтоосуз шар сүйлөшөт. Алар оюн ачык, так айта билишет, сүйлөгөндө сөздөрүндө белгилүү деңгээлде көркөмдүүлүк сезилип турат. Жөнөкөй эле сүйлөгөн сөздөрүндө, айтылыштардын курулушунда мезгил-мезгили менен ритмикалык өлчөмдөр байкалып калат. Сүйлөм артынан сүйлөм, ыр артынан ыр түрмөктөрү келе түшкөндөй таасир калтырат. Демек, эл чечендик сөздөргө өтө маашырланып, уйкаштуу, орундуу айтылган сөздү дүйнөдөгү бийик искусство катарында баалашат. Ошондуктан кыргыздардын элдик поэзиясы өзүнүн өнүгүшүнүн бийик даражасына көтөрүлгөн» [33, 20-б.]. Адабияттаануучу К. Байжигитов В.Радловдун кыргыздардын акындар

поэзиясы ошол XIX кылымда өзүнүн болуп көрбөгөндөй бийиктигине жеткендигин белгилегендигин, ага карата эң жогорку баасын бергендигин жазат. Ошентип, атактуу окумуштуунун жогору баасына татыган кыргыз акындар поэзиясы XIX кылымдын 60-жылдарында кагазга түшүрүлүү менен бирге кыргыз адабияттаануусунун алгачкы илимий изилдөөлөрүнөн болуп эсептелет. «...В.Радловдун көңүл борборунда акындардын (жана жомокчулардын) чыгармачылыгы жана «Манас», «Эр Төштүк» жомокторунун мисалында эпикалык поэзиянын түпкүлүктүү теориялык маселелери турат...» [1, 87-б.] –деген К.Абакировдун пикирине ылайык, В.Радловдун кыргыздардын эпикалык поэзиясы элдик бардык жанрларды өзүнө сиңирип алган деген пикиринде, жеке эле манасчылар эмес, бул эки касиетти бирге алып жүргөн акындар тууралуу да айтылган маанилүү илимий жыйынтык десек болот. Ч.Валиханов жана В.Радловдун пикирлерине токтолуп келип, академик А.Эркебаев: «Биз бул эки окумуштууга (Ч.Валиханов менен В.Радлов – К.А.) таазим кылуу менен бирге алардын эмгектеринде кыргыз фольклору бир беткей түшүндүрүлүп калганын ачык айтып, түзөтүү киргизүүбүз зарыл. Ал бир беткейлик кыргыз фольклорунда эпикалык поэзия үстөмдүк кылат, ал эми лирикалык поэзия анчалык өнүкпөгөн деген пикирлеринен көрүнөт» [1, 84-б.] деген оюна карата адабияттаануучу К.Абакиров: «Кийинчерээк А. Эркебаев ар кайсы доордогу көрүнүштөр бир катарга коюлуп, материалдар толук камтылбай, натыйжада историзм жок болгондуктан, «бул залкар окумуштуулардын пикирлерине сын-көз менен кароо керектигин» айта келип, кайра эле: «Ошентсе да, кыргыздардын сөз өнөрүнө эпикалык поэзия басымдуулук кылып, бийлик жүргүзөт деген В.Радлов менен Ч.Валихановдун пикирлери олуттуу көңүл бурууга арзыйт» (1, 46-47-б.) – деп, өзүнүн мурда чыгарган «бир беткейлик», «чектелгендик» деген бүтүмдөрүнүн пайдубалын кыйла бошондотуп, бул маселе али да кеңири иликтөөгө муктаж экендигин кыйытып коет» [1, 84-б.] – деп жазат. Кыргыз элинин фольклордук чыгармаларын учурунда жазып алган Ч.Валиханов, В.Радловдордун эмгектериндеги акындар поэзиясына

тиешелүү маселелерине А.Эркебаев, К.Байжигитов, К.Абакиров жана башка саналуу гана адабиятчылар кайрылышып, бул эки окумуштуунун кыргыз акынтаануусунун пайда болушундагы өзгөчө ордулары көрсөтүлөт. Бул жерден өзгөчө белгилеп койчу нерсе, В.Радловдун кыргыз акынтаануусунун XIX кылымдын орто чениндеги акындар чыгармачылыгына карата берген жогорку баасы, кыргыз акынтаануусунун актай турган барактарын толуктап турган баа жеткис адабий факт экендигин танып болбойт. Мындай ойду айтып жатканыбыздын себеби, жалпы эле кыргыз акындар поэзиясынын XVIII-XIX кылымдар ортосунда жашап, өз мурастарын калтырган, Калыгул Бай уулунун эл арасында толук эмес болсо да сакталып калган ырларын, меселдерин, Молдо Нияздын өзү жазып калтырган үч (жети китеби болгон делет) китебин, Арстанбек Буйлаш уулунун бизге жеткен чыгармаларын эске албаганда, бул мезгилдеги акындар поэзиясы тууралуу илимий көзкарашты мындай кой, кайсы акындар жашап өткөндүгү, алардын кандай чыгармачылыгы болгон деген суроого жоопту толук болбосо да дал ушул В.Радловдун, өзгөчө төкмө акындардын чыгармачылыгына карата чыгарган илимий тыянактарынан алабыз. Ошол эле мезгилде В.Радлов кыргыз жергесинин Түндүк тарабында гана болуп, анын Түштүк чөлкөмүндө болбогондугу ошол мезгилде эле калыптана баштаган Молдо Нияз сыяктуу жазгыч акындардын чыгармачылыгына, дегеле колжазма акындар поэзиясына өз баасын берүүгө мүмкүнчүлүк берген эмес, ошол эле учурда В.Радлов Түштүк жергебизге барган болсо, Молдо Нияздын колжазма чыгармалары сыяктуу дагы бир катар жазгыч акындардын ырларына туш болору айдан ачык болчу. Анткени, кандай гана чыгармачылык процесс болбосун, ал эч качан бир адам тарабынан ишке ашпасы белгилүү, башкача айтканда, Молдо Нияздан мурда кийин жашап өткөн, ысымдары белгисиз бойдон калган башка дагы жазгыч акындардын болгондугу мыйзам ченемдүү көрүнүш эле.

Дүйнөлүк фольклортаануу илиминин беделин жогору көтөрүүгө жетишкен В.Радлов, Ч.Валихановдун XIX кылымдын экинчи жарымынын

башында кыргыз фольклорунун алкагынан туруп, окумуштуунун кыргыз акындар чыгармачылыгына карата өз учурунун эле эмес, анын бүгүнкү күндө да өз баалуулугун жоготпогондугу аркылуу кыргыз адабияттаануусунун пайда болушундагы жана анын кийинки мезгилде кыргыз адабияттаануусунун калыптанышындагы орду жана салымы зор.

Акындар поэзиясынын кыргыз колжазма жана жазма адабияттын пайда болушундагы өзгөчө ролу да, орду да бар десек болот. Анткени, кыргыз элинин оозеки адабиятынын пайдубалы түптөлбөй туруп, анын профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышы мүмкүн эмес эле. Дегеле кайсы гана улуттук адабиятты албайлы, анын фольклордук адабияты калыптанып өнүкпөй туруп, адегенде колжазма, андан соң жазма адабиятынын нугуна түшүп, чыныгы профессионалдык адабий чыгармалардын жаралышы өтө оор жана дээрлик мүмкүн эмес. Мындайча айтканда, кыргыздардын колжазма адабиятынын пайда болушуна бир катар тарыхый жагдайлар түрткү болуп, ал кезегинде өзүнүн профессионалдык деңгээлинде жашап жаткан акындар поэзиясын аттап өтүшү мүмкүн эмес болчу, ал гана эмес колжазма маданиятынын жергиликтүү элде калыптанышы дал ушул акындар чыгармачылыгы аркылуу ишке ашкан десек болот. «Биздин руханий кыртышта көркөм-эстетикалык өнүгүүнүн башка тиби, мурдагы этаптарга караганда сапаттык жактан принципиалдуу түрдө айырмаланып турган өсүүнүн формасы болушу мүмкүн беле? Далайлаган адистерди, окумуштууларды абыгер чектирип келген бул маселеге дароо эле “мүмкүн болчу” деген жооп айтар элек. Ал акындар поэзиясынан кийин, ал эми профессионал жазма адабияттан мурда өмүр сүргөн кол жазма адабияты эле» [33, 41-б.] – деп, адабиятчы К.Байжигитов баса белгилегендей, төкмө акындар поэзиясында калыптанган чыгармачылык жетишкендиктер, байланыштар колжазма акындар адабиятында андан ары кулач жайышына түздөн түз шарт түзгөн десек болот. Эгерде төкмө акындар поэзиясындагы калктар аралык өз ара байланыштары көбүнесе бул өнөр кеңири жайылган кыргыз-казактардын ортосунда ишке ашкан болсо, диндин, колжазма

адабиятынын кыргыздардын арасына таркала, окутула башташы колжазма акындар поэзиясынын түптөлүшүн шарттаган бирден бир чыгармачылык факторлордон эле десек болот. «Бул жагдай жөнүндө академик И.А.Батманов тээ 1950-жылы эле моминтип жазган: “Кыргыздардын арасында араб алфавитин пайдалана алышкан адамдардын болгондугу жөнүндөгү маалымат XIX кылымдын 60-жылдарына барып такалат, бирок араб алфавити кыргыздардын арасында ага чейин бир топ мезгил мурда эле тараган болчу”... XIX кылымдын орто ченинде жашап өткөн жазгыч акын Молдо Нияздын ырларынын кол жазмасын тапкан академик Б.Юнусалиев кечээ жакынкы эле күндөрдө зор өкүнүү менен Кыргызстанда “жазма эстеликтерди чогултуу боюнча эч бир иш жүргүзүлбөйт” деп...» [196, 107-б.] жазгандыгын, XIX кылымдын орто ченинде кыргыз колжазма акындар поэзиясынын өкүлү катары Молдо Нияздын чыгармачылыгы эсептелерин белгилеп келип, кыргыздын балдары окуган мектептер менен медреселерде диний билим менен бирге Хафиздин, Навоинин, Физулинин ж.б. чыгармалары да окутулгандыгын белгилүү тилчи Р.Тенишевдин айткан пикирлери менен бекемдеп: «Кыргызстандын Орусиянын курамына кирүүсү менен маданият багытындагы өзгөрүүлөр дагы да тез темпте жүрө баштады. “Орус бийлигинин Орто Азияда бекем негизделгендигине толук элүү жыл боло элек болсо да крайдын жалпы экономикалык маанисин көтөрүү аркылуу жергиликтүү элдин коомдук түзүлүшүнүн негизин көп жагынан түптөмөү бери өзгөртүп жаткан орус маданиятынын башат, белгилери бардык жактан көрүнүп турат» [196, 109-б.] – деген пикирин айтат, академик А.Эркебаев. Бул жерден байкагандай, кыргыздардын түштүк чөлкөмүнө диний жана Чыгыш поэзиясынын таасири күчтүүрөөк тийген болсо, орустарга ыкташкан түндүк кыргыздарда орус, татар, казак адабиятынын таасири басымдуу болуулук кылып, орусча эркин сүйлөгөн сабаттуу кыргыз жаштары И.Крыловдун, А.Пушкиндин, Л.Толстойдун жана башкалардын айрым чыгармалары менен тааныш болгондуктарын А.Эркебаев белгилеп кетет.

Мындан улам кыргыз колжазма акындар поэзиясына тектеш элдердин поэзиясынын таасири көбүрөөк тийгендигин байкоого болот, башкача айтканда, андай болбоого да мүмкүн эмес болчу. Анткени, тектеш жана мекени чектеш элдердин чыгармачылык өз ара байланыштары фольклордук адабиятта эле мурдатан түптөлүп, кезегинде колжазма адабияты салыштырмалуу эртерээк калыптанган татар, өзбек, казак, адабиятынын эртеби, кечпи таасирлери тийбей коймок эмес. Бул тууралуу «Күнчыгыш жана орус маданияттарынын тикеден-тике таасиринен улам, экинчи жактан оозеки адабияттын өсүп-өнүгүүсүнүн натыйжасында гана индивидуалдуу акындык поэзия фольклордон бөлүнүп чыгып, XIX кылымда жана XX кылымдын баш ченинде кыргыздарда жазма адабияттын алгачкы бүчүрлөрү пайда болду» » [196, 111-б.] – деп, академик А.Эркебаев бекеринен белгилеген эмес. Ошентип, кыргыз төкмө акындар поэзиясында калыптанган жеке чыгармачылык, жазгыч акындардын поэзиясында биротоло ишке ашып, кезегинде жазма адабияттын көркөм формалары мазмундук жана жанрдык жактан бекемделе баштаган десек жаңылышпайбыз.

Жогоруда сөз болгондой, төкмө акындар – ырчы, күүчү, обончу, чыгаан комузчу, элдик эпос, дастандарды чебер айтуучулар жана башка көп кырдуу өнөр ээлеринен экендигин таасын көрсөтүп турса, мындай көп кырдуулук жазгыч акындарда бир кыйла адабияттык өңүткө бурулгандыгын көрүүгө болот, башкача айтканда, ырчылык, обончулук, комузчулук жана башка өнөрлөр, жазгыч акындар поэзиясынын адабияттык көркөм шарттары менен мүнөздөлүп, көбүнесе сөз өнөрүнө тиешелүү жанрлар колжазма адабиятында андан ары кеңири пайдаланыла баштаган эле. Бул тууралуу адабиятчы К.Койлубаев: «Көөнө кылымдардан бери өнүгүп келген төкмө акындык өнөрдүн жазуу түрүнө өтүү баскычы кыйла мезгилди талап кылары чындык. Ал гана эмес, жазууга өткөн учурда деле элдик оозеки чыгармачылык дале болсо анын өзөгү бойдон кала берген. Мисалы, жазгыч акындардын чыгармаларынын ичинен кыргыз фольклорундагы жоктоо, керээз, кошок, балдар ырларынан тартып дастан, санат-насыят, терме, айтыш, легенда,

санжыра, тамсил, макал-лакаптарга чейин толук кездештирүүгө болот» [97, 17-б.] – деп жазат. Ошентип, мурдагыдай комуздун коштоосу менен эмес, колуна калем кармап иштөөнүн өзү, адабий чыгармачылыктын сөз менен иштөө процесси менен коштолуп, бул биринчи кезекте угармандарга эмес, окурмандарга арналып жазылган жекече чыгармачылык калыптанып баштаган болчу.

«Кыргыз жазма адабиятынын тарыхы ушул мезгилге чейин толук изилденип, тактала элек...Кыргыз элинин арасында муундан муунга көчүп айтылып келе жаткан оозеки көркөм чыгармалардын кагаз бетине түшүп, кол жазма иретинде тарала башташы XIX кылымга ачык таандык. Бул жылдары Тоголок Молдо (Байымбет) Абдырахманов, Ысак Шайбеков өндүү кыргыздын акындары өз ырларын кагаз бетине түшүрүп, кол жазма аркылуу эл ичинде таркатышкандары адабиятыбыздын тарыхында белгилүү» [37, 3-б.] болгондугу белгиленет.

Албетте, оозеки жана жазма көркөм - адабий дөөлөттөрдүн ар кандай мүнөздөгү, деңгээлдеги чыгармаларды жараткан дүйнө жана тектеш түрк калктарынын ичинен кыргыз элинин өзүнө гана тиешелүү жана мүнөздүү чыгармачылыгынын бири болгон төкмөлүк акындар поэзиясынын таасириндеги кыргыз жазгыч акындар чыгармачылыгы калыптанып баштагандыгы анык. Бул маселеге карата К.Байжигитов: «... кол жазма адабияты же айрым адабиятчы-окумуштуулар (Ж.Шүкүров, Т.Саманчин, Б.Юнусулиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, О.Сооронов, С.Тиллебаев, К.Жусупбековалар – К.Б.) өздөрүнүн кай бир макалаларында жана китептеринде манускриптик адабият сымалында мүнөздөп келген сөз өнөрүнүн тарыхы, анын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы ушу күнгө дейре адабий илимибиз тарабынан кемелине келтириле ар тараптуу изилденип, алардын тарыхый-адабияттык маани-маңызы ачылып, ойдогудай аныкталып чыкпай келатканы өкүнүч сезимин жаратпай койбойт» [33, 41-42-б.] – деп жазгандай, жазгыч акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыгынын кыргыз адабияттаануусунда изилденишинин абалы

адабиятка жана адабияттаанууга карата жасалган нигилизмдик мамилелерден улам жазгыч акындарыбыздын чыгармачылыгы өзүнүн татыктуу баасын албай калгандыгы, жалпы эле кыргыз жазгыч акынтаануусунун өөрчүп-өнүгүшүнө кедергисин тийгизбей койгон эмес. Анткени, төкмө акындар поэзиясынан айырмаланып, жазгыч акындардын баа-баркы жалпы эл тарабынан эмес, адистешкен адабияттаануучулар тарабынан өз баасын алууга тийиш болчу. Мындан улам ушул маселелердин бири - экинчисин өбөлгөлөп өнүгө турган адабий чыгармачылыкка карата тарыхый шарттардын түптөлбөгөндүгүн айтып коюу абзел. Кыргыз төкмө акындардын чыгармачылык салттарынын негизинде жаңыдан түптөлүп баштаган жазгыч акындар чыгармачылыгын, К.Байжигитов белгилегендей, “кемелине келтире” баалай турган жана изилдей турган адабияттык билими, илимий түшүнүгү бар адистердин дээрлик жоктугу жана окурман журтчулугунун али калыптана электигинин өзү кедергисин тийгизбей койгон эмес. Атап айтканда, жазгыч акындарыбыздын чыгармачылыгын илимий негизде жиликтеп чыккан адистердин өз учурунда жоктугу, кезегинде Молдо Кылычтын чыгармачылыгын изилдөөгө алган Т.Саманчин сыяктуу бирин-экин акынтаануучунун саясий куугунтукка алынышына алып келген. Бул да болсо элдик адабияттын салттуулугун, келечектүү багыттарын али жетик түшүнө элек жазуучулардын, адабиятчылардын акындар поэзиясынын, жаңыдан телчигип жаткан профессионалдык жазма адабиятынын жаңыча нукка түшө баштаган тенденциясын жеткилең түшүнбөстүктөн келип чыккан жагдайларды жараткан болчу. «Кол жазма адабиятын түптөөгө бүтүндөй чыгармачылык жигерин, тагдырын байлаган (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Молдо Багыш, Алдаш Молдо, Нурмолдо, Осмонаалы Сыдык уулу, Б.Солтоноев ж.б. айтып жатат - М.С.), бирок социалдык теги жагынан шектүү көрүнгөн, “молдо” атагына ээ болгон сүрөткерлер сөз өнөрүнүн андай айдыңынан негизсиз сүрүлүп чыгарылганы талаш чакырбайт» [33, 42-43-бб.]. Алсак, төкмө акындар поэзиясында өзгөчө айтыш өнөрүндө өнүгүүгө ээ болгон чыныгы профессионалдык атаандаштык, жазгыч акындар

поэзиясында көбүнесе калыптана алган эмес десек болчудай. Мунун бирин-экин объективдүү жана субъективдүү жагдайларын белгилеп берүүгө болот. Биринчиден, жазгыч акындар поэзиясынын тамыр алып өнүгүп кетиши үчүн узак мезгил талап кылынат болчу, экинчиден, кыргыздар эле эмес, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө орус маданиятынын агымында келген жазма адабияттын таасири жетектөөчү ролдо болушу да өз ролун көрсөткөн десек болот. Бул ойду тастыктап турган бир нерсе, акындар поэзиясынын төкмөлүк өнөрү бүгүнкү күндө да өз алдынча жашап жаткан болсо, жазгыч акындар чыгармачылыгы фольклордук салттардан четтеп, мурдатан көбүнесе тааныш эмес, профессионалдык жазма адабият аркылуу кирген жаңы жанрдык үлгүлөрүн жана советтик Ленин, партия жана башка темаларды өздөштүрүү аркылуу калыптануу жолуна түшүп кеткен десек болот.

Акындар поэзиясынын эки канатын түзгөн төкмө менен жазгыч акындардын өз ара чыгармачылык алакалары аркылуу адабий чыгармачылыктын андан ары калыптанышын өбөлгөлөп, бул процесс эки тараптуу өнүккөндүгүн баса белгилеп берүүгө болот. Төкмө акындар поэзиясынын жазгыч акындардын чыгармачылыгына болгон таасирлери тууралуу бирооздон адабияттаануучулар белгилеп келген болсо, ошол эле учурда жазгыч акындардын төкмө акындардын чыгармачылыгына тийгизген таасири тууралуу учурунда Т.Саманчин тарабынан белгиленип: «Кылычтын ырларын акындар, ырчы-комузчулар эл аралап ырдашкан. Ал гана эмес, Кылычтын ырларынын көпчүлүгү макал-лакап катарында эл оозунда айтылып кеткен» [132, 214-б.] - деп жазат, өз учурунун белгилүү акынтаануучусу. Кезегинде бул маселеге кеңирээрэк токтолуп, колжазма адабиятынын төкмө акындар поэзиясына карата тийгизген таасирлери тууралуу кеп козгосок, анын түздөн түз таасиринде чыгармачылык палитрасы калыптанып өнүккөн акындарыбыз жок эмес. Алсак, диний мүнөздөгү Чыгыш поэзиясынын мыкты үлгүлөрү менен учурунда Жеңижок, Токтогул, Барпы сыяктуу акындарыбыз тааныш эле болбостон, ал чыгармаларды аткарып, эл арасына таркаткандары да белгилүү.

Кыргыз акындар поэзиясынын чыгармачылык процессинде жаңыдан пайда болуп калыптана баштаган жазма поэзиянын, өз алдынча формада, мазмунда жана стилде өнүгүп кетишине тарыхый шарттар бар беле? Жазма адабиятка караганда фольклордук чыгармачылык дүйнөлүк адабияттын алкагынан алганда, адегенде улуттук өз алдынчалыктан элдик адабиятка өтүп, адегенде тили жана дили бир элдердин өзүнө тектеш (окшош) чыгармачылыгы менен алакага чыгат. Бул жагынан алганда кыргыз акындар поэзиясынын казак акындар поэзиясы менен болгон өз ара тыгыз байланышта болушу, ал гана эмес бири-экинчиси менен эриш-аркак жашап келишин бир нече факторлор менен байланыштырууга болот. Алсак, кыргыз-казак түпкүлүгү бир эл катары кээ бир гана айырмачылыктары болбосо, үрп-адаты, каада-салты, ыры-жырым жөрөлгөлөрүндө жана диний ишенимдеринде дээрлик айырмачылыктар жок. Тили-дили окшош элдердин фольклордук, акындар чыгармачылыгынын айырмачылыктарына караганда, жалпылыктарын көбүрөөк кездештиребиз. Албетте, мезгилдин өтүшү менен кандай гана жакын калктар болбосун, фольклордук жана жазма адабиятында өз алдынча өзгөчөлүктөрүнө жетише башташат, бул тенденция өзүбүз сөз кылып жаткан акындар чыгармачылыгына анын ичинде төкмөлүк жана жазма өнөрдү да аттап өткөн эмес. Бул биринчи кезекте ошол калктардын ичинен чыккан табиятынан өзгөчө шыкка ээ адамдары аркылуу ишке ашары белгилүү. Мындайча айтканда, фольклордун колжазма адабиятка тийгизген таасири менен катар ошондой эле колжазма чыгармачылыгынын төкмө акындар поэзиясына тийгизген таасирлери тууралуу да кеп козгоого тийишпи, анткени, кыргыз акындар поэзиясынын колжазма чыгармачылыгынын төкмө акындардын чыгармачылыгы менен катар калыптана башташынын өзү келип, кезегинде бул экөөнүн эриш-аркак өнүгүшүнө шарт түзгөн болчу. Жөнөкөй сөз менен айтканда, окуп жана жазганды үйрөнүү менен кезегинде акындык шыгы бар чыгармачыл адамдар, өздөрүнүн ырларын кагаз бетине түшүрө башташкан эле. Бул маселеге карата айта кетчү бирин-экин адабий чыгармачылык жагдай, биздин оюбузча Молдо

Нияз, Молдо Кылыч, Молдо Багыш, Алдаш Молдо, Нурмолдо, Тоголок Молдо жана башкалардын бардыгы эле өздөрүнүн акындын чыгармачылыгын фольклордук (оозеки) типте эзелтен калыптанып келген салттардын өзөгүндөгү жазгыч өкүлдөрүнөн болгондугун танууга болбойт. Анкени, жазгыч акындардын биринен да биротоло профессионалдык жазма адабиятынын жанрында жазган ырларды кездештире албайбыз. Анткени, кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылыгы мазмундук, формалык жактан алганда, төкмө акындардын чыгармачылыгынан дээрлик айырмаланбайт десек болот. Эгерде жазгыч акындардын көрүнүктүүлөрүнүн бири Байымбет Абдыракман уулу өзүнүн Тоголок Молдо ысымына элге жазгыч акын катары кеңири тааныла баштаган учурда ээ болгондугу белгилүү. Анткени, Байымбет Абдыракман уулу элге-журтка адеп төкмө акын катары таанылып, атактуу Токтогул акындын шакирти болгон да жайы бар. «Тоголок Молдо өзүнү алгачкы ырларында эле феодалдык түзүлүштү жана анын өкүлдөрүн сынга алат... Буга анын бай-манаптардын таламын жактаган акын Бошкой менен болгон айтышуусу күбө болот... “Токтогул мени жанында үч ай алып жүрүп, акындык чеберчиликке үйрөттү” – деп, эскерет Тоголок Молдо» [133, 345-346-бб.]. Ал үчүн мезгилдик да, чыгармачылык да узак тажрыйбадан өтүүгө тийиш болчу.

Атамзамандан бери көчмөн цивилизацияда жашаган калктардын негизги чыгармачылыгы болуп фольклор эсептелип келген, ага жараша калктын өзү да, эл ичинен чыккан акылман чечени, төкмө акыны да угуучу катары калыптангандыгы белгилүү. Бул этапты жазгыч акындардын аттап өтүүсү мүмкүн эмес болчу. Атап айтканда, окурмандар менен угармандардан сырткары, жазгыч акындын өзүнүн али да болсо угарман бойдон калгандыгы менен түшүндүрүүгө болот. «... Стих родился в эпоху бесписьменного творчества и приобрел канонические формы благодаря Слушателю. Четко сконструированная, озвученная повторами речь легко запоминалась и исполнялась. Мелодическое звучание проще усваивалось. Это свойство слуховой памяти не изменилось с тысячелетиями» [169, 21-б.] – деп, О

Сулейманов жазгандай, жүздөгөн, ал тургай миңдеген жылдар бою угарман катары калыптанган акындык өнөрдүн чыгармачылык процессинде жазгыч акындар биринчи кезекте өздөрү окурманга айланышы керек эле. Андан сырткары кылымдарды карытып келген акындык поэзиянын формасын бузуу «Эгипед пирамидасынан жылаңач кол менен үч тонналык ташты сууруп алып, аны башкача кынаган менен барабар эле», жөнөкөй сөз менен айтканда миңдеген жылдар бою кыналып келген элдик ырларды башкача өңүттө кураштыра баштоо үчүн, адеп профессионалдык жазма поэзиянын чыгармачылык тажрыйбалары калыптанууга тийиш эле. Жогоруда О.Сулейменов туура баамдагандай, элдик оозеки поэзиянын жазма формасына өтүшү үчүн биринчи кезекте анын окурмандары болууга тийиш эле. Андай болбогон соң жазгыч акындардын ырлары кайрадан эле угармандар (бул жерде көбүнесе төкмө акындар –М.С.) тарабынан кабыл алынып, эл арасына бул жерде дале болсо угармандар тарабынан кеңири тароо мүмкүнчүлүгүн алган.

Бул маселенин экинчи бир жагы кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылык мектеби элдик фольклор жана төкмө акындар болгон соң, кезегинде жазгыч акындардын жекече чыгармачылык салттары элдик окурмандар аркылуу эмес, төкмө акындар аркылуу таркалып келгендигин көрөбүз. «Акындар поэзиясынын өкүлдөрү чыгарма жаратуудагы өзгөчөлүгүнө байланыштуу шарттуу түрдө төкмө акындар жана жазгыч акындар деп эки топко бөлүнөт. Алардын чыгармалары жазуу түрүндө экендигине карабастан, оозеки көркөм мурастар сыяктуу эле бизге толук келип жеткен жок. Айрымдарынын гана чыгармалары жазуу түрүндө жетсе, дээрлик көпчүлүгүнүн чыгармалары эл оозунан чогултулган, же болбосо түп нускада сакталбаган» [97, 5-б.]. Кыргыз жазгыч акындарынын төкмө акындардын чыгармачылыгынан өзгөчөлөп турган дагы бир белгиси төкмө акындардын чыгармачылыгында оозеки түрдө жайылып келген Чыгыш элдер адабиятынын жазма формада, башкача айтканда, төкмө акындардын чыгармачылыгы менен параллелдүү түрдө өздөштүрүлгөн эле.

«Сулайка менен Лайлыга,
Мажнун, Жусуп зар болгон.
Зайыпжамал дартынан,
Ашык болуп Бозжигит,

Жаан кезген артынан...» - деп, Молдо Кылыч өз ырында жазгандай, кыргыз колжазма адабияты жогоруда белгилеп өткөндөй, диний мектептер менен бирге пайда болуу менен бирге жазгыч акындардын чыгармачылык жактан калыптануу процессинде Чыгыш жана боордош элдердин колжазма адабиятын өз көзү менен окуп, бул багытта тажрыйба топтоонун негизги факторуна айлангандыгы да белгилүү. Ошентип, кыргыз жазгыч акындар поэзиясы өзүнүн калыптануу стадиясында бул жааттагы мурдакы тажрыйбалардан үлгү алгандыгын жана ал тажрыйбалардын улуттук адабияттын кыртышында андан ары өнүктүрүп кетишкен десек болот. Бирок кыргыз колжазма акындар поэзиясынын эл арасына кеңири таркалуу процесси жогоруда белгиленгендей, көбүнесе оозеки формада жүргөндүгүнөн келип, кайрадан эле колжазма адабиятынын чыгармачылык процесси оозеки түрдө улангандыгын көрөбүз. Бул болсо кайрадан келип эле акындар поэзиясынын жазма адабиятка карата эмес, тескерисинче оозеки адабиятка ыкташкандыгын көрсөтүп турат. Бул маселеге казак акыны О.Сулейменов токтолуп, дүйнөдөгү кандай гана калктарды албайлы, алардын чыгармачылык салттары оозекиден жазмага же тескерисинче процесстерди башынан кечирбесин, өздөрүнүн элдик адабий тамырларын сактап каларын жана ошондой эле оозеки адабияттын улуу салттарын жаратууга жетишкен кыргыздар сыяктуу элдерде адабий жашоосу жаңыча нукка түшкөнү менен андан биротоло кол үзүп кете албастыгын жазып келип: «В эпоху фольклора казах был Слушателем, за полвека новой истории он стал Читателем. Результате культурной революции отразились во всех областях духовной жизни нации и, несомненно, на судьбе стиха. Он потерял массового слушателя и пока еще не приобрел массового читателя. Почему? Мне кажется, потому, что стихотворение, перейдя на бумагу, сохранило все

формы устного и не приобрело признаков письменного стиха» [169, 21-б.] – деп, бүтүндөй элдин угармандан окурманга өтүү тенденциясы өтө бир татаал процесс экендиги белгиленет.

Ал эми жазгыч акындар поэзиясынын кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөөчүлүк тарыхый маселелерине келгенибизде, совет доорунда – Т. Саманчин, А.Н.Бернштам, М.И. Богданова, С. Байкожоев, Ч.Айтматов, А.Алтыммышбаев, Б.Аманалиев, С. Абрамзон, Д. Айтмамбетов, Б. Кебекова, Ш.Үмөталиев жана башкалар, ал эми постсоветтик мезгилде – Б.Кебекова, Л.Үкүбаева, А.Акматалиев, А.Эркебаев, О.Сооронов, К.Байжигитов, С.Искендерова, Г.Орозова, А.Обозканов, А.Турдугулов, К.Койлубаев, М.Көлбаева ж.б. окумуштуулардын пикиринде төкмө жана жазгыч акындардын чыгармачылык айырмачылыктары, жалпылыктары сыяктуу жана башка маселелери изилдөөгө алынат. Дегеле кыргыз акынтаануу маселелерине келгенибизде, бул жааттагы адабий жана илимий процесстин бир катар маселелеринин тегерегинде кеп кылуу абзел. Биз өзүбүз жогоруда кыргыз жазгыч акындарынын советтик жана постсоветтик мезгилде изилденишиндеги коомдук-саясий жана башка маселелерине келсек, аларга карата бүгүнкү күндүн эмес, ошол мезгилдердин тарыхый жагдайлары аркылуу мамиле этүүгө туура келет. Жогоруда өзүбүз шарттуу түрдө бөлүштүргөн совет учурунда калыптанып, бирок кыргыз жазгыч акынтаануусунун көбүнесе өнүгүүгө ээ боло албай калышына коомдук идеологиянын терс таасиринин болгонун айттык. Ошону менен катар колжазма адабиятынын чыгармачылык тажрыйбаларынан эмес, көбүнесе совет бийлигинин орношу менен бирге келген профессионалдык жазма адабиятынын жана адабияттаануусунун өтө тездик менен калыптануусу, кезегинде жазгыч акындар поэзиясын да арабөк абалга туш кылган эле. Атап айтканда, кыргыз жазгыч акындарынын негизги булагы болуп келген элдик поэзиянын ордун жаңы замандын тематикасы ээлеп, формасы элдик, ал эми мазмуну советтик болгон ырлар ырдала (төкмө акындар) да, жазыла да баштаган болчу. Буга жараша төкмө акындар поэзиясы менен бирге жазгыч

акындардын репертуарларында жаңы замандын доошун коштогон чыгармачылыгы калыптанып, ал эми акындар поэзиясынын элдик салтында жаралган ырлар жана ал тууралуу жазылган адабияттаануу багытындагы илимий изилдөөлөр советтик идеология тарабынан кысымга алынып, жалпы эле адабий жана илимий процесстен сүрүлүп ташталган болчу.

XX кылымдын 90-жылдарында советтик системанын жоюлушу менен саясий-идеологиялык чектөөлөрдүн кишенинен бошонуп чыккан кыргыз адабияттаануу анын ичинде акынтаануу илимине өзүнүн адабий мурастарына кайрылууга жана ага карата илимий негиздеги адилет баа берүү мүмкүнчүлүгү жаралган эле. Учурунда бир жагынан профессионалдык жазма адабий процеске туш келип, экинчи жагынан советтик идеологиянын кысымында калган жазгыч акындар поэзиясы өзүнүн элдик адабий салттарын калыптандырууга жетишкен эмес. Бирок, мунун өзү кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылык салттары таптакыр жок дегенге жатпайт, тескерисинче кыска мезгил аралыгында жаралган колжазма акындар поэзиясына карата изилдөө жүргүзүү менен кыргыз адабияттаануусунун дагы бир этабына постсоветтик мезгилде жазылган илимий изилдөөлөрдүн өзүнүн маанилүү орду бар жана бул багыттагы изилдөө иштери улантылып жатат десек болот.

Албетте, кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылыгынын эки доордо, эки мүнөздө изилденилиши, акындарыбыздын чыгармачылыгына эки башкача мамиле этүүнүн идеологиялык саясаттан улам түзүлгөн жагдайларга карата адабияттаануучулардын баасы берилип, анын мезгилдик шарт-себептерин окурман журтчулугу баамдай алат деп ойлойм. Ошондуктан, бүгүнкү күндөгү кыргыз адабий булактаанусун кызыктырган негизги нерсе, жазгыч акындарыбыздын чыгармаларынын түпнускасында сакталып жана бизге жеткендиги маанилүү болуп отурат.

Молдо Нияз Эрназар уулунун колжазма адабий мурастарын эл арасынан чогултуу жана илимий изилдөө иштерин жүргүзүү демилгесин алгач көтөрүп чыккан профессор Б. Юнусалиев болгондугу белгилүү. Ошону

менен катар О.Сооронов Молдо Нияздын өз учурунда жети китепти жазып калтырып, тилекке каршы анын үчөө гана колдо бар экендигин белгилеп келип, бирок эл оозунан жыйналып алынган жазгыч акындын ырлары, колдо жок китептерди толук эмес болсо да алардын ордун толтуруп тургандыгы жөнүндө жазат. Бул илимпоздун Молдо Нияздын адабий мурастарын изилдөөдөгү ордун белгилеп келип: «Молдо Нияздын мурастарына системалуу мүнөзүнө илимий-теориялык, филологиялык-текстологиялык, тарыхый-этнографиялык изилдөө жүргүзүп жүргөн илимпоз О.Соороновдун маалыматтарына таянып, акындын ырларына анализ жүргүзүп, анын чыгармачылык өнөр сырынын өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүгө болор эле» [184, 227-б.] – деп, адабиятчы А.Турдугулов белгилегендей, Молдо Нияздын чыгармачылыгын изилдөө иштери ХХ кылымдын 90-жылдарында гана колго алынып, бул жазгыч акынды изилдөөгө акынтаанучу О.Сооронов алгачкылардан болуп киришкендигин, Молдо Нияздын чыгармачылыгын изилдөө иши кыргыз адабияттаануусундагы өзгөчө орду бар маселелерден экендиги белгиленип кетет. Жалпы эле кыргыз акынтаануусунун өзүнчө бир адабий этабы болгон жазгыч акындардын чыгармачылыгынын пайда болуп жана калыптануу процессинде өзгөчө орунда турган акындардын чыгармачылыгын адабияттаануу илими эч качан аттап өтө албайт, тескерисинче анын объективдүү жана субъективдүү шарттарына байланыштуу акындар поэзиясынын колжазмаларын жоготуп алуу орду толгус “актай барактардан” бойдон калып отурса да, Калыгул, Арстанбек жана башкалардын адабий мурастарына карата, адабиятчылардын ичинен, профессор К.Артыкбаев, профессор Л.Үкүбаева, профессор А.Абдразаков, доцент К.Байжигитов, доцент С.Искендерова, ага илимий кызматкер К.Кырбашев сыяктуу адабий чөйрөгө эчак таанымал болуп калышкан окумуштуулар кайрылышкандыктарын адабиятчы А Турдугулов [184, 67-68-бб.] белгилеп кетет.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз фольклортаануусунун болобу, адабияттаануусунун болобу алардын тигил же бул маселелеринин илимий

изилдөөлөрдүн объектисине алынбай калган элдик жана кайсы бир акындын адабий мурастарынын, биринчи кезекте алардын жалпы эле адабияттаануу үчүн маанилүүлүгү жана анча зарылчылыгы болбогондугу менен да мүнөздөлөт.

Тыянак.

- VII-VIII кылымдардагы Энесайдагы көрүстөнгө коюлган таштагы жазуулардын акындын эл алдындагы бийик даражасын белгилеп тургандыгы;

- акындар поэзиясынын байыркылыгын легендарлык ойчул-акындар Кетбука, Токтогул, Асан Кайгы, Жээренче чечен, Толубай сынчылардын чыгармачылыгы далилдеп тургандыгы;

- жеке чыгармачылыктын пайда болушу төкмө акындардын өнөрүндө калыптангандыгы;

- Орто кылымдагы Кетбука, Токтогул, Асан Кайгы, Жээренче чечен тарабынан жаралган ыр мазмуну жагынан дээрлик өзгөрүлбөй, тескерисинче көркөмдүк жактан өнүктүрүлгөндүгү;

- кыргыз акындар поэзиясынын кылымдар бою үзгүлтүксүз уланып келген улуу салттарынын – Калыгул, Арстанбек, Муратаалы, Карамолдо, Ыбырай, Шекербек, Атай сыяктуу залкар акындардын, комузчулардын чыгармачылыгында улангандыгы;

- акындар элдик оозеки поэзияны байытып, өнүктүрүп келген оозеки чыгармачылыктын алдыңкы өкүлдөрү экендиги;

- акындар поэзиясы мыйзамченемдүү түрдө профессионалдык адабияттын пайда болуп калыптанышынын адабий чыгармачылык фундаменти болгондугу.

- Акындар поэзиясынын колжазма жана жазма адабияттын пайда болушундагы өзгөчө орду бар экендиги;

- кыргыз колжазма акындар поэзиясына тектеш элдердин поэзиясынын таасиринин көбүрөөк болгондугу;

- комуздун коштоосунда эмес, колуна калем кармап иштөөнүн өзү, адабий чыгармачылыктын сөз менен иштөө процессине айлангандыгы;

- кыргыз акындар поэзиясы оозекиден жазмага өтүү менен дароо профессионалдык поэзиянын стилине өтүп кетпегендиги;

- кыргыз жазма адабиятынын пайда болушу жана калыптанышы процессинде колжазма адабиятынын ордунун белгиленгендиги.

Орток түрк колжазма адабиятынын тарыхын изилдөө иштеринде чакан макалалардан тартып канчалаган илимий эмгектер жазылбасын, бул түрк элинин мурастарына карата болгон кызыгуу процесси мындан ары да улана берери бышык. Мындай ойду айтып жатканыбыздын себеби, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастаны менен М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгү жазма адабиятыбыздын пайда болушунан тартып, анын адабияттаануучулук көптөгөн маселелеринин тегерегинде изилдөө иштерин жүргүзүүнү талап кылып отурат.

Бул жаатта алганда Абу Насыр Альфарабинин түрк анын ичинде кыргыз элинин Орто кылымдагы орток колжазма адабиятыбыздын өкүлү катары кароого алдык. Анткени, акылмандын мурастары жана чыгармачылык таасирлери Ж.Баласагын менен М.Кашкарилердин чыгармачылыгына тийгизген таасирлери болгон. Бул өз кезегинде келип, Орто кылымдагы адабий чыгармачылыктын өз ара байланыштарын белгилеп турат.

Ошол эле учурда дал ушул адабий өз ара байланыштар кыргыз акындар поэзиясында толук түрдө ишке ашып, кезегинде бир доор менен экинчи доордун чыгармачылыгынын салттарын байланыштырып турат.

Жалпылап айтканда, фольклордук чыгармачылыктын улуу салттарын улантуу аркылуу Орто кылымдардагы орток түрк жазуулары жана адабияты, кыргыз элинин акындар поэзиясы кезегинде оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын ортосундагы алтын көпүрө болуп бергендиги.

III БАП. КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУ ИЛИМИНИН ПАЙДА БОЛУШУ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ.

3.1. Кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун калыптанып өнүгүшү жана изилдениши.

Кыргыз адабиятынын профессионалдык жазма адабияттын алкагында калыптанган бир кылым аралыгындагы тарыхына көз чаптырсак, анын башаттарына адабий-илимдик мамиле жасоо зарылчылыгы пайда болот. Кечээ эле бир мамлекеттин курамында болуп, советтик делген чоң адабий чыгармачылык процессти бирге басып өткөн элдердин адабияттаануу жаатындагы илимий эмгектерине кайрылсак, бул жааттагы орус адабияттаануучулары тарабынан XIX-XX кылымдар чегинен тартып көптөгөн эмгектердин жазылгандыгына күбө болобуз. Бул жагынан алганда тили, дили окшош, теги, чеги бир болгон казак адабият окумуштуулары да бул жагынан бир топ эмгектерди жазып, ал гана эмес эгемендүүлүк доорундагы казак адабияттаануусунун (Казак әдебиеттану ғылымының тарихы. Еки томдук. – Алматы, ҚазАқпарат, 2008.) эки томдугун жазып чыкса, бул жагынан алганда кыргыз адабияттаануусунда да бир катар алгылыктуу иштер жасалып, союз мезгилинин 30-40-жылдарынан тартып эле кыргыз адабиятынын тарыхы, теориясы жана сыны жана кошумча предметтери боюнча эмгектер жазылып баштагандыгын көрөбүз.

Улуттук адабияттаануу өзүнүн адабият тарыхына, илимий-теориялык даражасына ылайык калыптанары белгилүү. Эгерде кыргыз адабияттаануусунун жаңыдан телчигип жаткан мезгилинде, ошол учурда жарыкка чыгып жаткан чоң-кичине чыгармаларга карата чакан пикир, сын айтуу мүнөзүндө пайда болгон болсо, кийинчерээк адабий-тарыхый изилдөөлөрдүн теориялык принциптери да акырындап иштелип чыккандыгын да көрөбүз. «До сих пор исследовался преимущественно тот научный опыт, который выразился в области литературной критики, выдвинувшей много замечательных теоретических идей и продемонстрировавшей превосходные принципы анализа художественных

произведений. Теперь наука обратилась к систематизации теоретических рекомендаций, историко-литературных выводов и наблюдений, содержащихся в трудах ученых так называемых академических школ» [139, 3-б.] – деп, орус адабияттаануучусу П.А.Николаев жазгандай, кыргыз адабиятынын тарыхына арналган алгачкы эмгектер менен бирге эле адабий сын, адабият теориясына арналган чакан макалалар, изилдөөлөр жазылып баштагандыгын көрөбүз.

Бул жагына келгенде Алматы, Ташкент жана башка шаарлардан билимдерин улантып илимге ээ болгон кыргыздын алгачкы агартуучулары бардык иштерди колго алып, кезегинде адабияттаануу багытындагы иштерди да түптөөгө жигердүү салым кошкондуктары белгилүү. Совет адабиятынын алкагында пайда болуп жана калыптана баштаган кыргыз адабияттаануусунун (адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны) алдында жалпы эле кыргыз элинин фольклордук чыгармачылыгынан тартып жаңыдан гана телчигип жаткан профессионалдык жазма адабияттын тарыхын жазып чыгуу маселелери күн тартибине дароо коюлган болчу. Кыргыз адабияттаануусунун алгачкы макалаларынан тартып эле оозеки жана жазма чыгармачылыгы тууралуу улуттук адабияттаануубуздун алгачкы тарыхый кадамдары калыптана баштагандыгын байкайбыз. Оозеки жана жазма адабиятты изилдөөдөгү мындай жагдайдын түзүлүшүнүн бирден бир негизги себеби, алардын чыгармачылык формаларында эле десек болот. Алсак, жазма адабиятка караганда оозеки чыгармачылыкты изилдөөдө адеп аны жыйноо, классификациялап топтоштуруу иштери жүргүзүлүүгө тийиш. Мындан сырткары жазма чыгармачылыктын негизги жанрларынын кыргыз адабиятында калыптанып, өнүгүүгө ээ болушунда сырткы факторлордун таасири чоң болгондуктан, оозеки менен жазма адабияттын биринчи кезекте жалпылыктары эмес, бөтөнчөлүктөрүн аныктап чыгуу бирден бир актуалдуу маселелерден болуп турган эле. Ошентип, кыргыз адабиятынын илим катары пайда болуп, өнүгүшү үчүн адеп анын негизги объектиси болгон адабият тарыхы жазылып чыгууга тийиш болчу. Буга ылайык адабият тарыхынын

иликтөө процессинен улам адабияттаануунун негизги жана кошумча предметтери бирге калыптанып баштаган эле.

XX кылымдын 30-40-жылдарында кыргыз адабияттаануусунун илимий предметтери негизинен бирдиктүү процесс катары пайда болуп, көбүнесе адабият тарыхынын объектиси катары изилденип баштаган болчу. Биринчи кезекте «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) деген 4 бөлүмдөн турган эмгекти көрсөтүүгө болот. Алсак, М. И. Богданова «Кыргыз фольклору», Ө.Жакишев «Эпостук поэмалар», Т. Саманчин «Колония доорундагы адабият» жана К.Рахматуллин «Кыргыз совет адабияты» бөлүмдөрүн жазышкан. Элдик оозеки адабияттан тартып кыргыз совет адабиятынын телчигүү дооруна чейинки мезгилди камтыган бул эмгекте, кыргыз элинин оозеки жана жазма адабий чыгармалары камтылып, кезегинде аларга карата классификациялоо иштери жүргүзүлгөн. Бул жагдай тууралуу: «Азыркы өңүккөн адабий илим, фольклористика өзүндө болгон бүткүл мүмкүнчүлүктөрдү элдик оозеки поэзиянын жаралыш, калыптаныш, өнүгүш жана жашоо шарттарын түшүндүрүүгө, аны көркөм сөз искусствосунун феномени катары ички табиятын, спецификасын көрсөтүүгө милдеттүү» [120, 9-б.] – деп, профессор К.Асаналиев жазгандай, кыргыз адабият тарыхынын жана илиминин пайда болушу 1930-40-жылдарга барып такалат. Алардын алгачкы сабында М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, ж.б. турат. Албетте, мындай мектептин түптөлүшү биринчи кезекте эл арасынан фольклордук жана башка материалдарды топтоого багытталып, кезегинде ал материалдар кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун изилдөө предметине айланган болчу.

Бул багыттагы иштер келечектеги кыргыз адабияттаануусунун пайда болушуна өз салымын кошпой койгон эмес, анткени, алгачкы илимий изилдөө иштеринин багыты элдик фольклордук материалдарды топтоого багытталып, М.Богданова башында турган окумуштуулардын жазган алгачкы эмгектери кыргыз элинин фольклордук жана жазма адабияттын алгачкы

мезгилиндеги тарыхынын жазылышына өбөлгө түзгөн болчу. Бул жаатта алганда, «...-методологическая заслуга русских академических направлений в науке о литературе...внесли большой вклад в развитие мировой эстетической и литературоведческой мысли. Так, выдающийся фольклорист-лингвист и искусствовед академик Ф.И.Буслаев открыл многие законы взаимоотношений между формами устного народного творчества и профессионального искусства. Буслаев поставил вопрос о невозможности изолированного изучения той или иной национальной литературы» [139, с.7.] – деп, П.А.Николаев жазгандай, мындай иштерди аркалоодо, кыргыздын жогоруда аттары аталган алгачкы адабиятчыларынын алдында өтө жоопкерчиликтүү иштер турган болчу. Албетте, элдик оозеки адабий мурастарды жыйноо жана илимий жактан изилдөө иштери мурдатан эле, негизинен кыргыз жергесине келген окумуштуу-саякатчылары тарабынан башталгандыгы белгилүү. Бул тууралуу академик И.Т.Айтматов:

«В середине XIX в. Прогрессивные русские ученые заложили фундамент научного киргизоведения. Они с большим интересом исследуют географию, минеральные богатства, растительный и животный мир горного края, историю, этнографию, археологию, язык, народный эпос. Естественно-исторические исследования... историка-востоковеда В.В.Бартольда, тюрколога-лингвиста В.В.Радлова, художника В.В.Верещагина, этнографов Н.А.Аристова, Н.Н.Пантусова и Ф.В.Пояркова... казахского ученого-просветителя Ч.Ч.Валиханова и многих других явились громадным вкладом в изучении Киргизии» [13, 7-б.] – деп жазат.

XIX кылымдын ортосунда биздин жергебизге келишкен Ч.Валиханов менен В.Радловдун эл арасынан топтогон фольклордук материалдар, андан соң ага карата жазылган илимий изилдөөлөрү кыргыз оозеки адабий мурастарын изилдөөнүн башында турат десек болот. Ошол эле XIX кылымдын аягы, XX кылымдардын башталышында бул багыттагы иштерди венгер окумуштуусу Г.Алмаши, андан соң орус сүрөтчүсү В.Смирновдор тарабынан андан ары улантылгандыгын көрөбүз. Атап айтканда, орус, венгер

окумуштуулары тарабынан башка түрк элдеринин элдик адабияты менен бирдикте кыргыз фольклордук чыгармачылыгынын изилдене башташы, кыргыз фольклортаануусунун аны менен бирге адабияттаануусунун калыптанышын шарттаган болчу. Ошентип, бул мезгилде бир жагынан элдик фольклордук чыгармалардын топтолушу ишке ашса, экинчи жагынан жазма адабиятыбыз телчигип жаткан учуру эле.

«Однако поистине коллективный характер исследовательской работы приобрела после Великого Октября. В Киргизии возникают научно-исследовательские учреждения, деятельность которых неразрывно связана с работой многих крупных центров страны и прежде всего Москвы, Ленинграда, Ташкента. Объединение народов в единое государство создало благоприятные условия для научной мысли, способствовало росту национальных исследовательских центров, рациональному использованию духовных сил...» [13, 7-б.] – деп, академик И.Т.Айтматов айткандай, кыргыз илимдер академиясынын филиалынын ачылышы, кыргыз адабияттаануу илиминин калыптанышына өбөлгө түзүлүп, анын жазма адабиятынын өнүгүшүнө оңтойлуу шарттар жаралып өз мезгилинин адабий процессин жазуу жана изилдөө иштери башталган.

1924-жылы уюшулган Кыргыз академиялык борборунун иши дароо жолго коюлуп кетпесе да, келечектеги илимий-изилдөө иштерин жүзөгө ашыруудагы анын орду чоң болгон. «Кыргыз совет адабиятынын жандуу практикасы тууралуу айрым пикирлер анын өзү менен үзөнгүлөш эле жаралганына 20-жылдарда жарыяланган бирин-экин сын макалалар жана рецензиялар (Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, К.Рахматуллин ж.б.) айкын мисал. Ал эми 30-40-жылдары К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Ж.Самаганов сыяктуу профессионал адабиятчылардын, А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Маликов сыяктуу акын-жазуучулардын сынчылык аракеттери менен кыргыз адабий сыны кадыресе көзгө көрүнүп, учурдагы адабий процесске активдүү аралашып да, өз алына жараша таасир тийгизип да турган» [75, 4-б.] – деп, белгилүү адабияттаануучу С.Жигитов, ошол

жылдарда жазылган чыгармаларга катарлаш эле адабий сындар жазылып, кезегинде адабияттаануунун негизги предметтеринин профессионалдык адабияттагы телчигүүсү ишке ашып баштаган болчу. С.Жигитовдун ушул эле «20-жылдардагы кыргыз адабияты» (1984) китебинде:

«Кыргыз совет адабиятынын кыска тарыхын илимий негизде иликтөө аракети деле эрте эле башталып, ... 40-жылдары К.Рахматуллиндин, М.Богданованын, Т.Саманчиндин илимий-популярдуу очерктеринде жасалган. Ошентсе да кыргыз адабият илими 50-жылдардын башынан кескин жанданып, жаш адабиятыбыздын тарыхына тиешелүү проблемаларды конкреттүү изилдөөгө киришкен. А кездеги изилдөөлөр бүтүндөй кандидаттык диссертация формасында жаралып, көпчүлүгү жеке бир жазуучунун чыгармачылыгына байланыштуу маселелерге арналган» [75, 4-б.]. Бул жылдар аралыгында жазылган жогоруда өзүбүз атап өткөн коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) С.Жигитов белгилегендей, кыргыз адабиятынын акын-жазуучуларынын чыгармачылыгы боюнча кандидаттык диссертацияларды жазган авторлордун (М.Богдановадан башкасы –М.С.) биргелешип жазган эмгек болчу.

Кыргыз элинин профессионалдык жазма адабиятынын алкагында улуттук фольклортаануу жана адабияттаануу илимдеринин дээрлик бир мезгилде калыптангандыгы, кезегинде Белек Солтоноевдин «Тамсилдер», Тазабек Саманчиндин «Молдо Кылыч-жазгыч акын» кээ бир эмгектерин эске алуу менен жогоруда аталган, 1943-жылы коллектив тарабынан жазылып жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктери» мунун түздөн түз далили болуп бере алат. «... по мере роста писателей в их произведениях появляются первые творческие сочетания киргизских народных жанров с близкими им жанрами русской литературной поэзии» [48] – деп, М.Богданова туура баамдагандай, бул эмгекте алгач кыргыз адабиятынын элдик оозеки адабиятынан тартып анын профессионалдык жазма адабиятынын пайда болушуна чейинки эволюциялык тарыхы изилденип, аларды бирдиктүү карап чыгуу аракеттери жасалуу менен кыргыз профессионалдык жазма адабияты

менен орус адабиятынын өз ара чыгармачылык алакалары ар тараптуу жүрө баштаган.

«Кыргыз фольклорун жана революциядан мурунку кыргыз адабиятын жыйноо жана жалпы кыргыз адабиятын талдап иштеп чыгуу жумушу аяктала элек. Ошондуктан бул китеп очерк катары түзүлдү» [115, 2-б.] – деп, М.И.Богданова аталган китептин баш сөзүндө баса белгилегендей, адабияттын оозеки жана жазма түрдөгү чыгармаларынын изилдениши, кезегинде алардын мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, жанрдык негизги белгилери сыяктуу маселелерге токтолуу, булардын кээ бир кемчиликтерине, ийгиликтерине илимий аныктама берүү, сын көзкараштарды айтуу жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун негизги предметин белгилеген болчу. Ошондон улам жазма чыгармачылыкты илимий негизде изилдөөнүн бири-бирине байланыштуу, бирок, өз алдынча предметтик багыттары акырындап болсо дагы түптөлүп баштаган. Адабий чыгармачылыктын түрдүү маселелерине мамиле этүү биринчи кезекте адабият тарыхынын, адабият теориясынын жана адабият сынынын негизги принциптеринин пайда болушун өбөлгөлөгөн.

XX кылымдын 40-70-жылдардын аралыгында жарык көргөн кыргыз адабиятынын тарыхый очерктеринин жана тарыхынын алдына койгон башкы максаты элдик фольклордук адабият менен жаңыдан гана жазма адабияттын профессионалдык нугуна түшкөн көркөм чыгармачылыктын тарыхын түзүп чыгуу милдети туруп, коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), «Очерки истории советской киргизской литературы» (1961), «История Киргизской Советской литературы» (1970) жана М.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947), эмгектеринин бардыгында жана ошондой эле Эгемендүүлүк жылдарында жарыкка чыккан «Кыргыз адабияты тарыхынын» он томдугунда кыргыз адабиятынын тарыхый башаттары, башкача айтканда, элдик оозеки чыгармачылыгынын изилдениши, улуттук адабиятыбыздын чыныгы фольклордук-адабий тарыхый эволюциясын ачып берүү аракеттери жасалгандыгын көрөбүз.

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын тарыхына арналып жазылган алгачкы эмгек тууралуу К.Артыкбаев: «1943-жылы жарыкка чыккан “Кыргыз адабиятынын очерктери” кыргыз фольклору менен жазма адабиятынын материалдарын биринчи жолу системалуу түрдө илимий жалпылоо үчүн жасалган аракет эле...» [25, 49-б.]. Албетте, кыргыз адабиятынын тарыхына арналып жазылган бул алгачкы очерктин улуттук адабияттаануунун андан ары калыптануусуна чоң өбөлгө болгон.

Аталган жыйнакка карата, 1947-жылы жарыкка чыккан М.И.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» деген орусча чыккан китебинде автор: «Предлагаемые очерки по истории киргизской литературы представляют собой попытку общего обзора киргизского народного поэтического творчества и современной киргизской литературы.

Работа по созданию истории киргизской литературы только начинается. Число научных монографий, а также критических статей и рецензий в этой области весьма ограничено. Правда, они представляют значительный интерес, но разрабатывают пока лишь отдельные проблемы по истории киргизской литературы, и потому не могут собой заменить обобщающих трудов, какие должны быть созданы нашим литературоведением» [47, 3-б.] – деп, кыргыз адабияттаануусунун кээ бир гана маселелерине арналган эмгек экендигин белгилейт.

Ал эми М.И.Богданова тарабынан түзүлгөн «Киргизская литература. Очерк» (1947) китебинин киришүү бөлүмүндө: «В «Очерках» показан переход от устной народной поэзии к письменной литературе. Основное внимание естественно уделено советской киргизской литературе, то есть периоду, когда начинается подлинный расцвет творческих сил киргизского народа.

Настоящие «Очерки» разрабатывают следующие темы: Древние киргизские литературные памятники. Фольклорное наследие киргизского народа. Киргизская советская литература. Советская литература периода Великой Отечественной войны» [47, 5-б.] – деп келип: «В «Очерках» нами

использованы опубликованные по данному вопросу основные статьи и монографии на киргизском и русском языках... Таковы, в частности, монографии Мухтара Ауэзова «Киргизский героический эпос «Манас», А.Н. Бернштама «Истоки киргизской литературы» [180, 79-б.], К.Рахматуллина «Героический эпос «Манас» и др.» [47, 5-6-бб.] эмгектердин пайдаланылгандыгы тууралуу сөз кылынып, «Раздел «Фольклорное наследство» разработан на материалах, хранящихся в фольклорном фонде Киргизского филиала АН СССР. На материалах этого же фонда разработан и раздел «Творчество акынов XIX и начала XX веков». Одновременно использованы статьи Т.Саманчина, помещенные в журнале Советтик адабият жана искусство (165, 11-12-бб.), а также в книге «Кыргыз адабиятынын очерктери» (115, 6-б.). Колжазмалар фондунда сакталып турган макала, монография жана колжазма түрүндөгү материалдар бул эмгекке киргизилгендигин белгиленет. Ошондой эле М.И.Богданова тарабынан түзүлгөн бул жыйнакка Орто кылымдагы колжазма адабиятынын киргизилиши, барыдан мурда улуттук адабияттаануубуздун калыптанып жаткан мезгилиндеги тарыхый-адабий принциптеринин туура жолго коюлгандыгын көрсөткөн эле.

Кезегинде, «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), «Киргизская литература. Очерк» (1947) тууралуу 1970-жылы Москвадан орус тилинде жарык көргөн «История Киргизской Советской литературы» деген эмгектин киришүү бөлүмүндө Б.Керимжанова минтип жазат: «Авторы «Очерка» первые систематизировали обширные материалы по истории киргизского фольклора и молодой литературы и вместе с тем отказались от периодизации истории киргизской советской литературы и выделения основных для нее тем и жанров, ибо для такой работы не было накоплено достаточно данных. В этом первом опыте было немало и других недостатков. Основной из них заключался не критическом подходе к произведениям устного народного творчества и акынской поэзии, которые анализировались в отрыве от конкретно-исторических условий, в чем, несомненно, проявилось влияние

пресловутой теории «единого потока» [86, 13-14-бб.]. Бул сын көзкарашка толук болбосо да кошулууга болбойт, анткени, биринчиден, элдик фольклор менен акындар поэзиясына карата сын айтуу адабият тарыхынын предметине жатпайт жана бул эмгектин автору белгилегендей, «бүтүн агымда» (фольклордон жазма адабиятка чейинки) жазылышы бул эмгектин кемчилигин эмес, тескерисинче ийгилигин көрсөтүп турат десек жаңылышпайбыз.

Бул багыттагы оюн андан ары улаган Б.Керимжанова: «В 1947 г. Издательством «Советский писатель» в Москве был опубликован научно-популярный очерк М.Богдановой «Киргизская литература». Раздел устного народного творчества здесь был дан шире, чем в коллективном «Очерке», но в этой книге содержались ошибки, связанные с теорией «единого потока» [186, 14-бб.] – деп, кезегинде бул эмгектин да кыргыз адабияттаануусунун тарыхый башаттарын, атап айтканда, Энесай-Орхон эстеликтериндеги адабий тексттер кыргыз жазма адабиятынын башаты катары каралышына карата болгон туура эмес мамиле эле десек болот.

«Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) китебиндеги материалдардан сырткары, аталган эмгектин кыргыз адабияттаануусунун башаты катары Энесай-Орхон жазма эстеликтеринин каралышы, башкача айтканда, кыргыз жазма адабиятынын тарыхый көчү VII кылымдардагы «көрүстөн лирикасынан» (С.М.) башталып изилдөөгө алынгандыгын баса белгилеп коюуга болот. Бул багытта алганда, аталган эмгектеги А.Н.Бернштамдын «Истоки киргизской литературы» макаласы XX кылымдын 1944-жылы жазылып, жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы маселелерин кароодогу орду өзгөчө десек болот.

«Вряд ли широко известен тот факт, что киргизы обладали в древности литературой, при чем написанной киргизским вариантом древнетюркского рунического (орхоно-енисейского) письма. Речь идет о многочисленных надгробных надписях на могилах киргизской знати,

обнаруженных в Минусинском крае и Тувинской республике по берегам рек Абакана, Уйбата, Юса и других.

Впервые переводы этих надписей издал В.Радлов, последующие публикации принадлежат С.Малову. Переводы С.Киселева, опубликованные в «Вестнике древней истории» являются весьма предварительными. У издателей этих надписей и у таких крупных историков Востока, как акад. В.В.Бартольд, не возникало сомнений в том, что упомянутые тексты относятся к киргизам» [180, 79-б.]. Энесай-Орхон чөлкөмдөрүндө табылган руникалык жазуулар көркөм поэтикалык формалар менен коштолуп, кошок түрүндө баяндалуу менен кезегинде колжазма адабиятыбыздын алгачкы үлгүлөрүнөн экендигинен күмөн санабай туруп, бул маселеге илимий-теориялык негизде мамиле жасаган М.Богданова өзүнүн «Киргизская литература. Очерк» (1947) китебинде Энесай-Орхон эстеликтериндеги руникалык колжазма адабиятты кыргыз жазма адабиятынын башатына коюп карагандыгы, XX кылымдын 40-50-жылдарындагы А.Н.Бернштам, М.И.Богданова жана башкалардын кыргыз адабиятынын тарыхына карата болгон терең илимий мамилесин көрсөтүп турат.

Биринин артынан бири жарыкка чыккан 40-60-жылдардагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге карата:

«Следует признать, что многие недостатки, на которые указал пленум, были присущи и «Очерку истории киргизской советской литературы», опубликованному в 1960 г. На киргизском и в 1961 г. на русском языках» [86, 15-б.]. Бир жагынан советтик идеологиянын көзкарашынан, экинчи жагынан чынында эле жаңыдан калыптанып келе жаткан кыргыз адабияттаануусунун тарыхын жазып чыгуудагы кемчиликтерге карабай, аталган эмгектерде совет мезгилиндеги кыргыз адабиятынын тарыхы этаптарга бөлүштүрүлүп жазылып чыккандыгы менен баалуу. Ушул эле жыйнакта, «Во второй половине 50-х и в начале 60-х годов были опубликованы книги, затрагивающие важные проблемы развития национальной прозы» (Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки-Ф., 1957); драматургии

(Борбугулов М. Кыргыз драматургиясынын өнүгүү жолдору. – Ф., 1958); детской литературы (Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабияты. – Ф., 1962); фольклора (Маленов Б. Элдик оозеки чыгармачылыктын профессионалдык поэзияга тийгизген таасири. – Ф., 1960); (Садыков А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традициялар жана новаторлук. – Ф., 1962); (Төлеев Ж. Кыргыз поэмаларындагы сюжеттер жана образдар. – Ф., 1961) сыяктуу [86, 14-б.] маселелерди камтыган коллективдүү эмгек катары жазылып, кыргыз фольклордук чыгармачылыктын жанларына аныктама берилип, акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү Кылыч, Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо жана башкалардын чыгармачылык портреттери жазылган. Мында совет мезгилиндеги жазма адабиятка өзгөчө орун берилип, анын калыптануу, өнүгүү жана 60-70-жылдардагы Ч.Айтматовго чейинки чыгармачылык процесси камтылуу менен кыргыз адабиятынын орус жана чет өлкөлүк адабияттар менен болгон адабий байланыштары каралган.

Бул жыйнакка өзүнө чейинки ал гана эмес Эгемендүүлүк жылдарга чейинки жазылган кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерден айырмаланып, М.Кылычтын портрети менен К.Тыныстановдун илимий жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнө обзор берилгендигин белгилесек болот. Кыргыз адабияттаануусунун алгачкы өкүлдөрдөрүнүн катарында турган Б.Керимжанова эл душманы катары адабият тарыхынан алынып ташталган К.Тыныстанов тууралуу минтип жазат: «... К.Тыныстанов был одаренным поэтом, первым переводчиком «Интернационала» и первым киргизским ученым, способствовавшим развитию киргизской лингвистической науки. Однако в своем художественном творчестве он не успел (в связи с ранней кончиной) подняться до позиций убежденного реалиста» [186, 86-б.]. Илим басмасы тарабынан Москвадан жарык көргөн бул эмгек аркылуу Б.Керимжанова, К.Асаналиев, М.Борбугулов, А.Садыков, М.Түлөгабылов жана башка сыяктуу адистешкен кыргыз адабияттаануучулардын белдүү мууну өсүп чыккандыгын белгилеп турат.

Бул багытта орус окумуштууларынын күчү менен даярдалган «Краткая литературная энциклопедия» китебинин 9 томдугунда орун алган «Киргизская литература» [103, 526-529-бб.] аттуу адабий энциклопедияда орун алган кыргыз акын-жазуучулары жана фольклордук чыгармачылыгы тууралуу обзордук бөлүктө: «В литературоведении появляются монографические работы: Ш.Уметалиева – о творчестве А.Токомбаева; К.Асаналиева – о Тугельбае Сыдыкбекове; Б.Керимжановой – о Джоомарте Боконбаеве; Б.Маленова – о Мукае Элебаеве; Дж.Таштемирова – о творчестве Тоголока Молдо, Барпы Алыкулова и др.» [103, 1966, 529-б.] - деп, кыргыздын Ш.Уметалиев, К.Асаналиев, Б.Керимжанова, Б.Маленов, Ж.Таштемиров сыяктуу адабияттаануучуларынын кыргыз акындар поэзиясынын жана жазма адабияттын тунгуч жазуучулары, акындарына арналган монографиялык эмгектерине карата обзор берилет.

Адабият тарыхы боюнча жарык көргөн эмгектердин катарына К.Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982), Кыргыз илимдер улуттук академиясынын тил жана адабият институту (К. Асаналиев, А. Садыков, С.Жигитов, К.Байжигитов, С.Байгазиев ж.б.) тарабынан түзүлгөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» (1-том 1987, 2-том 1989) эки томдугу, ушул эле мекеме тарабынан (С.Байходжоев, Ж. Таштемиров, Б. Кебекова, С. Мусаев ж.б.) «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери», «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерктери», С. Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты» жана башкаларды кошууга болот. Бул эмгектерде кыргыз оозеки жана жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери каралып, такталып талдоого алынган.

Коллектив тарабынан жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» эки томдугунда кыргыз адабиятынын поэзия (С.Жигитов, О.Сооронов, Б.Керимжанова, А.Садыков), проза (С.Жигитов, К.Асаналиев, А.Садыков), драматургия (С.Жигитов, С.Байгазиев) жана көркөм котормосунун (О.Ибраимов) жаралышы мезгилинен тартып анын 70-80-жылдарга чейинки мезгил аралыгындагы адабияттын тарыхына кеңири обзор

берилүү менен бирге Кыргыз адабий сыны жана илими (К.Байжигитов) маселелери кыргыз жазма адабиятынын ар биринин мезгили менен коштолуп жазылып чыккан. «Сөз өнөрүнүн татаал, көп кырдуу сырларын жетик өздөштүрүшпөсө да, алгачкы авторлор көркөм адабий чыгарма жаратууга киришти. Бул өз кезегинде улуттук адабий сындын жана адабий илимдин түптөнүүсүнө тикеден-тике көмөк көрсөткөн» - деп, адабият сынчысы К.Байжигитов жазгандай, аталган жыйнакта жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун тарыхы менен бирдикте анын сынынын тарыхы берилип, адабияттын илимий-теориялык бир катар маселелери да каралган. Кезегинде бул эмгектин жазылышы дагы кыргыз адабияттаануучуларынын кайсы тармактар боюнча адистешип калгандыгынан да кабар берет. Алсак, кыргыз совет адабияты тарыхынын поэзия бөлүмүнүн негизинен С.Жигитов (О.Сооронов, Б.Керимжанова), проза бөлүмүнүн К.Асаналиев (А.Садыков, С.Жигитов) драматургия бөлүмүнүн С.Байгазиев, көркөм котормо бөлүмүнүн О.Ибраимов ал эми адабий сыны жана илими бөлүмүнүн К.Байжигитов тарабынан жазылышынын өзү, кыргыз адабияттаануучуларынын адабияттын кайсы бир тармактары боюнча чыныгы кесипкөй адистердин илимий ишмердүүлүктөрүнөн кабар берип турат. Албетте бул пикирди биз аталган эмгекти жазган авторлордун негизинде гана айтып жатабыз. Ал эми буга чейин кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектердин биринчи сабында М.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев ж.б. турган кыргыз адабиятчылары, элдик фольклордук адабияттын, акындар поэзиясынын жана жазма адабияттын маселелери боюнча жалпы изилдөөлөрдү жүргүзүп келишкен болсо, жогорудагы эмгектен байкалгандай, 70-80-жылдар аралыгында адабияттаануунун кайсы бир тармагы, тагыраак айтканда, адабий жанрлар боюнча адистешкен окумуштуулардын мектеби калыптана баштагандыгын байкоого болот. Бул өз кезегинде кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык деңгээлинин калыптанып өнүгүү багытына түшкөндүгүн көрсөткөн эле.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхындагы бурулуш мезгил болуп 50-60-жылдардагы адабий чыгармачылыктагы, илимий изилдөөлөрдөгү жана адабий сындагы жетишкендиктер бир катар диссертациялык жана монографиялык эмгектердин жазылышы менен коштолгон эле. «Ленинград мектебинен таалим-тарбия алып келген К.Асаналиев... 1956-жылы кандидаттык диссертациясын “Романы Тугельбая Сыдыкбекова” деген ат менен жарыялап, ... 1957-жылы “Кыргыз совет прозасынын очерки” аттуу көлөмдүү монографиясын жарыялайт» [113, 295-б.]; ал эми «С.Жигитовдун адабият таануудагы алгачкы эмгектеринин бараандуусу – “Жазма поэзиябыз жана фольклор” [113, 461-б.] ... бул багыттагы изилдөөлөрү “Акындын эки өмүрү” аттуу монографияны (1998) түзүп, анда А.Осмоновдун кыргыз поэзиясына кошкон салымын, таланттуу акындын поэтикалык ачылыштарынын маани-маңызын көрсөтүп берүүгө аракет жасалат» [113, 472-б.]; кыргыз драматургиясын изилдөөдө «С.Байгазиев кыргыз профессионал адабиятын, анын ичинде өзүнчө спецификалык өзгөчөлүккө ээ драматургия тармагын отуз жылдан ашуун убакыттан бери системалуу түрдө сыдыргыга салгандай тыкыр изилдеп келе жатат [113, 562-б.] ...» - деп, кыргыз адабияттаануучуларынын ошол мезгилдеги жана анын кийинки учурдагы изилдөөлөрүнүн натыйжасында, «2002-жылы С.Байгазиев “Кыргыз драматургиясы: тарыхы, конфликттер жана образдар эволюциясы” (20-50-жылдар) аттуу докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Ошол эле жылы “XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы” аттуу монографиялык эмгеги жарык көрдү» [113, 563-б.] – деп, белгиленсе; «Ал республикалык таанымал окумуштуу адабиятчылары менен биргеликте эки томдон турган “Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын” биринчи томун (1987) жазышты. Бул көлөмдүү эмгектеги «Кыргыз адабий сыны жана адабий илими» аттуу 20-жылдардан тарта азыркы учурга чейинки мезгилин камтыган бул автор (Байжигитов К. – астын сызган – М.С.) тарабынан иштелиши, анын илимий чыгармачылыгындагы маанилүү көрүнүштөрдөн болуп саналат. Мындан сырткары анын “Кыргыз адабий сынынын

чеберчилик маселелери” (1991) жана “Кыргыз адабий сынынын тарыхы” (1992) аттуу китептеринин жарыкка чыгышы анын бул маселелердин үстүндө ырааттуу иликтөө жүргүзүп келе жатканын ырастайт» [113, 617-б.] жана башка пикирлердин өзү кыргыз адабияттаануусундагы окумуштуулардын профессионалдык мектебинин биротоло калыптангандыгын белгилеп турат. Албетте, кайсы гана элдин адабият тарыхынын калыптанып жана өнүгүшү процессинде өзгөчө орду бар акын-жазуучулардын жана драматургдардын жалпы эле адабий чыгармачылыктагы ээлеген тарыхый ордун ачып берүүдө жана изилдөөдө биринчи кезекте ошол элдин өзүнөн чыккан окумуштуулардын болгондугу, маселен кыргыз адабияттаануусу үчүн да зор жетишкендик эле.

Ал гана эмес кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын тарыхын жеке жазып чыгууга батынып, анын бардык маселелерине кайрылып, эң негизгиси аны илимий-теориялык негизде жогорку деңгээлде изилдеп чыккан да окумуштууларыбыз жок эмес. Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөгө бүтүндөй өмүрүн арнаган адабият тарыхчысы К.Артыкбаевдин адегенде «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) ушул эмгеги кайрадан толуктап, ага Кайра куруу мезгилиндеги жана Кытайдагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган обзор бөлүмдөрү киргизилип, кезектеги «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2006) аттуу түпкүлүктүү эмгегин көрсөтүүгө болот.

XX кылымдын 80-жылдарынын соңку жылдарында коллектив тарабынан жазылган Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын 2 томдугу 1-тому кыргыз акын-жазуучуларынын, драматургдарынын чыгармачылыгына мезгилине жараша бөлүнүп анализ берилип, 2-тому ушул эле хронологиялык тартипке салынып илимий портреттик негизде жазылган.

Кыргыз адабиятынын тарыхы жазылган эмгектердин көпчүлүгүнүн кайрадан басылышы, негизинен улуттук адабияттын жандуу тарыхый кыймылынын натыйжасы десек болот. Анткени, кыргыз адабияттаануусу

кыска убакыттын аралыгында болуп көрбөгөндөй чыгармачылык жана илимий секирик жасаган эле.

Советтер мамлекетинин түзүлүшү кулап, анын курамындагы өлкөлөр эгемендүүлүккө ээ болгон ХХ кылымдын аягы ХХІ кылымдын башында кыргыз адабияттаануу илиминин жаңыча багытта өнүгө башташынын жемиштүү жылдардары болду. Биринчиден, кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн ар тараптуу проблемалары туурасында фундаменталдуу изилдөөлөрдү жүргүзүүгө ыңгайлуу шарт түзүлүп, «Эл адабияты» сериясынын 30 томдугу, «Залкар акындар» сериясы, «Кыргыз поэзиясынын антологиясы», «Дүйнөлүк поэзиянын антологиясы» зарыл болгон илимий аппараттар менен жабдылып басмадан жарык көрдү.

Ар мезгилде жарык көргөн эмгектердин ичинен Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Манаस्ताануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан даярдалып, А. Акматалиевдин жалпы редакторлугунун алдында жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» 7 томдугун (2002), кийин толукталып басылган 10 томдугун (2017) улуттук фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун тарыхынын өзгөчө этабы катары белгилөөгө болот. Бул фундаменталдуу томдуктарда биринчи ирет кыргыз адабиятынын жалпы тарыхы эволюциялык бирдиктүү процесс катары каралып, улуттук адабиятыбыздын көркөмдүк наркы, жалпы адамзаттык мааниси көрсөтүлүп берилет. Атап айтканда, кыргыз адабият тарыхынын фольклор, байыркы колжазма адабиятынын, акындар поэзиясынын, профессионалдык жазма адабиятынын көптөгөн маанилүү маселелери көмүскөдөн чыгарылып, биринчи кезекте билимберүүнүн жана илимтаануунун негизги объектисине айланган болчу.

Элдик фольклордон тартып анын ХХІ кылымдагы Эгемендүүлүк мезгилине чейинки улуттук адабиятыбыздын узак тарыхын камтыган бул 10 томдук эмгек - кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусундагы орду өзгөчө десек болот.

Кыргыз адабиятынын тарыхынын 1-2-3-томдору кыргыз элинин фольклордук адабиятына арналып, анын I томунда кыргыз этнониминин келип чыгынан баштап «Элдик лирикалык ырларга», «Сүйүү ырларына», «Дидактикалык жанрларга», «Балдар фольклору», «Миф жана уламыштары», «Дастандары» жана башкалар камтылып, элдик оозеки адабияттын бардык жанрлары илимий обзору менен бирге берилген.

«Ондогон кылымдарды карытып, оомалуу-төкмөлүү, узак жол басып, жалпы адам баласынын тарыхый жолунда кимге таандык экени билинип турган изин калтырып...тээ байыртадан бери келе жаткан түптүү эл – кыргыздардын ата-бабалары бүгүнкү урпактарына мурас кылып калтырган өзгөчө баалуу байлыктарынын мааниси, көлөмү боюнча орчундууларынын бири – элдик оозеки көркөм чыгармачылыгы» [119, 3-б.] – деп, академик А.Акматалиев «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» I томунун баш сөзүнө жазгандай, кезегинде бул 10 томдуктун жазылышы, дүйнө элдеринин арасынан өзгөчө фольклордук адабияттын улуу салттарын жаратууга жетишкен кыргыздардын элдик адабий мурастарына карата жасалган адабий жана илимий тажрыйбасынын натыйжасынын жыйынтыгы болду.

«Манас» жана манасчылар» материалы камтылган II томдо «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтиги жана Келдибек, Балык, Тыныбек, Чоюке, Сагымбай, Саякбайдан тартып, К.Атабеков, Ш.Азизовдорго чейинки манасчылардын портреттери берилип, «Манас эпосун жыйноо, бастыруу, изилдөө маселелери», «Манастаануу илими: предмети жана багыт-тармактары», «Мезгилдер, муундар жана манасчы» жана башка маселелер каралат. Дегеле, бул томдуктун түзүлүшү КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Колжазмалар фондунда сакталып турган «Манас» эпосунун чоң-кичине варианттарынын жарыкка чыгышына жана изилдөөгө алынышына илимий объект болуп берди. Андан сырткары фольклористика багыты боюнча бир катар кандидаттык жана докторлук диссертациялардын жазылышын шарттады.

Кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын «Кенже эпостор жана поэмалар» жана башка изилденген жана жаңыдан гана иликтөөгө алына баштаган мурастардан турган III томдо, «Кожожаш», «Эр Төштүк», «Жаныш, Байыш», «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза», ... сыяктуу кыргыздардын Кытай, Тоолуу Памир аймактарындагы кыргыздардан жыйналган материалдардан турган бул томдук, кыргыз фольклортаануусундагы мурун-кийин жыйналган жана изилденген материалдарын камтып турат. Албетте, элибиздин адабий мурастары илимтаануунун багытына материалдык объект болуп эле тим болбостон, өз кезегинде бул багыттагы изилдөө иштеринин илимий предметин белгилеп берди.

Алсак, «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943), М.Богданованын «Киргизская литература. Очерк» (1947) эмгектери Орто кылымдагы Орток түрк адабиятынын тарыхынын бир бөлүгү катары каралган болсо, «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» IV тому (2017) жалпы кыргыз адабиятынын маанилүү этабы катары каралып, бул багыттагы «Саймалы - Таш» эстеликтеринен тартып, XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын биринчи жарымына чейинки кыргыз колжазма адабиятынын маселелери камтылган. Дегеле, кыргыз академиялык мектебинин илимий изилдөө иштеринин тарыхын калыптандыруудагы 10 томдукка камтылган илимий-портреттик, обзордук материалдар кыргыз адабияттаануусунун Орто кылымдан тартып анын кийинки доорундагы адабият тарыхын изилдөөнүн келечектүү багытын белгилеп берген эле.

«Кыргыз сынчылары менен адабиятчылары бул мезгилде профессионал адабияттын башталыш себептери, реализмдин жана социалисттик реализмдин идеялык-эстетикалык өбөлгөлөрү, фольклордук салттардын диалектикасы, Орто Азия элдеринин адабиятындагы байланыш, таасир маселелери... Айрыкча адабияттын маселелерин тарыхый-функционалдык, тарыхый-типологиялык планда изилдөө иши кыйла активдешет. Натыйжада бул процесс диссертациялык мүнөздөгү эмгектердин жаралышын шарттаган»

[116, 20-б.] жагдайларга токтолуп, адабиятчы К.Байжигитов: «кыргыз сынчылары менен адабиятчыларынын талашсыз ийгилиги катары алардын сүрөткерлердин көркөм өнөрканасынын, чыгармачылык психологиясынын ар кыл маселелерин тарыхый жана теориялык аспектилерде талдоого, жалпылоого ала баштаганын көрсөтүүгө болот» – деп жазат.

Кыргыз адабиятынын тарыхынын VIII жана IX томдору Манас таануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору тарабынан жазылган «Кыргыз адабияттаануу илими жана сыны» (2005) эки томдугунун негизинде түзүлгөн десек болот. Албетте, кайсы гана элдик адабияттын тарыхын албайлы, анын пайда болуп, калыптанып жана өнүгүшү процессинде адабий сындын, адабият теориясынын өзгөчө ролун көрсөтүүгө жетишүү зарылчылыгы болбой койбойт. Бул багытта алганда, «Фольклористика илиминин калыптанышы жана өнүгүшү», «Акындар поэзиясы илиминин калыптанышы жана өнүгүшү», «Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» маселелеринин козголушу жана элибиздин оозеки адабиятынан тартып, акындык өнөр, колжазма адабияты менен профессионалдык жазма адабиятынын илимий маселелеринин адабияттын тарыхынын негизги жана кошумча предметтеринин иштелип чыгышына карата болгон илимий-тарыхый мамиле десек болот.

Кыргыз адабиятындагы аталган багыттардын илимий предметтеринин иштелип башташы, жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун эң бир актуалдуу маселелеринен десек жаңылышпайбыз. Атап айтканда, академик А.Акматалиевдин жалпы жетекчилигинин астында жазылып жаткан эмгектер, кезегинде кыргыз фольклортаануусунун негизги багыты катары «Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» деп аталган докторлук диссертациянын профессор К.Абакиров тарабынан жазылып: «... ар түрдүү улуттагы атайын адис-окумуштуулардан тартып мамлекеттик-саясий ишмерлердин, адабият, маданият, искусство өкүлдөрүнүн... изилдөөлөрү, б.а., илимий-теориялык пайдубалы бекем, ой чабыты терең жана деңгели жогору тургандары биригип келип бүгүнкү күндөгү улуттук

маданий-рухий, көркөм-эстетикалык аң-сезимдин, тагыраак мааниде кыргыз фольклористикасынын «Манастаануу» деп аталган олуттуу салаасын түздү» [1, 1-б.] - деп, монографиялык эмгек катары жарык көргөн эмгегинде, кыргыз эпостаануусунун бир катар маселелери илимий-теориялык негизде иштелип чыккандыгын көрөбүз.

«Кыргыз фольклористикасынын пайда болушу жана калыптанышы» (2015) деген темада Ж.М.Орозалиева кандидаттык диссертация жазып, ал өзүнүн авторефератында: «Фольклор таануу илиминин элементтери байыркы кылымдарда эле жашап, оозеки эмпирикалык материалы, кээ бир учурларда анын жазма формасынын айрым үлгүлөрү, башаттык негиздери болгон» [143, б-б.] – деп, кыргыз фольклортаануусунун башатында элдик дидактикалык жанрлар, Орхон-Енисей эстеликтериндеги жазуулар, М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» жана башка Орто кылымдагы жана ага чейинки доорлордогу элдик мурастар тургандыгын жазат.

Кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусуна орток тиешелүү болгон «акындар поэзиясын таануу» тармагына да IX томдон орун берилип: «Фольклордук материалдар сыяктуу эле акындардын ырларын жыйноо, иликтөө иши негизинен Совет бийлиги мезгилинде колго алынгандыгына карабастан, Октябрь революциясына чейин элибиздин билимдүү инсандары Белек Солтоноев, Ишеналы Арабаев Молдо Кылычтын чыгармаларын кагазга түшүрүү жана жарыялоо аракетин жасашкан» [117, 23-б.] – деп, белгилүү кыргыз акынтаануучу Б.Кебекова жазат да, ага удаалаш эле бул багыттагы изилдөө иштери башталгандыгын жана анын оош-кыйыш жактары да болгондугун көңүл сыртында калтырбайт.

Кыргыз адабиятынын оозеки адабиятынан тартып анын профессионалдык жазма адабиятынын тарыхын камтыган 10 томдук эмгек, кыргыз адабияттаануусунун тажрыйбасында өзүнүн бай чыгармачылык тарыхына жана илимий-теориялык тарыхына ээ экендигин далилдеп тургандыгы менен баалуу.

2013-жылы О.Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» деген эмгеги жарыкка чыкты. Эгемендүүлүк жылдарында коллективдүү жана жеке авторлордун күчү менен жарыкка чыккан кыргыз адабиятынын тарыхына арналган бул эмгектердин совет доорунда жазылган эмгектерден эмнеси менен айырмаланат жана жалпы эле кыргыз адабияттаануусунун тарыхы үчүн алдардын ээлеген ордулары канчалык денгээлде десек болот. О.Ибраимов өзүнүн аталган эмгегинде кыргыз жазма адабиятынын тарыхында өзгөчө орунда турган акындар поэзиясынан тартып XX кылымдын соңуна чейинки мезгилиндеги адабияттын өнүгүү тенденцияларын карап келип:

«Теперь, когда XX столетие все больше от нас отдалается, хорошо видно, что минувший век был сложным, в то время в творческом отношении очень плодотворным веком. Это был век нашего национального Возрождения, эпоха киргизского культурно-духовного Реннесанса, но надо, чтобы все это нашло свое научное обоснование и теоретическое объяснение» [83, 483-б.] – деп, автордун өзү жазгандай, XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхындагы оош-кыйыштар менен бирге «Осмоновская поэтическая школа или основные черты кыргызского “Серебрянного века” 60-х годов», «Голубой стяг» Т.Сыдыкбекова и «Сломанный мечь» Т.Касымбекова и сложение кыргызской школы исторической романистики» маселелерине кайрылып, кезегинде кыргыз профессионалдык жазма адабиятында калыптанган адабий мектептер жана романтизм, соцреализм, модернизм сыяктуу адабий агымдарга карата XX кылымдын кыргыз адабиятынын тарыхынын өзөгүндө туруп анализ берет.

Аталган эмгекте «Кыргызская критика и литературоведение» деген бөлүм берилип, автор профессионалдык кыргыз адабияттаануусунун телчигүү доорунун көбүнесе саясатташкан мезгилине мүнөздөмө берип келип: «Эти материалы носят, как единодушно отмечают исследователи, характер идейной или идеологической оценки литературных произведений, когда собственно художественный аспект произведения отодвигался на

второй план, а внимание сфокусировалось на политической благонадежности произведения, следовательно, его автора» [83, 300-б.] – деп белгилегендейт. Кыргыз адабияттаануусунун профессионалдык адабиятынын калыптануу доорундагы мезгили тууралуу сөз кылууда, кыргыз адабиятынын XX кылымдагы тарыхына карата объективдүү баа берүүгө жетишкен О.Ибраимовдун пикирин улап айта турган болсок, кыргыз адабияттаануусунун ошол гана учуру эмес, анын келечектеги өнүгүп-өсүү процессине өз кедергисин тийгизбей койгон эмес. Башкача айтканда, С.Карачев, И Арабаев, К.Тыныстанов, В.Поливанов жана башка алгачкы адабияттаануунун келечегин түптөп келе жаткан илимпоздордун жок кылынышы, кыргыз адабияттаануусунун келечегине жана өнүгүшүнө чоң кедергисин тийгизген десек болот. Бул өз кезегинде кыргыз адабияттаануусунун калыптануу процессин кечендетмек турсун, үзгүлтүккө учураткан эле. Кыргыз профессионалдык адабиятынын түптөлүшү туңгуюкка кабылуу менен анын адабияттаануучулук процесси дагы андан сырткары калган эмес.

«К числу первых авторов, позиционировавших себя в качестве критиков и профессиональных оценщиков литературы, если позволительно такое выражение, нужно отнести Т.Джолдошева, М.Догдурова, М.Абдыкеримова, А.Мыктыбекова, А.Убукеева, А.Идирисова, С.Нааматова и др. Это было первым поколением кыргызских критиков и литературоведов» [83, 301-б.]. Кеп чынынан бузулбаган сыяктуу эле кыргыз адабияттаануусунун алгачкы жана кийинки мууну адабиятка карата артка кылчактоо менен мамиле кылгандыгын айта кетүү зарыл.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшү маселелерин карап чыгууда жогоруда өзүбүз азыноолак кайрылууга туура келген К.Артыкбаевдин «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» (2004), «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (10томдук), О.Ибраимовдун «История кыргызской литературы XX века» (Эки томдук, 2013) аталыштарындагы кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектерге кайрылуунун негизги

себеби, биринчи кезекте өзүбүздүн диссертациялык ишибиздин *мезгилдик объектисин* түзгөн, тагыраак айтканда, кыргыз адабияттаануусунун калыптануу мезгилиндеги чыгармачылык процессинин камтылгандыгы менен түшүндүрүлөт.

Кыргыз адабияттаануусунун осмоновтаануу, токомбаевтаануу, сыдыкбековтаануу жана айтматовтаануу сыяктуу багытынын пайда болушу жана калыптанып өнүгүшү аталган акын жана жазуучулардын кыргыз жана дүйнөлүк адабият тарыхындагы ордулары менен белгиленет десек болот. Албетте, кыргыз адабий илиминин түптөлүшү биринчи кезекте жергиликтүү элден чыккан акындардын, жазуучулардын чыгармачылыгын өз мезгилине жараша ар түрдүү багытта изилдөө аркылуу калыптанып баштаган десек болот. Кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармачылыгын изилдөө адабий булактык, текстологиялык, салыштырма, биографиялык жана ар биринин чыгармачылыгын жана башка багыттарда изилдөөлөрдү жүргүзүшү мүмкүн. Адабияттаануунун кошумча бөлүмдөрү кыргыз адабиятынын тарыхындагы акын, жазуучу жана драматургдун чыгармачылык ролун, ээлеген ордун жана маанисин ачып берүүгө багытталат. Мындайча айтканда, кыргыз профессионалдык адабиятынын тарыхынын пайда болушу, калыптанышы жана өнүгүшү процессиндеги жазуучулук даражасына жараша адабияттаануунун осмоновтаануу, токомбаевтаануу, сыдыкбековтаануу, айтматовтаануу сыяктуу бөлүмдөрү калыптанат жана өнүгөт. Кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун негизги предметтеринин пайда болуу жана калыптануу эволюциясынын тарыхый процесси менен бирге алардын кошумча бөлүмдөрү да өнүгүп келген десек жаңылышпайбыз. Жөнөкөй сөз менен айтканда, адабияттаануунун негизги предметтеринин калыптанышы алардын кошумча предметтеринин аркасында ишке ашат десек жаңылышпайбыз. Кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун негизги жана кошумча предметтеринин пайда болушу жана калыптанышы маселелерине арналып 2005-жылы «Кыргыз адабият

таануу илими жана сыны» аттуу 2 томдук жарыкка чыгып, кийин бул эки томдук кыргыз адабиятынын тарыхынын 10 томдугуна киргизилген эле.

Кыргыз адабиятынын тарыхынын VIII тому «Кыргыз адабият таануусунун илим катары пайда болушу жана калыптанышы» (Садыров М.), «Фольклористика илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Сарыпбеков Р.), «Акындар поэзиясы илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Кебекова Б.), «Манастаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Мусаев С.) сыяктуу кыргыз адабий илимтаануусунун негизги предметтери тууралуу сөз болуп келип, анын калыптанышына жана өнүгүшүнө тарыхый салым кошкон Ч.Валиханов, В.Радлов, Д.Алмаши, В.Жирмунский, Е.Поливанов, М.Ауэзов, А.Бернштам, К.Мифтаков, К.Рахматуллин, С.Мусаев, Э.Абдылдаев, Р.Кыдырбаева жана башка чет элдик жана жергиликтүү фольклортаануучулардын жана манастануучулардын илимий портреттери да берилген.

Советтик адабияттаануунун жогорудагыдай негизги багыттары менен катар эле анын кошумча бөлүмдөрү да калыптанып баштаган болчу. Бул багыттагы эмгектер орус адабияттаануусунда XX кылымдын биринчи чейрегинде жазылып баштагандыгын көрөбүз. «В.30-е гг. как целая отрасль советского литературоведения формируется пушкиноведение, публикуются проблемные исследования о творчестве Бальзака и Гете, выходят академические издания сочинений многих русских писателей, в т.ч. 90-томное собрание сочинений Л.Толстого, “Библиотека поэта” (1933). Развивается жанр “летописи жизни и творчества” отдельных писателей» [103, 377-б.]. Жалпы советтик адабияттаануунун алкагында кыргыз адабияттаануусунун калыптануу процесси биринчи кезекте жазма адабиятыбыздын алгачкы өкүлдөрүнүн өмүрү жана чыгармачылыгын изилдөө иштери менен коштолгон болчу. Кыргыз адабияттаануусунун кошумча бөлүмдөрүнүн пайда болушу жана калыптанышына арналган, кыргыз адабиятынын тарыхынын IX тому «Кыргыз адабий сынынын баскан жолунан», «Осмонов таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү»

(Садыков А., Акматалиев А.), «Токомбаев таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Байжигитов К.), «Сыдыкбеков таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Мусаев А.), «Кыргызстанда айтматов таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (Садыков А., Акматалиев А.) сыяктуу кыргыз адабияттаануусунун кошумча багыттарын камтуу менен андагы Т.Жолдошев, М.Дөгдүров, Ө.Жакишев, Ж.Самаганов, Т.Саманчин, Б.Керимжанова, А.Салиев, Ш.Үмөталиев, К.Асаналиев, Ч.Жолдошева, К.Рысалиев, А.Садыков, К.Артыкбаев, С.Жигитов, С.Байгазиев, К.Бобулов, Л.Үкүбаева, К.Байжигитов, А.Эркебаев, О.Ибраимов, А.Акматалиев жана башкалардын илимий портреттери жазылган.

Адабияттаануунун кайсы гана багытын албайлы, анын пайда болушунан тартып, калыптанып жана өнүгүү процесси биринчи кезекте, жергиликтүү жана чет элдик адабиятчылардын кайсы бир акын-жазуучунун чыгармачылыгынын аркасында өсүп-өнүгүүгө жетишкен улуттук адабияттын тарыхынын негизинде изилденери белгилүү болгондой, адабият изденүүчүсү Т.А.Байтикова өзүнүн «Осмоновтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (2008) деген кандидаттык диссертациясында: «... Ш.Үмөталиев, Р.Кыдырбаева, К.Артыкбаев, А.Садыков, К.Асаналиев, К.Кырбашев, С.Жигитов эстетикалык туюму күчтүү инсандар катары өздүк потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн адабий-сын процессинин күңгөй-тескейин ачып берүүгө жумшашып, «Осмоновтаануу» илиминин түптөлүшүнө, орошон көркөм эстетикалык мурас калтырган акындын бүгүнкү улуттук поэзияда алган ордун аныктоого зор салым кошушту» [38, 9-б.] – деп, жалпы эле кыргыз адабияттаануусундагы «манаस्ताануу», «айтматовтаануу», «токомбаевтаануу» сыяктуу тармактарынын калыптануу жолунда экендигин белгилеген болсо. Кыргыз адабияттаануусунун илимий тармактары тууралуу кеп кылып жатып: «Кыргыз адабий сыны менен адабият таануусунда сүрөткердик чыгармачылык өнөрканасынын өзүнчөлүктөрү, алардын образдуу ойлоосундагы оригиналдуулук, индивидуалдуулук, көркөм чеберчилик маселелери, улут адабиятынын тарыхынан алган орду, мааниси сыяктуу

проблемалар тарыхый-функционалдык, тарыхый-типологиялык, тарыхый-конкреттүү аспектилерде илимий жалпылаштырууга алына баштаган. Бул маселелер ириде жаңычылык жана салтчылык ыңгайда каралып, асыресе... А.Осмоновду таануу илимий жактан аңдаштыруу ишинин активдешти» [116, 17-б.], кезегинде, кыргыз адабияттаануусунун тарыхындагы профессионалдык жазуучу-акындардын элдик адабий салттарды улантуудагы жана жаңычылдык жана башка маселелерин илимий изилдөө иштеринин жанданышы менен түшүндүрүлөт.

Тыянак.

4.1.«Кыргыз профессионалдык адабияттаануусунун калыптанышы жана изилдениши» маселесин изилдөөдөн төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

- Кыргыз адабияттаануусунун алгачкы макалаларынан тартып эле оозеки жана жазма чыгармачылыгу тууралуу улуттук адабияттаануубуздун алгачкы тарыхый кадамдары калыптана баштагандыгы;

- XX кылымдын 30-40-жылдарында кыргыз адабияттаануусунун илимий предметтери негизинен бирдиктүү процесс катары пайда болгондугу;

- улуттук адабияттаануу өзүнүн адабият тарыхына, илимий-теориялык жана адабият сынынын даражасына ылайык калыптангандыгы;

-30-40-жылдары К.Рахматуллин, Т.Саманчин, Ө.Жакишев, Ж.Самаганов сыяктуу профессионал адабиятчылардын, А.Токомбаев, М.Элебаев, К.Маликов сыяктуу акын-жазуучулардын адабий процеске активдүү таасир тийгизгендиги;

- Кыргыз адабиятынын очерктеринде (1943) кыргыз адабияттаануусунун башаты катары Энесай-Орхон жазма эстеликтеринин каралгандыгы;

- Кыргыз адабиятынын тарыхынын 10 томдугу – кыргыз фольклортаануу, манаптаануу, акынтаануу жана башка тармактарынын кыргыз адабияттаануусунун осмонвтаануу, айтматовтаануу сыяктуу багыттарын камтыгандыгы;

- кыргыз адабиятынын тарыхына арналган эмгектердин кыргыз адабияттаануусунун тарыхынын негиздеп бергендиги.

3.2. Кыргыз адабий илиминин калыптанышы жана өнүгүшү.

Ар бир элдин улуттук илиминин пайда болуп анын методологиялык жактан калыптанышы өтө татаал процесс экендигин танууга болбойт. Албетте, кайсы гана тармактык илим болбосун, бир эл экинчисинен үйрөнүү, өздөштүрүү аркылуу өнүгүүгө ээ болгондугу анык. Анын ичинде филология (гр. *phileo*, *logos* — сөздү сүйүү) бүтүндөй адамзат турмушунун тарыхын өзүнө камтыган гуманитардык илим тармагынын бир бөлүгү болуп саналат. «Истоки литературоведения относятся к античности. В эстетических воззрениях философов Древней Греции и Древнего Рима можно обнаружить основы научных представлений о литературе (21, 45-б.) - деп белгиленгендей, филология илими адеп көркөм ой жүгүртүп жазуунун жол жобосун үйрөтүүчү чакан кеңешме катары түптөлүп, жакшы жазуунун эрежеси катары калыптанып баштаган. Ошол эле учурда адабий чыгармачылык тууралуу пикир айтуунун баштапкы тажрыйбалары көркөм ой жүгүртүүнүн түздөн түз таасири аркасында калыптангандыгын айтып кетүү керек. Орус адабият окумуштуусу Г.Н. Пospelов адабияттаанууну тарыхый илим катары эсептеген алгачкы окумуштуу Иоганн Гердер экендигин белгилеп келип: «...впервые стал рассматривать своеобразие художественной словесности разных народов с точки зрения его обусловленности обстоятельствами национально-исторической жизни» [150, 14-б.] – деген пикирине таяна турган болсок, ар бир улуттук адабияттын калыптанышы жана аны таануунун илимий негиздери ар бир элдин адабият тарыхынын өз алдынча мүнөзүнө шартталгандыгын байкоого болот. Мындайча айтканда, адабий чыгармачылыктын алгачкы этабында ал жеке улуттук чыгармачылыктын (көбүнесе фольклордун) кыртышында пайда болуу аркылуу гана башка элдер менен адабий жана илимий алакага чыгат.

«Греческая литература – древнейшая из литератур Европы и единственная, развивавшаяся самостоятельно, не опираясь непосредственно

на опыт других литератур. С более древними литературами Востока греки стали ближе знакомы лишь тогда, когда расцвет их собственной литературы лежал уже далеко позади» [179, 9-б.] – деп антика адабияты боюнча адис окумуштуу И.М.Тронский жазгандай, кайсы гана улуттук адабияттаанууну албайлы, ал сырткаркы адабияттар менен көбүнесе өзүнөн жогору өнүккөн адабияттар менен алакага чыккан учурда гана өзү дагы өнүгүүнүн жолуна багыт алат. Бул биринчи кезекте адабияттаануунун илимий-теориялык процессинин биринчи кезекте өздүк адабияттын кыртышында, андан соң адабияттар аралык деңгээлде жанданышына өбөлгө түзөт. Алсак, көркөм таасир этүү (адабият – М.С.) жөнүндө Сократ, Платондордун адабияттык ойлорун улап, алгачкылардан болуп илимий негизде ой жүгүртүүгө жетишкен грек акылманы Аристотелдин пикирине таянсак, ал тарыхчы менен акынды салыштырып, «биринчиси болгон нерсе жөнүндө айтса, экинчиси боло турган нерсе жөнүндө да айталат» - деп, бул өнөрдүн чыгармачылык (көбүнесе көркөм жаратуучулук) касиетин алгачкылардан болуп таанып билүүгө жетишип, жазма адабияттын эпос, лирика жана драма сыяктуу тектеринин илимий-теориялык негиздерин аныктап берүүгө жетишкен. Мунун өзү Европа (грек) адабияты Чыгыш адабияты менен өз ара байланышта калыптангандыгын белгилеп, тескерисинче алардын ар бири өз алдынча өнүгүп келди дегенди билдирбейт жана мындай болушу да мүмкүн эмес эле. Бул багыттагы өз оюн уланткан ушул эле орус окумуштуусу И.М.Тронский: «Это не значит, что восточные элементы не проникали и более раннюю греческую литературу, но они проникали устным, “фольклорным” путем; греческий фольклор обогатился от соприкосновения с фольклором соседей, но греческая литература, вырастая на почве этого обогащенного фольклора, создавалась уже без непосредственного воздействия литератур Востока» [179, 9-10-бб.] – деп жазат. Албетте, бул маселеге карата бир жактуу толук түрдө кошулууга болбойт, анткени, фольклор менен жазма адабияттын өз ара таасирлери эки башкача болору белгилүү. Биринчи учурда фольклордук чыгармачылыктагы

өз ара таасирлер жана байланыштар көбүнесе тектеш тилдүү элдердин ортосунда күчтүү өнүгөт, ал эми жазма адабиятта болсо анын таркалуу чөйрөсүнүн кеңейиши, биринчи кезекте өз мезгилинин билимдүү жана илимпоз адамдары аркылуу ишке ашат. Мындайча айтканда, адабий чыгармачылыктагы жана илимдеги байланыштардын дүйнөлүк денгээлде ишке ашуу процесси дал ушул жазуу формасы аркылуу толуккандуу ишке ашып баштайт. Ошол эле учурда фольклордук чыгармачылыктын адабий тажрыйбалары жазма адабиятка карата болгон адабий таасирин жоготпойт, тескерисинче анын улам бир жаңы кырынын жана формаларынын келип чыгышына адабий-көркөмдүк жактан шарт түзүп жүрүп отурат.

«Античное художественное творчество никогда не порывало со своими народными, фольклорными истоками. Образы и сюжеты мифа и обрядовых игр, драматические и словесные фольклорные формы продолжают играть огромную роль в античной литературе на всех этапах ее развития» [179, 10-б.]. Өзүнөн да байыркы фольклордук адабияттан азыктанган байыркы грек адабиятынын өзөгүндө көркөм чыгарманын бардык мазмундук жана жанрдык формалары жаралып, кезегинде адабий чыгармачылыктын баштапкы тектеринин түптөлүшүнө өбөлгө түзүлгөн. Бул маселени тыкыр изилдеген окумуштуу катары И.М.Тронский минтип жазат: «Античная литература выработала...большое разнообразие художественных форм и стилистических средств. В греческой и римской литературе уже имелись налицо почти все жанры литературы...Античность положила также начало теории стиля и художественной литературы» [179, 10-б.].

Адабий чыгармачылыкта калемгерлер дайыма изденүүнүн жолунда болуу менен, адабиятты жаратууга аракеттенишсе, ал эми аларга карата ой айтуу аракети, кезегинде илимтаануунун пайда болушун шарттайт. Дегеле, сүрөткер менен окумуштуунун айырмачылыгы бир эле нерсеге, бирөө образдык-синтездин, экинчиси анализдик-синтездин призмасы аркылуу карагандыгында. «Искусство возникло раньше науки, оно вначале вбирало в себя все формы человеческого познания. Почему же они впоследствии

разделились? Ответ на этот вопрос надо искать в исследовании самой истории человеческого познания» [148, 6-б.] - деп адабиятчы М.Пенкин жазгандай, мезгилдердин өтүшү менен адабий чыгармачылык эволюциялуу түрдө жанрдык жактан өнүгүп, байып отурушу, кезегинде көркөм адабияттын адамзат алдында өтөгөн прогрессивдүү багытын илимдин аркасында ачып берүү зарылчылыктарын пайда кылган. Анткени адабий илим, айрыкча, так илимдер искусстводон алда канча алдыга кеткен учурда, кезегинде адамтаануу (көркөм адабият) багытында көп кылымдар бою изденип келген көркөм адабияттын өзү да илимий прогресстен четте калган эмес. Жазуучу менен окумуштуунун дагы бир айырмачылыгы: жазуучунун жеке көзкарашын окумуштуу анын жалпыга таандык нерсе катары ачып берүүгө жетишкендигинде. Мындан улам адам баласынын чыгармачылык тарыхына кайрыла турган болсок, Геродот миф, тарых, искусство бири-биринен ажырай элек мезгилде жазган болсо, адабий чыгармачылыкты өзүнчө жазуу (бул жерде жазма адабиятты эске алып айтып жатабыз – М.С.) алгачкы аракетин Тацит ишке ашырган болсо, кезегинде ага алгач илимий негиз берген Аристотель болгон. Ошентип, адабий чыгармачылык менен илимдин жаралуу өзөгү, башаты бир болуу менен адабияттын өзүн-өзү таануусу бир гана адабияттык илимдин аркасында ишке ашкан. «Человек создал два поистине могучих средства познания природы и самого себя – науку и искусство» [148, 5-б.] - деп, адабиятчы М.Пенкин айткандай, адабияттын (адамтаануу) менен аны курчап турган ааламды таануудагы коомдук илимдердин ичинен алган ордун аныктоодо, башкача айтканда, көркөм чыгармачылыктын объективдүүлүгүн ачып берүүдө илим өзүнүн субъективдик каражаттарын пайдаланды. Анткени адам баласынын акыл-эсине таасир этүү функциясы адабий чыгармачылыктан илимге өткөн учурда, адабият илими бул багыттагы иштин теориялык концепцияларын иштеп чыга алды десек болот. Башкыр акыны Мустай Карим: «...илим менен искусство ачылыштар боюнча: биринчиси жаратылыштын сырлары, экинчиси адамдын руханий сырлары чөлкөмүндө атаандаштар» - деп

айткандай, жазуучу искусстводон адамды көргүсү келсе, окумуштуу адамдагы искусствону ачууга аракеттенет.

Бул жагынан алганда, колжазма адабиятына караганда фольклордук адабияты өзгөчө жогорку деңгээлде өнүккөн кыргыз жазма адабиятынын алгачкы чыгармачылык жана илимий таануучулук процесси, орус адабияттаануусунун алдыңкы тажрыйбалары аркылуу калыптанган десек болот. Алсак, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондунда сакталып турган М.Богданованын «Теория литературы» (УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294) - деп аталган колжазмасы, XX кылымдын 40-50-жылдардын аралыгында жазылып, кыргыз адабияттаануусунун теориялык маселесине арналган эң алгачкы эмгек болуп саналат. Бул максатты тарыхый-салыштырма адабияттаануусунун критерийинде ачып берүүгө аракет жасаган автор, «Адабият теориясынын предмети», «Адабият жана искусство», «Адабият жана фольклор», «Адабияттык багыттар», «Поэтикалык жанрлар жана алардын композициясы», «Эпостук жанрлар», «Көркөм адабияттын жанрлары» жана башка бөлүмдөргө бөлүп, бул маселени фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланышы аркылуу чечип берүүгө жетишип: «Адабият теориясы бир жагынан тарыхый дисциплина, экинчи жагынан нормативдүү дисциплина. Ал адабий материалдарды тарыхый жагынан конкреттүү түрдө коргоонун (талдоонун – астын сызган – М.С.) негизинде өзүнүн корутундусун чыгарат жана ошону менен катар адабияттын ушул кездеги өрчүшүнө таянып ага баа берет» [49, 4-б.] деген ойду айтат. Өзүнүн бул тыянактарын бекемдөө максатында: «Биздин замандан мурдагы IV кылымда байыркы Грециянын улуу даанышманы Аристотель грек адабиятынын «Поэтикасын» /адабият теориясын/ жазган. Аристотель ал «Поэтикасында» өзүнөн мурдагы жана өз убагындагы адабияттын материалдарына таянып отуруп жалпы норма белгилеген. Биздин доорубузда искусствонун жана адабияттын өрчүшү мурдагы дооруна караганда жогорку фазага / баскычка жетишти» [49, 4-5-

бб.] – деп, жалпы эле адабият илиминин башаты Аристотелдин эмгектеринен башталгандыгын белгилеп берет.

Ал эми грек акылманы Аристотелдин окууларын дүйнө элдерине таанытууда эбегейсиз зор эмгек өтөгөн түрк акылманы Аль-Фараби: «Мен Аристотелдин “Поэтикасын” кырк ирет, “Риторикасын” жетимиш ирет окудум, бирок алигиче толук түшүнө элекмин» - деп айткандай, адабияттаануунун байыркы доорлорунан тартып, азыркы учуруна чейинки тарыхындагы классикалык эмгектерди биз бүгүнкү күндө түп нускасында окуп изилдеген көбүнесе орус окумуштууларынын эмгектери аркылуу таанышып, кезегинде кыргыз адабий илимине киришүү объектиси экендиги анык.

Аткени, улуу грек акылманынын эмгектери менен түрк элдери Орто кылымдарда эле тааныш болгондугу да белгилүү. «Казак адабияттаануусунун түп-тамыры дүнүйө жүзүнө аты маалым Отырарда туулган, «Экинчи устаз» атыккан энциклопедист аалым Абунасыр ал-Фарабинин илимий мурастарынан башталат. Анын илим тармактары менен катар, жалпы көркөм өнөр, анын ичинде сөз өнөрү тууралуу илимий түшүнүктү алгач ирет колдонгону маалым. Атап айтсак, ...“Илимдер энциклопедиясы”, “Илимдерди классификациялоо”, “Аристотелдин эмгектерине түшүндүрмө”, “Ыр китеби”, “Ыр өнөрүнүн эрежелери тууралуу”, “Поэтика жана поэтикалык ойлоо”, “Поэтикалык чыгармалардын түрү” ж.б.» [89, 5-б.]. Байыркы грек адабияты менен бирге, араб, перс элдеринин поэзиясын бирдикте кароого жетишкен өзүнүн илимий эмгектери менен кеңири белгилүү болгон Абунасыр ал-Фарабинин түрк адабияттаануусунун түптөлүшүндөгү өзгөчө орду бар. «“Сөз өнөрүнүн эрежелери тууралуу” трактатында ал Аристотелден келе жаткан адабиятты теориялык талдоо аркылуу таануу зарылчылыгын баса белгилеп берип, музыка, риторика, сүрөт өнөрү менен салыштырып, поэзиянын сөз өнөрү иретиндеги сыпатын, негизги эрежелерин, иретин чечмелеп берет» [89, 5-б.] – деп, Чыгыш элдеринин адабияттаануусунун башатында турган Абунасыр ал-Фарабинин эмгектери кезегинде орток түрк

адабияттаануусунун түптөлүшүнө зор таасирин тийгизгендиги белгиленет. «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» аттуу сөздүктү жазган Махмуд Кашкари Барскани өз кезегинде Абунасыр ал-Фарабинин илимий эмгектери менен жакындан тааныш болгондугун белгилеп: «Лейпцигде чыгуучу “Ориенталистише литературцайтунг” гезитинде 1921-ж. жарыяланган Г.Бергштрассердин “Кашкаринин “Диван лугат ат-түрк” эмгеги үчүн үлгү” деген макаласында Махмуд Кашкаринин ыкмасы өрнөк катары ал-Фарабинин эмгегинен алынгандыгын биринчи болуп далилденген... Кийинчерээк Г.Бергштрассердин пикирин К.Броккелман, Ж.Келли, А.Б.Халидов сыяктуу арабисттер да ырасташты» [191, 95-б.] – деп келип, Т.Чоротегин: «...Исхак ал-Фарабинин усулу араб эмес элдердин тил өзгөчөлүктөрү үчүн куп келип, дал ошондуктан бул усул эң алгачкы “Түрк сөздөрүнүн жыйнагы” үчүн жана адепки арабча-фарсыча сөздүктү түзүү үчүн үлгү катары колдонулган...

Демек, Махмуд Кашкари Барсканинин мурасын үйрөнүп-изилдөөнүн комплекстүү милдеттеринин бири... Исхак ал-Фарабинин жана анын жолун жолдоочулардын асарларын ар тараптан үйрөнүп, “Дивану лугати т-түрк” менен салыштырып иликтөө маселеси» [191, 97-б.] тургандыгын белгилейт. Ал эми Абунасыр ал-Фарабинин илимий мурасын изилдөө иштери бардык эле түрк элдери үчүн күн тартибинде турган маселе экендиги да түшүнүктүү. «Аристотелди айтуу адатка айланган заманда анын эмгектерине алгач илимий түшүнүктөрдү жазган ал-Фараби ысымын деги эске албаганыбыз орду толбос чекилик болор эле. Ырас, ал-Фараби мурасы али күнгө чейин казак тилине толук которулбаган» [89, 5-б.] деген сыяктуу эле, бул улуу акылмандын эмгектери эртеби-кечпи түпнускасынан кыргызчага да которулуп, Орто кылымдагы орток адабияттаануубуздун объектиси катары каралууга тийиш.

Абунасыр ал-Фараби Аристотелдин адабияттаануу жана башка багытындагы илимий-теориялык иштерин анализдеп, анын изилдөөлөрүн андан ары улантуу менен: «Ал-Фараби поэзияны мазмундук жагына карай

трагедия, дифирамб, комедия, ямб, драма, айнос, диаграмма, сатира, поэма, эпос, риторика, акустика ж.б. 13 жанрдык түргө бөлүп, Аристотелдин «Поэтикасында» кездешпеген адабий таржымалдар менен категориялык аталыштарды калыпташтырды» [89, 5-б.] – деп жазылат. Бул болсо түрк элдеринин адабияттаануусунун илимий-теориялык көзкараштарынын эрте Орто кылымда эле калыптана баштагандыгынан кабар берет.

Байыркы доордон тартып азыркы мезгилге чейинки узак доорду кучагына алган адабий чыгармачылык менен ал тууралуу илимий ой жүгүртүүнүн эволюциялык алкактагы өтө узак тарыхына бирдиктүү ой жүгүртүп чыгуу дээрлик мүмкүн эмес. Анткени, адам жашоосунун бардык доорлорун камтып, үзгүлтүксүз өнүгүп келген бир дагы улуттук адабиятты жана адабий илимди кездештирүү мүмкүн эмес. Бирок, ошондой болсо да дүйнөдөгү бардык улуттук адабияттарга бирдей мүнөздүү болгон чыгармачылык жалпылыктардын улам турукташып, конкреттешип келишине өз салымдарын кошкон көп сандаган калктардын арасынан биз өзүбүз жакындан таанышып, окуп үйрөнгөн орус окумуштууларынын кыргыз адабияттаануусуна тийгизген таасирине жана анын дүйнөлүк адабияттаануу процессине өзөк болуп турган ары узак жана татаал процессине ошолор аркылуу аралаша алдык.

Бул болсо ар бир элдин адегенде оозеки адабиятынын өнүгүшү аркылуу жазма адабияттын чыгармачылык жана илимий-теориялык салттарынын калыптанышын шарттайт дегендик. Ошол эле учурда көркөм чыгармачылыктын кайсы бир түрүнө (оозеки же жазма) артыкчылык берилип, кеңири колдонулушу ал элдин жашоо мүнөзүнө да жараша болот. Ошондуктан, байыркы түрк жазмасынын өлүү тилге айланышы, анын жандуу адабияттын негизги предметине (объектисине) өтө албай калгандыгы менен да түшүндүрүлөт. Ошону менен катар эле кыргыз элинин оозеки адабиятка көбүрөөк артыкчылык бериши, аларды жазма адабияттын мыкты үлгүлөрүн жаратуучулардын катарынан сүрүп таштай албайт, анткени, фольклордук жанрлардын бай казынасын жараткан элдер жеке эле оозеки адабият менен

чектелип калбастан, жазма адабият аркылуу өзара чыгармачылык байланышка чыгууга жетишип, кезегинде оозеки жана жазма чыгармачылыктын адабий алакалары жүзөгө ашат.

«Адабият эл поэзиясынан өсүп чыкты жана өрчүдү. Ал эл поэзиясынан толуп жаткан өзүнүн өзгөчөлүктөрүн мурас кылып алды. Андан башка (сырткары – астын сызган – М.С.) ал өзүнүн өрчүшүндө эл поэзиясына таянып, ошол аркылуу жанданып келе жатат... Адабияттын эл поэзиясынан өсүп чыккандыгы жана өрчүгөндүгү, ошону менен катар алардын бир-бири менен өтө тыгыз байланыштуулугу кыргыз адабиятынан апачык көрүнүп турат» [49, 30-31-бб.]. Демек, көркөм ой жүгүртүүнүн бир түрүндө (мисалы оозеки) мыкты чыгармаларды жаратууга жетишкен эл, ошого тете үлгүдөгү жазма адабиятын да калыптандырууга жөндөмдүү келет.

Эгерде жалпы эле түрк анын ичинде кыргыз элинин Орто кылымдагы орток адабиятынын ири өкүлдөрү болгон Ж.Баласагындын «Куттуу билим» дастанынын, М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сөздүгүнүн жана ошондой эле жазгыч акындардын чыгармачылыгынын жаралышы адабий чыгармачылыктын биз жогоруда белгилеген тенденциясын белгилеп эле тим болбойт. Алсак, түрк элдеринин анын ичинде кыргыз калкынын чыгармачылык чөйрөсүн, биз билген жана билбеген чыгармачылык жана адабий жана тилтаануучулук процесси Орто кылымдарда эле ортоктошуп тажрыйба алмашып баштаганы айныксыз чындык.

Жалпылап айтканда, сөздү сүйүү (филология) оозеки адабиятта пайда болушу жана калыптанышы өзүнүн жазма адабий тажрыйбалары аркылуу эларалык кеңири чыгармачылык алакалардын ишке ашуу зарылчылыгын жаратат. Анткени, кайсы бир улуттук адабий тажрыйбалары дүйнөлүк адабий алакалардан кандайдыр бир денгээлде оолак калышы мүмкүн, бирок анын калыптанып жана өнүгүшү сөзсүз түрдө анын өзара адабий жана илимий байланыштары аркылуу ишке ашат. Фольклордук адабияттан азыктанып, ал гана эмес ошол жактан чоң чыгармачылык тажрыйба топтогон жеке (индивидуалдык) жазма адабият жалпыдан жекеге, синтезден анализге,

элдиктен автордук мүнөзгө негизделген конкреттүү адабий жанрлардын жана илимтаануунун келип чыгышын жана калыптанышын шарттайт. Адабияттаануунун негизги предмети болуп адабий түшүнүктөр эсептелет. Бул, өз кезегинде, коомдук илимдердин бардыгынын негизги структуралык элементи болуу менен, анын предметинин өзгөчөлүгү, мазмуну жана методу аркылуу фактылык материалдарды изилдөөнүн илимий-теориялык негиздерин пайда кылат. Атап айтканда, бардык илимий түшүнүктөр өзүнүн теориялык маанисине адабий аныктама, формула аркылуу ээ болот. Ошентип, тигил же бул илимдин пайда болуп калыптанышы, адабий түшүнүктөрдү таанып билүүнүн каражаты катары белгилүү бир тармактын (бул жерде адабияттаануунун) илим жаратуучулук фактору болуп эсептелет.

Дүйнөлүк адабияттаануунун илимий критерийлеринин калыптанып гана эмес, анын өнүккөн мезгилинде пайда болгон кыргыз профессионалдык жазма адабияты өзүнүн чыгармачылык процессинде элдик фольклордук адабияттан башат алып, кезегинде элдик поэзиянын төкмө жана жазгыч акындар чыгармачылыгында толук калыптанууга жетишкен жеке чыгармачылыктагы тажрыйбаларга карата параллелдүү түрдө казак, өзбек, татар, орус жана башка элдердин жазма адабий тажрыйбаларынын кыргыздын тунгуч калемгерлеринин чыгармачылык тажрыйбаларына түздөн түз таасири болгондугун танууга болбойт. Алсак, кыргыздын тунгуч калемгерлеринен болгон С.Карачев татар тилинде, К.Тыныстанов казак тилинде алгачкы чыгармаларын жазышы мунун бирден бир далили болуп саналат. Дегеле жазма адабиятка келгенде өзара чыгармачылык алакалар, чыгармачылык тажрыйба алмашуулар күчөп, адабий таасирлер жаңыча деңгээлге көтөрүлөт. Ошол эле учурда кандай гана тажрыйба алмашуу болбосун, биринчи кезекте жергиликтүү элдин бул жааттагы мурдагы чыгармачылык көрөңгөлөрү бай жана жарды болгондугуна байланыштуу келип, улуттук профессионалдык жазма адабияттын чыгармачылык процессинин калыптанышынын денгээлин айгинелейт.

Бүтүндөй сөз өнөрүн иликтеп, изилдөөлөрдөн улам келип анын илимий тармактары да иштелип чыга баштаган. Эгерде адабий илимдин пайда болушу тарыхына кайрыла турган болсок, жалпы эле адабияттан анын көркөм (кооз сөздүүлүк) бөлүгүн ажыратып алууга жетишүүнүн өзү келип, XIX кылымдын аягы жагында адабияттаануунун илимий жааттагы эмгектери пайда болгондугуна күбө болобуз. Бул багыттагы эң көрүнүктүү эмгек катары В.Н.Веселовскийдин «Историческая поэтика» эмгегин атоого болот. Ушул эле XIX кылымдын орто ченинде оозеки адабиятты объект катары тутуп аны изилдеген илим катары фольклористиканын (фольклортаануу) түптөлгөндүгү да белгилүү. Ошентип, жалпы филологияда оозеки адабиятты жана жазма адабиятты изилдей турган эки илимий тармак пайда болуп жана калыптангандыгын көрөбүз. Дүйнөлүк фольклортаануунун калыптануу процессинен кыргыздардын элдик оозеки адабияты да сыртта калган эмес, атап айтканда, адеп Ч.Валихановдун орустардын чалгындоо экспедициясы менен бирге келип XIX кылымдын орто ченинде жергиликтүү элдин фольклордук чыгармачылыгын жазып алышы жана аны илимий коомчулукка таанытуусу, кезегинде кыргыз оозеки адабиятынын дүйнөлүк фольклортаануусунун алкагында изилдөөгө алынышын шарттаган жана натыйжада «Жунгария очерктери» (1861) аттуу эмгеги жазылган болчу. Кыргыздардын «Манас» үчилтиги баштаган оозеки чыгармаларынын үлгүлөрүн алгачкылардан болуп жазып алган В.Радлов өзүнүн «Образцы народной литературы северных тюркских племен» (1885) деген фундаменталдуу эмгегинде, кыргыз эпикалык акындар чыгармачылыгын изилдөөгө алуу менен кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусунун пайда болушунун башатында турат десек болот.

Фольклортаануу жана адабияттаануунун илим катары пайда болушунун башатында оозеки адабияттын көркөм чыгармачылык тажрыйбалары тургандыгын дагы бир ирет белгилеп келип, албетте, бул маселелерди изилдөө процессинде бири-биринен өзгөчөлөнгөн методологиялык айырмачылыктар да жаралбай койбойт. Бул жагынан

алганда, адабияттаануунун үч предметин түзгөн илимий изилдөөлөрдүн, кыргыз адабиятынын алкагында пайда болушу, калыптанып андан ары өнүктүрүлүшү теориялык жактан бир кылкалуулуку түзбөйт.

«История русского литературоведения – одна из самых молодых наук советского науковедения. И хотя “стремление к самосознанию в известной мере было свойственно и русскому академическому литературоведению второй половины века”, необходимость в систематическом, последовательном изучении национального литературоведческого наследия была осознана лишь на рубеже 40-50-х годов нашего столетия» (106, 3-б.) - деп, орус адабияттаануучусу А.С.Курилов жазгандай, орус адабияттаануучулары А.С.Куриловдун «Литературоведение в России XVIII века» (М.: Изд., Наука, 1981.), «Очерки по истории русского литературоведения» (М., 1953), «Возникновение русской науки о литературе» (М., 1975), «Академические школы в русском литературоведении» (М.: Наука, 1975), П.А.Николаев, А.С.Курилов, А.Л.Гришуниндин «История русского литературоведения» (М.: Наука, 1980) жана башка өңдөнүп, кыргыз улуттук адабияттаануусунун тарыхына арналган ырааттуу түрдө системага салынып жазылган эмгектер алигиче жазыла элек. Бул тууралуу белгилүү адабияттаануучу К.Байжигитов: «Кыргыз адабий илими улуттук көркөм адабиятыбыздын өз учуру үчүн өтө маанилүү жана актуалдуу сезилген бир канчалаган тарыхый-адабияттык, илимий-теориялык жана практикалык мүнөздөгү маселелерине кайрылып, табышмактуу көрүнгөн суроолорунун жандырмагын табууга мүмкүнчүлүктөрүнүн жетишинче жан үрөп келгени менен өзүнүн жеке чарбасына б.а. адабий илимдин түйүндүү проблемаларына жетиштүү түрдө ойдогудай көңүл бөлгөнгө жарабаптыр... айрым илимий, тарыхый-адабияттык мүнөздөгү эмгектерге рецензиялык-баалагычтык пикир айтуудан ары көтөрүлө албаптыр» [34, 5-б.] – деп жазат. Кыргыз адабияттаануусунун анын ичинде сындын тарыхын изилдөөгө арнап: «Кыргыз адабий сынын чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы. 1-бөлүм»

(1992), «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том.» (2005), «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006), «Башталуу» (2007) сыяктуу бир катар эмгектерде жогоруда К.Байжигитов өзү белгилеген маселелердин багытында суроолорду коюу менен: «Биздин жеке пикирибизде адабият таануу жергиликтүү кыртышта кандайча тамыр байлап, кантип, өсүп-өнүп чыкканын, анын көз жаруу, телчигүү жана калыптануу мезгилдеринин динамикасын, ага таасир тийгизген өбөлгөлөрдү ал процессте активдүү жана пассивдүү роль ойногон илимпоздордун чыгармачылык дүйнөсүн колдон келишинче бүгүнкү күндүн деңгээлинде ачып берүүгө умтулуу абзел... Аны дагы конкреттештирип, илимий-теориялык проблемаларды ажыратып, ошол багытта илимий иш жүргүзүү кыйла пайда алып келмек» [34, 5-б.] – деген омоктуу, барыдан мурда илимий фундаменталдуу эмгектердин жазылыш зарылчылыгы эчак бышып жетилгендигин белгилеп берет. Маселенин ток этер жерине токтолсок, ушул эле адабият окумуштуусу К.Байжигитов белгилегендей, совет мезгилинде кыргыз адабиятынын тарыхынын, теориясынын жана сынынын ар түрдүү маселелерин изилдеген адистер өз мезгилинин жана коомдун руханий жана илимий талаптарына жараша, улуттук адабияттын тарыхын түзүүгө жана илимий методикасын иштеп чыгууга жетишкендигин да баса белгилеп кетет. Кыргыз адабияттаануусунун бүчүрлөп жаралышынан тартып, анын калыптанышына чейинки ары узак, ары татаал мезгилдеги адабий илимдин эволюциялык процессине арналып жазылган атайын эмгектер жазылбаса дагы, кезегинде жогоруда К.Байжигитов белгилегендей, кыргыз адабиятынын тарыхы, адабияттын теориясы жана адабий сындын тарыхы жана башка маселелери боюнча алгылыктуу изилдөө иштери жүргүзүлүп жарыкка чыккан. Тагыраак айтканда, адабиятты илимий жактан таанып билүүгө киришүүдө, алгач мезгилдерде өзүнүн өз алдынчалыктарына караганда, жалпылыктарын көбүрөөк алып жүрүү менен изилдөө иштери да ушул багытта жазылгандыгы анык. Анткени, адабият тарыхын изилдөө үчүн биринчи кезекте теориялык принциптерге таянуу менен ага жараша сын көзкарашты жүргүзүүгө болот.

Ошентип, адабий чыгармачылыктын түрдүү объектилерин бөлүп албай туруп, алардын өз алдынчалык маселелерин чечмелеп берүү мүмкүн эмес эле. Атап айтканда, адабий чыгармаларды анализдебей туруп, адабияттаануунун бир да объектисин ачып берүү мүмкүн эмес. Бирок бул жерден айтып кете турган нерсе, кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият сыны, адабият теориясы сыяктуу предметтерин бирдиктүү процесс катары изилдеп жатып, алардын өз алдынчалыктарын аныктап берүүнүн түрдүүчө принциптери бар экендигин түшүнүү абзел. Албетте, бул өңдүү принциптерди адабияттаануунун негизги жана кошумча предтеттерине илимий-методологиялык объектилерине карата колдонууга болот. Мисалы, хронологиялык принципти адабият тарыхынын, адабият сынынын, адабият теориясынын пайда болуп, өнүгүүсүнүн ырааттуулугун ачып берүү үчүн колдонууга болсо, ал эми мейкиндик принцибин адабияттаануунун ар бир объектисинин мезгилдик мүнөзүн аныктап берүүгө ыңгайлуу шарт түзөт. Бирок ушул адабияттаануунун илимий принциптеринин, критерийлеринин тарыхый-теориялык маселелеринин иштелип чыгышы үчүн, адеп анын баштапкы илимий объектилери тандалып алынышы зарыл болчу, тагыраак айтканда, алдынкы адабий тажрыйбалардан кабардар болуп, бул багыттагы билими, илимий түшүнүгү бар адистердин болушу зарыл. «Адегенде бул илим улуттук илимий чөйрөдө кандай аталып, кайсы терминологиялык түшүнүк менен белгиленип жүргөнүнө баам салып көрөлү. Кыргыз адабий илими тарыхый жагынан али жаш... ал телчигүү доорунан өтүп, калыптануу процессин өз башынан кечирип жаткандыгын анын туруктуу, илимий калыпка салынган терминологияга ээ эместигинен эле байкоого болот» [34, 6-б.].

Профессионалдык жазма адабиятынын пайда болушунун баштапкы өбөлгөсү болгон жогоруда шарттуу түрдө белгилеген этаптары адабияттаануунун тарыхынын, теориясынын жана сынынын калыптанышында ар биринин өзгөчө орду бар. Ошол эле учурда фольклордук адабияттын, эпикалык поэзиянын жана акындар поэзиясынын

жазма формасына ээ болуусу ар башкача мүнөздө болгон. Маселен, кыргыз фольклордук чыгармаларынын Орто кылымдарда эле колжазма адабиятынын Ж.Баласагын, М.Кашкари жана башкалар аркылуу өздөштүрүлүшү, адеп XIX кылымдын экинчи жарымында кагаз бетине түшүрүлгөн «Манас» үчилтигинин жазылышы, акындар поэзиясында жазгыч акындардын чыгармачылыгынын пайда болушу сыяктуу жана башка факторлор келип, оозеки адабияттын жазма адабиятка өтүү тенденциясынын бирден бир белгилеринен болгон эле. Оозеки менен жазма адабий чыгармачылыктын өзара байланыштарынан келип, профессионалдык жазма адабияттын калыптанышындагы өзгөчө этабы катары көрүнгөн акындар поэзиясы, фольклордук, эпикалык (эпостук) чыгармачылыктан өзгөчөлөнүп, жазма адабий форманы өзүнүн көркөм практикасы аркылуу ишке ашырган. Атап айтканда, элдик оозеки жана эпикалык чыгармалар кагаз бетине кимдир бирөөлөр же өзү тарабынан жазылып алынган болсо, жазгыч акындардын чыгармачылыгы өздүк адабий чыгармачылык катары калыптангандыгын көрөбүз. Бул болсо оозекиден жазмага өтүү тенденциясы эле эмес, ошол эле мезгилде жеке автордук жазма чыгармачылыктын биротоло түптөлүп андан ары каптануусундагы адабий кадамдары болчу.

Кыргыз адабияттаануусунун илим катары түптөлүшү жана калыптанышы маселесинде анын кайсы факторлору илимий жаратуучулук критерийлерди алып жүргөндүгү заманбап илимтаануудагы эң бир маанилүү маселелерден экендиги белгилүү. Бул маселеге тиешелүү жагдайлар кыргыз адабияттаануучулары тарабынан атайын изилдөөнүн объектисине алынган эмес жана бул жаатта КМШ өлкөлөрүнүн адабият окумуштууларынын ичинен бир катар окумуштуулардын эмгектерин атоого болот. Алсак, Копнин П.В. «Логические основы науки (Киев, 1968)», Ракитов А.И. «Анатомия научного знания» (М., 1969), Штофф В.А. «Введение в методологию научного познания» (1972), Рачков П.А. «Науковедение: Проблемы, структура, элементы» (М., 1974), «Возникновение русской науки о литературе» (1975), Пенкин М.С. «Искусство и наука: Проблемы,

парадоксы, поиски» (М.,1982), Гончаренко Н.В. «Гений в искусстве и науке». (М., 1991) ж.б. сыяктуу украин жана орус окумуштуулары, биринчи кезекте, илимдин тигил же бул предметтен, объектиден болгон айырмачылыктарын белгилеп аларга илимий аныктама беришкен.

Адабияттаануу илимий ой жүгүртүүнүн бири катары, кезегинде, илимий ой жүгүртүүнүн формасына айланганда гана өзүнүн түшүнүктөрүн туруктуу өнүктүрүүчү жана тастыктоочу логикалык жактан уюшулган, практикалык жактан далилденген натыйжага ээ болот. Албетте, бардык эле ой жүгүртүүлөр, адабий түшүнүктөр илим түзүүчүлүк факторго айлана бербейт, бирок алар кезегинде адабият жөнүндөгү фундаменталдуу мыйзам ченемдүүлүктөрдү ачууга жардам берет. Ал эми адабияттаануунун фундаменталдуу түшүнүктөрү илимий-теориялык негизге ээ болгондо гана бул тармактын методологиялык категориясына айланат. Мындан улам адабияттаануу илими өзүнүн объектисин ачып берүүгө мүнөздүү болгон предметтик жана дисциплиналык өзгөчөлүктөрүн иштеп чыгат. Алсак, мына ушул илим түзүүчүлүк факторлор адабияттаануунун бири-бирине байланыштуу, бирок жетиштүү денгээлде өз алдынчалыктарын алып жүргөн, түшүнүктөрүнө, методологиясына ээ болгон адабият тарыхы, адабият теориясы сыяктуу предметтерин иштеп чыгат.

Адабияттаануунун предметтүүлүгүн иштеп чыгууда адабий сындын практикалык мааниси чоң роль ойноо менен кезегинде ал өзүнүн да объектисин тандап алууга жетишет. Адабияттын көркөм-чыгармачылык продессинен келип чыккан илимий - теориялык таанып билүүнүн спецификасын аныктоодо адабият сынынын илим түзүүчүлүк факторлору прогрессивдүү роль ойнойт. Адабий илимге карата болгон маселелердин татаалданышы, биринчи кезекте, улуттук адабияттын башка улуттук адабияттарга карата болгон илимий интеграциясы аркылуу белгиленет, башкача айтканда, адабият жөнүндөгү илим адеп өздүк адабиятты таануу аркылуу калыптанганы менен, анын илимий-теориялык негиздери башкалардан өздөштүрүү, кайрадан ага таасир этүү жолдору аркылуу

түптөлөт. Мындай учурларда адабияттаануунун предмети сырттан алынган тажрыйбалар аркылуу ишке кирип, кезегинде анын объектиси катары улуттук адабий процесс тандалып алынып, анын негизинде илимий көз караштар, аныктамалар, түшүнүктөр калыптанат жана өнүгүү алат.

Кезегинде жогорудагы окумуштуулардын орус адабият илиминин калыптанышындагы ордун белгилеп, кезегинде илимий эмгектерге, тыянактарга карата илимий-методологиялык теориялык анализ берип жазган орус адабияттаануучусу А.С.Куриловдун «Литературоведение в России XVIII века» (М., 1981) эмгегин өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Бул эмгектен мурда, кийин жарык көргөн «Очерки по истории русского литературоведения» (М., 1953), «Возникновение русской науки о литературе» (М., 1975), «Академические школы в русском литературоведении» (М.: Наука, 1975), П.А.Николаев, А.С.Курилов, А.Л.Гришуниндин «История русского литературоведения» (М.: Наука, 1980) жана башка эмгектерде жалпы эле орус адабияттаануусунун тарыхый, илимий жана башка маселелери каралып чыгылат.

Бул жааттагы илимий эмгектерге үндөш жазылган М.Богданованынын «Киргизская литература. Очерк» (1947) эмгегинде жалпы эле кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун маселелерине карата алгачкы илимий багыт берилип, эң негизгиси алардын башаттарын аныктап берүү аракети жасалган.

Жогорудагы эмгектерди эске алуу менен, кыргыз адабияттаануусунун илимий жаратуучулук факторлоруна кайрылуу, анын бир катар маселелери тууралуу кеп кылуу зарылчылыгы эчак эле жаралгандыгын көрсөтүп турат. Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышына арналган өз алдынча эмгектер жазылбаса да, анын илимий-теориялык жалпы маселелерине кыргыз адабиятынын тарыхына, акын, жазуучулардын жана драматургдардын жекече чыгармачылыктарына арналган бир топ эле эмгектер жазылгандыгын билебиз.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий объектисин ачып берүүдө биринчи кезекте адабияттаануунун адабият тарыхы сыяктуу негизги предмети адеп элдик фольклордук андан соң профессионалдык жазма адабиятта калыптануусунун эволюциясы каралып, кезегинде улуттук адабияттын көркөм практикасына карата адабият теориясынын илимий предметинин кыргыз адабияттаануучуларынын эмгектери негизге алынып, мезгилдик жактан да, илимий-теориялык принциптерди иштеп чыгууда бизге караганда алдыда турган орус окумуштууларынын бул багытта жазылган эмгектери менен параллель коюлуп изилденди десек болот.

Бул болсо кыргыз адабияттаануусунун бардык маселелерине кайрылып, анын адабият сыны, адабият теориясы сыяктуу негизги предметтеринин жана кошумча дисциплиналарынын маанилүү объектиси болуп берүү менен анын келечектин илимий багытын түздү.

Адабияттын илимий жаратуучулук факторлоруна кайрылганыбызда, биринчи кезекте, анын кандай булактардын аркасында телчигүү алгандыгын аныктап алуу маанилүү. Кайсы гана улуттук адабияттаанууга кайрылбайлы, ал бир элде пайда болгон адабий объектилердин илимий маанилүүлүгүнөн келип, эларалык жактан кеңири жайылтылууга ээ болот. Дегеле, кайсы гана илимди албайлы, анын ичинде адабият илими дагы өзүнө тиешелүү фундаменталдуу мыйзамченемдүүлүктөрдүн ачылышынын натыйжасы катары көрүнөт. Кезегинде мына ушул мыйзамченемдүүлүктөрдүн өзү келип, илимий таанып билүүнүн изденүү жолдору аркылуу практикалык маанисине ээ болот. Натыйжада, адабияттаануу өзү иштеп чыккан методологиясы аркылуу кезегинде өзү да илим жаратуучулук факторго айланат. Орус окумуштуусу А.С.Курилов бул багыттагы Ф.Энгельс, П.В.Копнин менен А.Рачковдун пикирлерине таянып келип: «Это существенный фактор, потому что любая научная теория, объясняя характер тех или других процессов действительности, всегда связана с определенным методом их исследования. Опираясь на метод, ученый получает ответ на то, с чего надо начинать исследование, как относиться к фактам, как их обобщить, каким путем идти к

выводам. В своей основе метод является инструментом для решения главной задачи науки – открытия объективных законов действительности» [106, 11-б.] - деп жазгандай, кайсы гана илимий изилдөө тармагы болбосун, бул өтө маанилүү фактор болуп эсептелет, анткени илимдин, анын ичинде адабияттаануунун теориялык негиздери адабий чыгармачылыктын тигил же бул маселелерин чечмелеп жатып, изилдөөнүн кайсы бир методуна ээ болот.

Ошол эле учурда кайсы бир изилдөө методдорун издөө, пайдалануу ар кандай багытта, мүнөздө, даражада болору да белгилүү. Мисалы, кыргыз адабияттаануусунун XX кылымдын 20-жылдарындагы алгачкы кадамдары, анын кийинки мезгилдеги мүнөзүнөн бир кыйла өзгөчөлөнгөнү менен эле эмес, анын багыты, даражасы менен да айырмаланат. Муну айтып жатканыбыздын себеби, кыргыз адабияттаануусу, бардык элдердин адабияттаануусу сыяктуу эле өзүн-өзү таануунун мыйзам ченемдүү этаптарын басып өтпөй коймок эмес. Адабияттаануунун мурдатан калыптанып келген (мисалы, орус адабияттаануусунун) илимий методдоруна таянуу менен, кыргыздын адабият окумуштуусу улуттук адабий фактыларды изилдөө процессинен келип чыккан суроолорго илимий негизде жооп издейт. Ошондуктан биз илимий изилдөөнүн формаларын сырттан өздөштүргөнүбүз менен, анын илимий жообун улуттук адабий чыгармачылыктын мисалында ишке ашырабыз. Буга ылайык, илимий изилдөө методунун башкы максаты, өз кезегинде, улуттук адабий илимдин предметине айланган учурдан баштап практикалык мааниге ээ болот.

Адабияттаануунун объектилерин илимий изилдөө аркылуу адабий чыгармачылыктын өткөн мезгилге, учурга жана келечекке карата болгон көркөм изилдөөлөрүнөн келип чыккан ойлордун, эң негизгиси, келечекти алдын ала көрө билүүгө, адамдын руханий көзкарашын ага карата калыптандырууга багытталган башкы максатын белгилөө, адабий чыгармачылыктын негизги факторун аныктоо илим аркылуу жүзөгө ашат. Мындан илимдин теориялык негиздерин эсепке алуу зарылчылыгы келип чыгат. Анткени илим таанып билүүнүн эң жогорку формасы катары

коомдогу өз ордун ээлегенден тартып, адамдардын жашоосунда прагматикалык мааниге ээ болот. «В сущности, наука...начинается там, где возникает теория» [157, 119-б.] - деп А.И.Ракитов жазгандай, теория өз кезегинде келип, илимий категория катары практикалык далилдүүлүктүн негизги факторуна айланат. Буга жараша адабияттаануунун белгилүү бир түшүнүктөрүнүн системасы жана методу болобосо, коомчулук алардын көзкараштарын илим катары кабылдабайт. Ошондуктан адабияттык илимдин таануучулук методу куру жерден эле пайда боло калбайт жана ошону менен катар эле илимий түшүнүктөр улам жаңысы менен толукталып отурат. Бул, негизинен, илимпоздордун мурункуларга окшобогон жаңычылдыкты табууга болгон изденүүлөрү менен да коштолот. Буга байланыштуу, адабиятты таануунун методдору да улам жаңыланып өнүгүү багытында болот.

Кыргыз адабияттаануусунун теориялык маселелерине арналган эмгектер ХХ кылымдын 40-50-жылдарына туура келип, алгачкы эмгектер катары азыркы күндө да Колжазмалар фондунда сакталып турган М.Богданованын «Теория литературы» (УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294) колжазмасын жана К.Рысалиевдин «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» (1965) атоого болот. Булардан кийин дээрлик жарым кылым аралыгында адабият теориясына арналган эмгектер жазылган эмес. Бул багыттагы эмгектерди жазуу Эгемендүүлүк жылдарында жанданып, М.Борбугуловдун «Адабият теориясы». Окуу куралы (1996), А.Садыковдун «Адабият теориясы». Окуу куралы (2002), «Кыргыз адабияттаануу илими жана сыны» (2005), Д.Асакееванын «Адабият теориясы». Окуу куралы (2013), К.Артыкбаевдин «Адабият таанууга киришүү». Окуу куралы (2009), С.Бегалиевдин «Адабият таанууга киришүү» (2010), Н.Өмүрзакованын «Адабияттаануу илиминин айрым маселелери» (2013) жана башка эмгектерди көрсөтүүгө болот. Аталган эмгектерде адабияттаанууга киришүү жана адабият теориясынын маселелери каралып, адабий терминдер, түшүнүктөр жана агымдар кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын этаптуу чыгармаларынын мисалында талдоого алынган. Албетте, аталган

эмгектердин кыргыз адабиятынын теориялык маселелерин изилдөөдөгү ар биринин ордун белгилесек болот.

Албетте, кыргыз адабиятынын теориялык маселелери элибиздин жазма адабиятынын көрүнүктүү акын-жазуучуларынын жана драматургдарынын чыгармачылыгына арналган көптөгөн эмгектердин контексттинде иштелип келген. Ошондой эле «кыргыз адабиятынын тарыхына» арналып ХХ кылымдын 40-жылдарынан тартып жазыла баштаган очерктерден баштаган эмгектерде адабият теориясынын ар кыл маселелери козголуп иштелип келгендиги да белгилүү. Кыргыз адабиятынын тарыхынын адабий сынынын тарыхына арналып К.Байжигитовдун “Кыргыз адабий сынынын тарыхы” (1992), ал эми анын акындар поэзиясынын, драматургия жана роман жанрынын тарыхына арналган диссертациялар жана эмгектер жазылды. Алсак, Б. Кебекованын «Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери» (2009), А.Обозкановдун «Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты» (2006), М.Көлбаеванын «Замана адабиятынын өнүгүшү» (2015); С.Байгазиевдин «ХХ кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы» (2002), М.Садыровдун «Кыргыз тарыхый драматургиясынын калыптанышы жана өнүгүшү» (2002), А.Эркебаевдин «Киргизский роман: истоки, пути становления, поэтика и типология» (2010).

Кыргыз адабияттаануусу өзүнүн илим таануучулук процессиндеги жалпы илимий көзкараштарды, көбүнесе өздүк адабий процесстин алкагында эле жүргүзүп келе жатат. Бирок ошол эле учурда кыргыз авторлорунун чыгармачылык тажрыйбалары чет элдик адабияттаануучуларынын изилдөө объектисине айланып, кыргыз адабияттаануусунун илимий изилдөө процесси чет элдик алкакта да жүрүп жаткандыгын белгилеп кетүүгө болот. Алсак, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын жүздөгөн тилдерге которулушу менен катар анын адабияттаануу жана башка багыттардагы илимий изилдөөлөрдүн объектисине айлангандыгын да далилдеп турат. Бул болсо өз кезегинде келип адабияттаануунун кошумча дисциплиналарынан болгон салыштырма

адабияттаануусунун калыптанышына өбөгө түздү. Бул жана башка маселелер тиешелүү бөлүмдөрдө сөз болот.

Жыйынтыктап айтканда, адабияттаануунун илимий факторлору өзүнүн туруктуу критерийлерине ээ болгону менен ал эволюциялуу түрдө улам өнүгүүгө ээ болмокчу, анткени адабий чыгармачылыктын практикалык табылгаларына илим дайыма жооп издөөнүн жолунда болот.

Тыянак.

4.2. «Кыргыз адабий илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» боюнча төмөнкүдөй тыянактар жасалды:

- Байыркы грек адабияты менен бирге, араб, перс элдеринин поэзиясын бирдикте кароого жетишкен Абунасыр ал-Фарабинин Орто кылымдагы түрк адабияттаануусунун түптөлүшүндөгү орду болгондугу;

- Абунасыр ал-Фарабинин “Илимдер энциклопедиясы”, “Илимдерди классификациялоо”, “Аристотелдин эмгектерине түшүндүрмө”, “Ыр китеби”, “Ыр өнөрүнүн эрежелери тууралуу”, “Поэтика жана поэтикалык ойлоо”, “Поэтикалык чыгармалардын түрү” ж.б. эмгектерди жазгандыгы;

- Абунасыр ал-Фарабинин илимий мурасарын изилдөө иштери бардык эле түрк элдери үчүн күн тартибинде турган маселе экендиги жана Махмуд Кашкари Барсканинин мурасын үйрөнүп-изилдөөнүн комплекстүү милдеттеринин бир катары тургандыгы;

- кыргыз жазма адабиятынын алгачкы чыгармачылык жана илимий таануучулук процесси, орус адабияттаануусунун алдыңкы тажрыйбалары аркылуу калыптангандыгы;

- М.Богданованын «Теория литературы» монографиясы ХХ кылымдын 50-60-жылдардын аралыгында жазылып, кыргыз адабияттаануусунун теориялык маселесине арналып жазылган эң алгачкы эмгек экендиги;

- бул эмгекте «Адабият теориясынын предмети», «Адабият жана искусство», «Адабият жана фольклор», «Адабияттык багыттар», «Поэтикалык жанрлар жана алардын композициясы», «Эпостук жанрлар», «Көркөм адабияттын жанрлары» жана башка маселелердин каралгандыгы;

- совет мезгилинде кыргыз адабиятынын тарыхынын, теориясынын жана сынынын ар түрдүү маселелерин изилдеген адистер өз мезгилинин жана коомдун руханий жана илимий талаптарына жараша, улуттук адабияттын тарыхын түзүүгө жана илимий методикасын иштеп чыгууга жетишкендиги;

- кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк адабияттаануудагы орду «айтматовтаануу» багыты аркылуу калыптанып жана өнүккөндүгү;

- адабияттын көркөм-чыгармачылык процессинен келип чыккан илимий - теориялык таанып билүүнүн спецификасын аныктоодо адабият сынынын ордунун өзгөчө экендиги.

3.3. Кыргыз адабий сынынын калыптанышы жана сынтаануунун өнүгүшү.

Кыргыз адабий сынынын тарыхы адабияттын тарыхы менен дайыма кадамдаш жашап, адабияттаануунун негизги предметинин бири катары калыптанган. Кыргыз адабияттаануусунун адабий сынынын пайда болушу жана калыптанышы маселелеринин илимий-теориялык негиздерине жана анын тарыхына кайрылуудан мурда, анын предметин тактап алуу зарылчылыгы пайда болот. Бул жерден дароо көңүл бура турган маселе, адабий сындын адабияттаануунун предметине тиешелүүлүгү же тиешелүү эместиги боюнча көзкараштардын тегерегиндеги суроого жооп алуу да маанилүү. «Кеп кыргыз адабиятчылары жана сынчылары адабият таануунун структуралык табиятын, анын бөлүмдөрү менен тармактарынын милдетин, максатын алардагы айырмачылыктар менен жалпылыктарын кандайча түшүнгөндүгү жана түшүндүргөнү жөнүндө бара жатат. Маселени мына ушул ыңгайдан туруп караганыбызда адабият илиминин структурасы өтө эле жөнөкөйлөштүрүлүп атүгүл кай бир учурда примитивдештирилип каралгандыгы көзгө урунат... Тагыраак айтканыбызда, бул маселеге кайрылган жергиликтүү адистерибиз адабият таануу негизинен адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны өңдүү тармактардан жана бөлүмдөрдөн куралат, алар өз ара байланышта жашайт деген жалпыга

эчактан белгилүү чындыкты дембе-дем кайталоодон арыла албаптыр» [34, 8-9-бб.] – деп, кыргыз адабияттаануучулары тарабынан анын кошумча дисциплиналарынын этибарга алынбагандыгын белгилеп келип: «Көркөм адабиятты түрдүү тараптан ар башкача өңүттө кароо өз-өзүнчө мамиле жасоо менен андаштырууга болот. Адабий булак таануу, адабий археология, историография, адабий библиография, салыштырма адабият таануу, ыр таануу анын негизги тармактарына жатат деп эсептейт» [34, 8-9-бб.] – деп, орустун улуу адабият окумуштуусу Д.С.Лихачевдун пикирине таянып, ага шилтеме жасайт: «И вот на что следует обратить серьезное внимание. Чем специальнее дисциплина, изучающая ту или иную область литературы, тем она точнее и требует более серьезной методической подготовки специалиста» [34, 9-б.] дейт, сынтаануучу К.Байжигитов.

XX кылымдын 20-жылдарынан тартып 90-жылдарына чейинки мезгил аралыгында советтик илимдин бир бөлүгү катары калыптануу менен кыргыз адабияттаануусунун өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүгүнө да ээ болду. Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышынын методологиялык маселелери адабий илимдин маанилүү милдеттеринен болуу менен адабияттын тарыхына, адабият сынына карата илимий мамиле кылуу бүтүндөй адабияттаануунун илимий-методологиясына таянып иш жүргүзүүнү милдеттендирди. Улуттук адабияттаануунун пайда болушу, калыптанышы жана өнүгүшү процессинин тарыхына карата илимий – методологиялык жактан туура мамиле кылганда гана, ал процесстин илимий-теориялык тыянактарына толук жетүү мүмкүнчүлүгү жаралат. Бул болсо дүйнөлүк масштабдагы атактуу жана жергиликтүү белгилүү адабияттаануучулардын бул багытта жазып кеткен иштеринин алкагында гана ишке ашары белгилүү.

Ошол эле учурда адабияттаануунун бардык предметтери биринчи кезекте адабияттын көркөм процесси аркылуу пайда болуп, кезегинде анын адабият теориясы сыяктуу предметтеринин калыптануу процессинде, өзгөчө анын алгачкы стадияларында адабий сындын орду өзгөчө.

Кыргыз адабий сынынын телчигип пайда болушу жана калыптанышы, башкача айтканда, элдик фольклордук чыгармачылыктан азыктанып, өзүнүн профессионалдык адабий сынына чейинки узак тарыхы изилденип, бул багытта бир катар салмактуу эмгектер жазылгандыгын белгилесек болот.

Кыргыз сынтаануусунун элдик оозеки адабиятта түптөлгөн маселелерин изилдөө жаатында К.Байжигитов менен К.Даутовдордун ордун өзгөчө бөлүп көрсөтүү абзел. Анткени, кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана анын адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу жана башка дисциплиналарынын предметтерин изилдөө иштеринде алардын элдик адабий башаттарына кайрылуу маселеси тууралуу алигиче сөз боло элек. Дегеле кайсы гана илимий тармакты албайлы, ал өзүнө чейинки тажрыйбаларга таянбай койбойт жана ар бир элдин адабий илиминин өнүгүшү бири-экинчисине байланыштуу болгон өз ара алакалар менен да түшүндүрүлөт. «Маселен, орус адабий илиминин жана сынынын пайда болушу жөнүндөгү маселеге келгенде окумуштуулар “сындын элементтери фольклордун өнүгүүсүнүн түрдүү баскычтарында жашап келгенин, калктын өзү жараткан мыкты деген чыгармаларын тандап алып, аны кийинки муундар үчүн сактаганын, бул көркөм чыгармага баа берүү экенин, сынчыл, эстетикалык жана этикалык ой жүгүртүүлөр, талдоолор өтмө байланышта жашаганы, алар элдик эстетикалык канондорду” калыптандырганын атайын белгилешет» [33, 8-б.].

Дүйнө элдеринин ар бири өздөрүнүн улуттуулугуна ээ болгон сыяктуу эле, өздүк адабияты да бар экендиги белгилүү. Бул жагынан алганда оозеки адабиятта өзгөчө орду бар кыргыздар, өз элинин турмушка, келечекке болгон көзкараштарын жана мүдөөлөрүн алып жүргөн улуу сөздүн түрдүү жанрларын жарата алды жана аны ийгиликтүү түрдө профессионалдык адабияттын мисалында өнүктүрдү. Кыргыз жазма адабиятынын поэзия, проза жана драма жанрларынын калыптанышы тышкы таасирлерге карабастан, өздүк адабияттан тамыр алып өнүгүүгө ээ болгондугун танууга болбойт.

Жана фольклор менен жазма адабиятын өз ара байланышы биздин адабиятыбыздын келечектүү нугун жана багытын белгилей алган болчу.

«Көркөм сөз өнөрүнүн фольклор, акындар поэзиясы жана жазма адабият сындуу үч формасы бул тарыхый-эстетикалык кыймылдын үч башка деңгээли гана эмес, ошол эле учурда адабият жолундагы элестердин, көз караштардын, сынчыл ой жүгүртүүнүн да үч башка тепкичи деп айтууга болот... Анткени элдик оозеки чыгармачылыкта калк тарабынан жана ырчылар поэзиясында айрым таланттуу чыгармачыл инсандардын демилгесинен улам иштелип чыккан көөнөргүс салттарысыз азыркы кыргыз адабият таануубуздун жана адабий сындын башатын толук кандуу элестетүүгө болбойт» [33, 6-б.] – деп, адабиятчы К.Байжигитов, өзүнүн көркөм практикасы менен бир бүтүндүктө жашап келген элдик эстетикалык сынчыл ойлордун ээлеген ордун белгилеп келип: «Фольклордук мурастардын эстетикалык дүйнөсүн, ички маңызын, көркөмдүк функцияларын адабий илим жана сындын генезиси менен байланыштырып караганыбызда бир кыйла кызыктуу жана олуттуу көрүнүштөргө туш болобуз. Анткени анда ириде сөз өнөрүн таануунун, сынчыл-практикалык жактан аңдоонун түйүлдүгү жатат...» [33, 8-б.] – деп жазат.

Кыргыз адабий сынтаануусунун илимий предметинин элдик фольклордон тамыр алып өнүгүүдө болгондугу жана жалпы эле кыргыз адабият сынынын тарыхына кайрылуу, XX кылымдын 80-90-жылдарына туура келип, бул багытта К.Даутовдун «Тереңдиктер жана бийиктиктер» (1991), «Адабий сын кантип жаралган?» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991), «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар» (2006), «Башталуу» (2007) жана башка эмгектерин көрсөтүүгө болот.

Кыргыз адабий сынтаануусунун тарыхындагы эмгектердин ордуна кайрылып келип, К.Даутов минтип жазат: «Адабий сыныбыздын өмүр жолун изилдеп көрүүгө арналган негизги эмгектердин ичинен беш-алтоону бөлүп

көрсөтсө болот. Алар Күмөн Рысалиевдин «Кыргыз совет адабий сынынын калыптанышы жана өнүгүшү» (1971) аттуу кандидаттык диссертациясы менен авторефераты. Т.Аскаровдун «Сындын бийик призваниеси» деген брошюрасы (1972), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынындагы изденүүлөр» - кандидаттык диссертация, авторефераты (1981). А.Эркебаевдин «Сын жана сынчылар» аттуу макалалар жыйнагы. А.Садыков аспиранты М.Жаңыбаева менен авторлош болуп чыгарган «Кыргыз адабий сынынын очерки», Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту чыгарган «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны». Ошондой эле менин «Адабий сын кантип жаралган?» аттуу монографиям. Анан А.Салиев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, К.Бобулов, М.Борбугулов, К.Укаев, С.Жигитов, Ш.Үмөталиевдердин бирин-экин обзордук макалалары менен айрым рецензияларын белгилеп кетсек болот» [70, 5-6-бб.]. Бул ө кезегинде, кыргыз адабий сынынын тарыхын изилдөө иштери ХХ кылымдын 70-жылдарына туура келип, бул багытта кандидаттык диссертациялардын жана макалалар жыйнактарынын жазылып баштагандыгын көрсөтүп турат.

К.Даутов «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) аттуу эмгегинде кыргыз адабий сынтаануусунда жазылган жогоруда аталган эмгектердин ар бирине баа берип келип, сөзүнүн жыйынтыгында К.Байжигитовдун кыргыз адабий сынынын тарыхына арналып мурда жана соңку жылдарда жарык көргөн эмгектерине кайрылып: «К.Байжигитовдун кыргыз адабий сыны боюнча жазгандары баштан аяк олуттуу түзөтүүлөргө муктаж экендигин атайын басма бетине айтып чыкканын. Андагы олуттуу өксүктөрдүн кыйласы кийин баштадан иштелип, «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006), «Башталуу» (2007) аттуу эмгектеринде кошумча оңдолуп, көбү өз ордун тапканын билдире кетүүгө тийишпи» [70, 11-б.] – деп жазат.

Албетте бир чыгармага же кайсы бир акын-жазуучунун чыгармачылыгына негизделип калыптанып жана өнүгүүгө ээ болгон адабий сындын адабияттаануучулук маселелеринин тарыхый процессин ачып берүү биринчи кезекте келип, илимий-изилдөө иштеринин бул тармагындагы зор

изденүүлөрдү жана чоң жоопкерчиликти талап кылары белгилүү. Мындайча айтканда, адабий сындын тарыхы боюнча иш алып барган жана анын илимий-теориялык маселелери тууралуу кеп кылууда, кезегинде бул тармактагы профессионалдык даярдыгы бар адистердин болушу зарыл. Бул сыяктуу сынчылык процесстин элдик адабий-чыгармачылыктын этабындагы жүгүн акындар, манасчылар аткарып келген болсо, профессионалдык жазма адабиятка келгенде, көркөм процесс менен сындын предмети ар бири өз алдынча өнүгүү тенденциясына тушукканына карабастан, кайрадан эле чыгармачылык менен бирге сынчылыкты бирге алып жүрүү тенденциясы аркылуу калыптанып баштагандыгын көрөбүз. Албетте бул процессти бирге алып жүрүүгө муктаж кылган жазма адабий чыгармачылыктын калыптануу жана өнүгүү этаптары болгон жана бул багыттагы тенденция кыргыз адабияттаануусунда бир кыйла жылдар өкүм сүрүп келген болчу.

«30-е годы кыргызская литературная критика уже разделилась – идейно – на два основных крыла. Это были, с одной стороны, те, кто все-таки защищал интересы собственно литературы, как это они понимали, и, с другой, те, кто стоял за интересы советской большевистской политики первых лет этой власти... выделились три автора: О.Джакишев, К.Рахматуллин и Т.Саманчин, которые менее были подвержены влиянию текущих «партийных задач» в области литературы» [84, 302-303-бб.]. Ошол 30-жылдардан башталып 50-жылдарга чейинки мезгил аралыгында адабий сындын айдыңында орун алган процессти К.Асаналиев өзүнүн «Адабий айкаш» эскерме-баян (2008) китебинде минтип эскерет: «... Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов дегендер ким эле? Булар отузунчу жылдарда филолог-адабиятчы, филолог-фольклорист катарында калыптана баштап, 40-жылдарда Москвадан, Ленинграддан эвакуацияланып келген окумуштуулар менен бирге көмөктөш-өнөктөш болуп, өздөрүнүн проффессиясын чыңап алгандардын эң ири алдында турат» [32, 74-б.]. Бирок, тилекке каршы «бул үч адамдын жеке тагдырына балта чабуу – бул кадимкидей калыптанып, өнүгө баштаган кыргыздын улуттук филология илиминин тамырына балта

чабылды» - деп, К.Асаналиевдин кабыргасы кайышып жазганында калет жок. Анткени, кыргыздын тунгуч адабиятчылары менен Ленинграддан келип бирге иштешип баштаган М.Богданова: «В настоящее время коллектив научных сотрудников ИЯЛ Т.Байджиев, З.Бектенов, Т.Саманчин и др. приступают к работе над созданием многотомной истории киргизской литературы, в которой история советской литературы должно занять главное и основное место» [48] – деп жазгандай, кыргыздын алгачкы адабияттаануучулары элдик фольклордук адабияттан тартып, Орто кылымдагы колжазма адабияты, акындар чыгармачылыгы менен бирге совет мезгилиндеги адабий процессти бирге изилдөөгө ала баштагандыктары белгилүү. Улуттук адабияттын эволюциялык үзгүлтүксүз процессин жазууга киришкен кыргыздын алгачкы илимпоздорунун мындай изги тилектери ишке ашкан эмес.

«Так, Т.Саманчин, фактически первый профессиональный литературовед, написавший важные работы об Орхоно-Енисейском культурном наследии, о «Манасе», кыргызской литературе XV-XVI веков, о литературе периода калмыцкого нашествия (XVI-XVII), о заманистах первого поколения (Калыгул, Арстанбек, Музооке, Балык, Чонду и т.д.), о словесности периода кокандского ханства, рубежа XIX-XX веков, а также о творчестве Молдо Кылыча...» [84, 303-б.] – деп, кыргыз адабияттаануусунун көптөгөн проблемеларын изилдөөгө алып, кезегинде анын адабият сынынын жана адабият теориясы багытындагы илимий изилдөө иштеринин пайдубалы ошол мезгилдерде эле түптөлүп баштагандыгын айгинелеп турат. Бирок, кыргыз адабий мурастарына жана алардын алгачкы изилдөөчүлөрүнө карата түздөн түз саясий куугунтуктардын айынан бул маселе дээрлик жарым кылым кечигип гана изилдөө объектисине алына баштагандыгын көрөбүз.

Ал эми кыргыз адабий сынынын илимий таануучулук процессине, дегеле кыргыз адабияттаануусунун адабият тарыхы, адабият сыны, адабият теориясы предметтерине жана анын историяграфия, текстология жана библиография сыяктуу кошумча дисциплиналарына карата М.И.Богданова

алгачкылардан болуп аныктама берип: «Адабияттык сын бир же бир нече адабий чыгармалардын коомдук-көркөм маанисин ачат, алардын жетишкендиктерин жана кемчиликтерин белгилейт, бирок ал чыгармалардын жалпы адабий процессте ала турган ордун белгилөө адабияттын сындык милдетине кирбейт. Адабият сынынын адабият тарыхынан ажыраала турган ушул негизги айырмалары тажрыйба жүзүнө келгенде кээде жок болуп кетет» [49, 1-б.] – деп жазат. Кыргыз жазма адабиятынын чыгармачылык процессинин калыптануу процесси жаңыдан ишке ашып жаткан мезгилде ага карата М.Богданова тарабынан кыргыз адабий сынына карата берилген бул мүнөздөмөсү, автор белгилегендей, «көркөм адабият менен адабий сындын айырмачылыгы кээде жок болуп кетет» деген сөздүн төркүнүндө, биринчиден, ошол мезгилдеги кайсы бир чыгармага карата жазылган адабий сындын мүнөзү, көбүнесе ошол чыгарманын мазмунун баяндап берүү менен чектелгендиги аркылуу түшүндүрүлөт, экинчи жагынан алардын жалпылыктары да жок эмес, атап айтканда, адабий чыгарма адабий сын аркылуу гана өз баасын алган сыяктуу эле, өз кезегинде адабий сынды көркөм чыгармасыз жаратуу мүмкүн эмес эле. Кезегинде, «Адабият тарыхы менен адабият сынынын ортосунда ачык чек болбогону менен да алардын ар кайсынысынын өздөрүнө ылайык белгилерине карай экиге бөлөбүз. Кандайдыр бир жазуучунун чыгармачылыгынын баасын жана кемчилигин текшерген статьяны (макаланы – астын сызган – М.С.) сынга жаткырабыз, ал эми анын тарихый-адабий процессин текшерген макаланы адабият тарыхына жаткырабыз...» [49, 3-б.] – деп, ошол мезгилдеги кыргыз адабияттаануусунун жаңыдан гана калыптанып жаткан мезгилинде жазылган бул кыскача аныктамасынан байкалып тургандай, кыргыз адабиятынын тарыхына жана сынына карата алгачкы макалалар гана жазылып, алардын негизинде М.Богданова кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча предметтерине карата аныктама берген.

«Почти все крупные русские писатели XIX века сами выступали в качестве литературных критиков или по крайней мере весьма высоко

оценивали роль критики в литературном процессе, роль критики в литературном процессе, роль не только вторичную (критика - помощница литературы), но и самостоятельную (критика – особая форма литературной жизни)» [73, 3-б.] – деп, орус адабияттаануучусу Б.Егоров жазгандай, адабий чыгармачылык менен адабий сындын өз алдынча предметтеринин бирдиктүү калыптанышын көрсөтүп турат.

Кыргыз адабияттаануусунун сын жанрынын калыптанышы процессинде анын профессионалдык сынынын пайда болушуна чейин, жазуучулардын чыгармачылык өзара сын айтышуусу, кезегинде келип, сындын предметинин полемикалык мүнөзгө өтүп кетүүсүн шарттаган эле. Бул болсо бир жагынан адис адабий сынчылардын алигиче калыптана электиги менен түшүндүрүлсө, экинчи жагынан акын-жазуучулардын ортосундагы профессионалдык сындын предметине жатпаган сындык адабияттын өнүгүшүн шарттаган болчу. Албетте, кылымдар бою фольклордук адабияттын өзгөчө акындык поэзияда калыптанган айтыш жанрынын элдик салттары, кезегинде жазма адабияттын сын жанрында орун алышына алып келген. Бул жагынан алганда, кыргыз сынтаануусунун профессионалдык жазма адабиятындагы алгачкы кадамдары адабий сындын предметинин объектинде эмес, тескерисинче адабияттын социалисттик реализм деген саясий рамкасына салынган көзкараштардын негизинде калыптанышына өбөлгө түзгөн. Мындай процесс кыргыз адабияттаануусунда профессионалдык адабият сынчыларынын жетисиздиги, ал гана эмес бул тармактагы адистердин жоктугу менен да коштолгон эле.

Бул маселенин өзү келип, кезегинде кыргыз адабияттаануусунда адабий сынтаануунун көрүнүктүү өкүлдөрү кимдер болгон деген суроону пайда кылбай койбойт. Алсак, фольклордук адабиятта, өзгөчө акындар поэзиясында эл алдында түздөн түз чыгармачылык таймашуу ишке ашып келген болсо, жазма адабиятта анын формасынын өзгөрүшү менен ага сырткы таасирлердин (коомдук саясий кырдаалдын) аралашып кетүүсүн шарттаган эле. Мындай жагдайдын түзүлүшүнө бир чети ошол коомдун

идеологиялык таасирлери болсо, экинчи жагынан адабияттын илимий-теориялык маселелерин талдоого ала турган адистердин бирин-экин өкүлдөрүнүн келип чыгышын да шарттаган болчу. Ошондон улам, адабий сындын качан жаралгандыгы маанилүү эмес, тескерисинче ал кантип жаралды деген маселе күн тартибинде турат:

«Коомдук аң-сезимдин тигил же бул көрүнүшүнө жапырт кызыгуу качан гана элдин рухий-практикалык турмушунда ага чындап кайрылуу зарылчылыгы туулганда пайда болот жана ал өз мезгилинин өткүр талабынан келип чыгат. Ошондуктан социалдык-тарыхый, саясы-маданий жагдайларыбызга байланышкан айрым бир кечиктирилгис актуал проблемаларды чечмелеп алууга чапчаң киришүү далалаты...» [69, 5-б.] – ишке ашууга тийиш болчу. Бул маселелер кыргыз адабияттаануусунда качан гана профессионал сынтаануучулардын мектеби пайда болгондо ишке ашары белгилүү, ошол эле мезгилде дүйнөлүк адабият тарыхынан маалым болгондой, бардык эле элдердин адабий сынтаануусунда профессионалдык адистердин болгондугу жана болбогондугу келип, алардын улуттук адабияттын келечектүү багыттарын да белгилебей койбойт. Бул маселеге келгенде, кыргыз адабияттаануусунун сын багытында эмгек өтөгөн илимпоздордун илимий ишмердүүлүгү тууралуу бир жактуу пикир айтууга болбойт.

Бул жерден кыргыз адабияттаануусунун тарыхында адабий сын өз элинин адабий чыгармачылыгына карата келечектүү багыттарды белгилей алдыбы жана ага карата анын канчалык деңгээлде илимий-теориялык мүмкүнчүлүктөрү бар эле деген суроо пайда болбой койбойт. Бул маселеге келгенде, жазма адабият чыгармачылыгы сыяктуу эле адабий сынды жазуу түрүндө өнүктүрүү маселелери алдыда турган болчу. «Чын-чынына келгенде 1926-1954-жылдар кыргыз адабий сынынын көз жаруу, калыптанууга жол алуу гана мезгили. Сөздүн кенен маанисиндеги кадимки профессионал сын жышаандары дал ошол автор иликтөөсүнө нокот койгон учурдан кийин, ошол кезде адабиятка жаңыдан аралашкан Ш.Үмөталиев, А.Салиев,

К.Асаналиевдердин чыгармачылык ишмердүүлүктөрү активдешинен көрүнө баштайт» [69, 10-б.] – деп, белгилүү сын тарыхчысы К.Даутов туура баамдагандай, кыргыз адабий сынтаануусунун предметинин калыптанышы ишке аша баштайт.

«Нукура профессионалдуу мүнөздөгү улуттук адабий сындын, коомдук ой-пикирдин өзгөчө күч-кубатка ээ болгон түрү, чыгармачылык ишмердүүлүктүн спецификалуу формасы катарында көз жара коюшу жалаң гана фольклор, эл акындары жана жаңыдан түптөлүү процессинде жаткан кол жазма адабияты тарабынан иштелип чыгылган традициялардын диалектикасына багынычтуу болуп тим болбойт... Ушул жагдайдан алып караганда, кыргыз адабий сынынын профессионалдуу өнөр, чыгармачылык иштин өзгөчө түрү катарында жаралышы жана калыптанышы бир топ улуттук жана жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ» [33, 72-б.]. Ошентип, адабий чыгармачылык менен катар адабий сынды профессионалдык деңгээлде жазып, «эки тизгин, бир чылбырды» колго алган сынчылардын болушу, ошол элдик адабият илиминин келечектүү багыты десек болот. «А можно ли быть оригинальным и самостоятельным, не будучи народным? ...нет!» - деп, В.Г.Белинский айткандай, өзүнүн фольклордук адабиятында, акындар поэзиясында көркөм сындын элдик мазмунун сактап келген болсо, ал эми колжазма адабияты калыптанып баштаган мезгилден тартып, адабий сындын адабияттаануучулук (илимий) критерийлери калыптанып баштаган. Кайсы гана улуттук адабияттын сынынын тарыхын албайлы, анын телчигүү мезгили элдик фольклордук адабияттагы тажрыйбаларынан башат алат. «... элдик аң-сезимде уюткулап, өзөк байлай баштаган салаа, эстетикалык-сынчыл ой жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүк, өзүнүн миң-миң жылдап жашаган тарыхында, макал-лакаптардын калыптаныш мезгилинен тартып акындар поэзиясына чейинки жолдо, эч убакта бир нокотто токтоп калган эмес, ал эң эле акырындык менен, бирок тынымсыз кыймылда дамаамат алга жылууда болгон... анын кадимкидей эволюциясы бар» [70, 23-б.] – деп, К.Даутов элдик чыгармачылык менен бирге эволюциялык түрдө кылымдар бою калыптанып

келген кыргыз адабий сынынын нукура улуттук өзгөчөлүгү болгондугуна толук кошулуу менен эл арасынан чыккан залкар манасчылар, акындар жана башкалар элдик лирикалык жана эпикалык поэзиянын улуу салттарын жана анын эволюциялык өнүгүүсүн сактоодо, биринчи кезекте элдик чыгармачылыкка карата болгон бийик талаптарын алып жүрүүчүлөрдөн болгондугу анык.

Кыргыз адабияттаануусунун анын ичинде адабий сындын адабияттык жана илимий башаттарын табууда, кезегинде бул жааттагы жазылган эмгектердин мааниси зор. Орустун Д.С.Лихачев, А.С.Курилов, П.А.Николаев, И.В.Гуторов Л.Е.Хализев, Н.Т.Нефедов, казактын Т.Какишев жана өзгөчө К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Жигитов, К.Рысалиев жана башка кыргыз адабий сынтаануучуларынын эмгектерине көңүл бурулуп, кыргыз адабий сынынын башаттары тууралуу сөз кылууда өзгөчө К.Даутовдун жана К.Байжигитовдун бир катар эмгектери илимий талдоонун өзөгүн түзгөндүгүн белгилеп өтөлү.

Сын тарыхынын элдик башаттарын изилдөө иштери орус адабияттаануучулары тарабынан XX кылымдын 50-60-жылдарынын аралыгында башталып, анын 70-80-жылдарына чейинки мезгилинде адабияттаануунун жана чет элдик сындын тарыхын изилдөөгө алган жаңыча багыттарын да байкоого болот. Бул тууралуу: «Адабий сындын жана элдик оозеки чыгармачылыктын эстетикасынын мындай диалектикалуу кубулушу 50-жылдардын аягында эле советтик көрүнүктүү адабиятчылардын жана сынчылардын эмгектеринде колго алынган жана андай өрнөктүү традиция соңку жылдары ырааттуу түрдө өнүктүрүлдү жана тереңдетилди» [36, 18-б.] – деп, орус окумуштуулары сыяктуу эле кыргыз адабияттаануусунун элдик башаттарын изилдөө иштери жогоруда сөз болгондой, бизде XX кылымдын 80-90-жылдардан тартып жүргүзүлө баштагандыгын К.Байжигитов өзүнүн эмгегинде минтип жазат:

«Ал эми кыргыз адабий сынынын маданий-эстетикалык булактары, көркөм илимий өбөлгөлөрү, сындын ички жаралуу жана өөрчүү кыймылы

туурасындагы маселелер ушул күнгө чейин улуттук адабиятчылардын жана сынчылардын көңүлүн өзүнө бура элек. Мына ушундай мааниде алганда макал-лакаптардагы, санат-насыяттарда сындын элементтеринин айрым формаларынын орун алгандыгын алгачкы ирет жападан жалгыз иликтөөгө аракеттенген, фрагментардык мүнөздө жазылган адабиятчы К.Даутовдун «Элдик сынчыл ойлордун түп башатынан» (Сөз өнөрүнүн эстетикасы. – Ф.: Кыргызстан, 1984, 18-35-б.) аттуу макаласын атайы бөлүп көрсөтүүгө болот» [36, 19-б.] – деп жазат. Адабиятчы К.Даутов болсо, өзүнүн «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015) китебинде: «Ошондон соң, К.Байжигитов мага сыналма жасап, өзүнө жол ачып бул тема боюнча иликтөө иштерин жүргүзө баштаган» (70, 18-б.) – деген оюн билдирет. Албетте кыргыз адабий сынынын элдик башаттарынан тартып изилдөөгө киришкен бул эки сынтаануучунун калеминен жаралган эмгектер, улам толукталып жазылып, кыргыз сынтаануусунун башаттарын аныктоо багытындагы изилдөөлөр улам өнүктүрүп келди. Бул болсо кыргыз адабий сынынын тарыхындагы изилдөөлөр тереңдетилип, эң негизгиси улуттук сынтаануубуздун тарыхый башаттарын аныктап алууга чоң салымдарын кошо алды.

Бул жагынан алганда, орус адабий сынтаануусунун бул багыттагы изилдөө иштери коллективдүү түрдө ишке ашырылып, 1958-жылы «История русской критики» аттуу эмгектин I тому жарыкка чыккан. Бул коллективдүү эмгекке карата К.Байжигитов шилтеме берип: «Наличие критического элемента несомненно уже в фольклоре на самих ранних стадии его развития. Известно, что народ на протяжении веков отбирает, шлифует и хранит самое лучшее их созданного им. Это значит, что существует постоянно действующая оценка художественного произведения.

Можно, таким образом, утверждать, что развитие народного искусства происходит под воздействием активного критического процесса и воспринимающей народной массы. В свою очередь такие художественные произведения формируют каноны народной эстетики, проявляющийся в различных сферах народного искусства, в том числе и словесного» [87, 18-б.]

- деп келип, бул багыттагы ойду минтип улантат: «Адабий сындын элементтеринин, функцияларынын жана жанрдык формаларынын көрүнүштөрү элдик оозеки чыгармачылыктын айдыңында эле эл тарабынан түзүлүп, өз алдынча жашап, илимий жана көркөм чыгармачылыктын соңку профессионалдуу формаларынын келип чыгышына оңтойлуу өбөлгө түзгөнү жана маданий-эстетикалык кыртыш болуп бергени жөнүндөгү советтик илимдеги жана сындагы жогоркудай көз караштарды...» [36, 19-б.] кыргыз адабий сынтаануусунда алгачкылардан болуп, К.Даутов тарабынан биринчилерден: «... адабиятчынын улуттук адабий илимде жана сында эч ким тарабынан колго алынбаган, иликтенбеген фактылык материалдарды белгилүү деңгээлде системалаштырып, өз алдынча ыраатка салып бергендигин атайы бөлүп көрсөтүүгө болот» [36, 20-б.] – деген ойду жазат. Албетте, биз жогоруда дегеле кыргыз адабияттаануусунун тарыхы, теориясы бөлүмдөрүндө элдик жазма адабияттын башатында фольклордун (Кыргыз адабиятынын очерктери, 1943), Орто кылымдагы руникалык адабият (История киргизской литературы. Очерк, 1947) китептери жазылып, бул эмгектер кыргыз адабияттаануусунун башаттарына болгон алгачкы адабий-тарыхый эмгектерден экендигинде. Ал эми бул маселенин XX кылымдын 80-жылдарында сынтаануу багытында жазыла башташы, биринчи кезекте, анын ичинде орус адабияттаануусунда изилдене башташы түрткү болгон болсо, экинчиден, кыргыз адабияттаануусунун башаттарына тарыхый принциптер аркылуу илимий мамилени белгилеп турат.

Кыргыз адабияттаануусунун негизги предметтеринин ичинен анын башаттарын жана булактаануу маселелерине карата илимий-теориялык изилдөөлөрдүн багыты көргөзгөндөй, ар бир элдин адабий башаттарын ачып берүү маселеси, дал ушул кыргыз сынтаануу предметинин объектисинде ишке ашып, бул илимий процесс негизинен улуттук адабияттын көркөм процесси аркылуу изилденүүгө алынган эле.

Бул багытка арналып жазылган алгачкы эмгектердин катарына К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1991) эмгегин

көрсөтүүгө болот. Бул эмгекти кыргыз адабий сынынын башатын эле эмес, тарыхына илимий негизде мамиле этүүнүн алгачкы аракети катары карагоо болот.

«Вопрос о том, когда и как возникла литературная наука в той или иной стране, очень существен. Это вопрос об исторических далях национального литературоведения, его самобытных истоках и источниках. Это вопрос о времени и характере его включения в региональный и всемирный литературоведческий процесс» [106, 4-б.] - деп, белгилүү орус адабияттаануучусу А.С. Курилов жазгандай, ар бир улуттун илимтаануусунун алдында, бир жагынан өз элинин узак тарыхында катылган адабияттын башаттарын жана булактарын табуу болсо, экинчи жагынан улуттук адабий процесстен барып дүйнөлүк адабияттаануунун адабий жана илимий процессине аралашуусу, тарыхый-эволюциялык мааниге ээ экендигинде. Алсак, кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк адабияттаануудагы орду «айтматовтаануу» багыты аркылуу калыптанып жана өнүгүшү менен шартталган эле. Эгерде, кыргыз адабияттаануусунун жогоруда өзүбүз шарттуу түрдө бөлүп көрсөткөн маселелерине келе турган болсок, дүйнө элдеринин ичинде, кыргыздар фольклордук-адабий мурастарга өтө бай калктардын катарында тургандыгы, кезегинде келип бул жааттагы илимий изилдөөлөрдү талап кылып турса, экинчи жагынан Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабияттаануубуздун дүйнөлүк деңгээлде өнүгүшүн шарттап койду. Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптаныш мүнөзүнө жараша ал тууралуу илимдин түптөлүшү, мезгилине жараша акырындап өнүгүүнүн жолунда болду. Ушул максатта кыргыз адабий сынтаануусунун пайда болушу жана калыптанып андан ары өнүгүшүн шарттаган негизги этаптары жана аны ишке ашырган сынтаануу багытындагы негизги иштердин жалпы эле кыргыз адабияттаануусундагы орду менен белгиленет.

Кыргыз адабий сыны өзүнүн оош-кыйыштарына карабай, улам телчигүүнүн, калыптануунун жана өнүгүүнүн жолунда болуп, башкача

айтканда, кыргыз совет адабиятынын өнүгүү процессин көбүнесе жекече чыгармачылыкка мүнөздөлгөн полемикалык сындар түзгөндүгүнө карабай, XX кылымдын 60-жылдарында кыргыз адабияттаануубуздун дүйнөлүк адабий процеске чыгышы менен коштолду, ал гана эмес, кыргыз адабий сынтаануусу дүйнөлүк адабияттаануунун анын ичинде сынынын өнүгүшүнө салым кошо алды.

Атап айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы дүйнөлүк сынтаануунун калыптандырып эле эмес, кыргыз адабияттаануусунун эларалык деңгээлде өнүгүшүн шарттаган болчу.

«Подобно могучему горному потоку, вырвавшемуся на равнинный простор, разлилось по нашей планете творчество Героя Социалистического Труда, лауреата Ленинской и Государственных премий, народного писателя Киргизии Ч.Айтматова. В литературе он занял прочное место не только как неповторимый и яркий национальный писатель, но и как выдающийся художник современности, произведения которого вот уже три десятилетия пользуются неизменным успехом у читателей многих стран. Широкий отклик оно нашло и в зарубежной критике и литературоведении, посвятивших ему многие сотни статей, очерков, десятки монографий и исследований» [168, 3-б.] – деп, орус адабияттаануучусу Л.Ф.Строилов жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун чет өлкөдө өнүгө башташы, кыргыз адабияттаануусунун илимий-изилдөө диапазонун кеңиткен эле.

Кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк деңгээлин белгилеп келип: «Привлечение внимания Арагона к «Джамиле» немало способствовал и отклик на нее М.Ауезова, опубликованный в «Литературной газете» 23 октября 1958 года» [168, 8-б.] – деп, белгилүү айтматовтаануучу Л.Строилов XX кылымдын 90-жылдарынын босогосунда туруп жазгандай, ушул эле кылымдын 60-жылдарынын босогосунда адабият майданына келген Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы бул сынчы белгилегендей, кыргыз адабиятынын улуттук жүзүн бүткүл дүйнөгө таанытып, кезегинде кыргыз сынтаануусунун дүйнөлүк деңгээлдеги багытын белгилөөгө жетишкен.

Албетте бул процесстин калыптанып жана өнүгүү процессинен кыргыз адабияттаануучулары да сыртта калган жок, ал гана эмес, кыргыз адабий сынынын Ш.Үмөталиев, К.Асаналиев, К.Абдылдабеков, К.Бобулов, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева, А.Кадырманбетова жана башка кыргыз айтматовтаануусунун бири-бирин улантып, улам бир кыйырын изилдеп чыгуунун келечектүү багытын белгиледи.

Кыргыз адабияттаануусунун анын ичинде сынынын дүйнөлүк процессин иликтеп, изилдеп чыгуу маселеси (манастаануу, айтматовтаануу ж.б.) кыргыз адабият тарыхынын маанилүү этабы катары анын дүйнөлүк процессин илимий негизде изилдөө иштери кыргыз адабияттаануусунун негизги предметине айланып, бул жагынан алганда, кыргыз эли фольклордук адабияттын улуу салттарын жаратууга жетишүү менен профессионалдык жазма адабияттын дүйнөлүк даражадагы, эң негизгиси бүткүл адамзаттык адабияттын алтын фондусуна Ч.Айтматов аркылуу кыргыз адабиятынын зор мурасын тартуулады.

Кыргыздардын адабий өнөрүнүн айтуучудан – жазуучуга, угармандан – окурманга өтүү маданиятынын толуккандуу ишке ашышы, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын 70 жылдык мезгилдин тегеригиндеги чыгармачылык тажрыйбасына туура келди. XX кылымдын соңундагы советтик мамлекеттердеги идеологиялык жаңылануулардын аркасында, аталган мезгил аралыгында калыптанып, бирок белгилүү себептерден улам аягына чыкпай калган илимий башталыштардын актай калган барактарына кайрадан кайрылуу менен кыргыз адабияттаануусунун тарыхын толуктап жазуу негизги актуалдуу маселеге айланган болчу.

Кайра куруу жана постсоветтик (1990-2022) мезгил аралыгында, адабият тарыхында жана адабияттаануусунда буга чейин четке кагылып, унутта калган акындар, жазуучулар жана окумуштуулардын ысымдары, дегеле кыргыз элинин өзүнө тиешелүү мурастарына кайрадан кайрылып, аны элибизге кайтарып берүү процесси башталган эле. Элибиздин ата-бабадан калган мурастарына карата болгон мындай тескери мамиле XX кылымдын

20-жылдарында эле пайда болгондугун, өз учурунда бул маселеге В.В.Бартольд кайрылгандыгын, Н.В.Дьяконова белгилеп, өзүнүн «К истории живописи в Семиречьи» деген макаласында минтип жазат: «Результатом дальнейших исследований, вероятно, будет очень сложная картина, полная кажущихся противоречий» писал он, «устранение которых будет возможным только посредством тщательного и всестороннего рассмотрения, как всего культурного процесса в целом, так и каждого отдельного явления» [71, 163-б.].

Айрыкча совет мезгилинде калыптанган нигилисттик тенденциянын спецификасынын өзгөрүшү, В.В.Бартольддун сөзү менен айтканда, «бүтүндөй маданий процессти, жана ошондой эле өз алдынча кубулуштарды» элдик баалуулук катары баалоого кыргыз адабияттаануусунун тарыхый шарттары постсоветтик мезгилге туш келип, бирок ал советтик адабияттаануусунда калыптанган тажрыйбалардын өзөгүндө иш алып барды. Бул маселеге карата «Илимдин коомдогу орду жана мааниси ачык-айкын аныкталбай жаткан жагдайда адабият илими көбүнесе өзүнүн ички логикасы боюнча жашап, өнүктү. Акыркы 15-20 жылда (2000-жылдардан тартып – астын сызган - М.С.) идеологиялык мотивдер боюнча адабият тарыхынан чыгарылып салынган ысымдар кайтарылды, адабият тарыхындагы башка, объективдүү себептер боюнча актай калып келген барактар толукталды. Идеологиялык «айыпкерлерди» кайтаруу жана адабият тарыхындагы актай барактарды толуктоо бул учурдагы илимий иштердин өзүнчө бир маанилүү багытын түздү» [78, 3-б.] – деп, адабиятчы И.Жумабаев жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун жаңыча деми постсоветтик мезгилдеги изилдөө иштери менен коштолду. Бул жылдардагы кыргыз адабияттаануусу өздөрүнүн фольклордук чыгармачылыктагы, акындар поэзиясындагы, Орто кылымдагы колжазма жана профессионалдык жазма адабиятындагы салттарын сактап, кезегинде элибиздин адабияттаануусунун тарыхый динамикасы дал ушул үзгүлтүксүз ырааттуу чыгармачылыгы менен түздөн түз байланыштуу изилдөөгө алынгандыгында болду.

Мындай эмгектердин катарына Р.Кыдырбаеванын «В начале было Слово...» (2013), «Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары» Б.Алымовдун жалпы ред. (1999), «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» 1-том. А.Акматалиевдин жалпы ред. (2005), А.Эркебаевдин «Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары» (2004), К.Даутовдун «Адабий сын кантип жаралган» (2002), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015), «Доорлор чындыгы көркөм адабиятта» (2016), К.Байжигитовдун «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992), «Кыргыз адабий сыны жана илими» (2006), «Башталуу» (2007) жана башка кыргыз адабияттаануусунун жана сынынын элдик адабияттагы башаттарын изилдеген эмгектерди көрсөтүүгө болот. Ошол эле учурда кыргыз акындар поэзиясынын алгачкы изилдөөчүлөрүнүн бири М.Богданова тууралуу акынтаануучу Б.Кебекова: «М.Богданованын да кыргыз фольклорун жана ырчылык поэзияны изилдөөдө ири салымы бар. Анын «Киргизская литература» аттуу очерки 1947-ж. Москвадан басылат. Китептин экинчи бөлүмү «Киргизские акыны XIX и начала XX века» аталып, анда Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Ысак Шайбеков, Токтогулдун чыгармачылыгы обзордук маанайда адабий талдоого алынат» [117, 26-б.] – деп, бирок анын бул эмгектерине учурунда туура баа берилмек турсун, кыргыз акындар поэзиясын изилдөө иштери үчүн актанууга (Мугалимдерге жардам журналы, 1952-ж., № 1, 2, 4) аргасыз болгондугун жазат [117, 26-27-бб.]. Бул болсо, жеке эле акындар поэзиясын эмес, бүтүндөй фольклордук адабиятты изилдөө иштерине өз кедергисин тийгизип, бул жааттагы изилдөө иштеринин дээрлик үзгүлтүккө учурашына алып келген. Бирок, «...нельзя быть нигилистом и отказаться от всего того, что накоплено советским литературоведением» [135, 7-б.] – деп, Н.С.Надьярных жазгандай, совет адабияттаануусунун мезгилинде жазылган эмгектер тууралуу алардын илимий зарылчылыгына жараша талдоого алынып, кыргыз адабияттаануусунун пайда болуу жана калыптануу процессиндеги орду белгиленди.

Совет мезгилинде пайда болуп, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын фундаментин түптөөгө өздөрүнүн акындык, жазуучулук жана драматургдук чыгармачылыгын арнаган чыгармачыл адамдардын кыргыз адабиятынын тарыхында ээлеген ордун аныктап берүүгө зор күч жумшаган адабият окумуштууларынын илимий-сындык эмгектерине туура баа берип жана алардын жазып калтырган эмгектерине өзгөчө аяр мамиле жасоо заманбап кыргыз адабияттаануусунун негизги багытын түзүүгө тийиш. Бул багытта алганда кыргыз адабияттаануучулары кыргыз адабиятынын чыгармачылык алкагынан чыгып, кезегинде анын жалпы эле советтик делинген адабий процесс менен бирдиктүү караган илимпоздорубуз да жок эмес. «... А.Акматалиевдин «Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат» китеби ... улуттук көркөм өбөлгөлөр менен интернационалдык, эстетикалык салттардын тогошууларынан бүткөн жаңычыл көркөм кубулуштарга ... бай» ... Г.Гамзатов: ... «Внимательное прочтение позволяет судить о данной работе как о реальном вкладе учоного в разработку проблемы взаимосвязей и взаимодействия литератур народов, проблемы продолжающей, составляет одно из важнейших направлений современного литературоведения» - деп келип... «Чыңгыз Айтматов жана адабияттардын өз ара байланышы» (1988) аттуу орус тилинде жарык көргөн монографиясы азыркы кеп болгон «Жаңычылдык тажрыйбадан жаралат» китебинин андан ары карай тереңдетилип иштелиши катары кабыл алынат» [113, 697-б.], деген ойду профессор С.Байгазиев айтса, «Л.Үкүбаева жетимишинчи жылдардан бүгүнкү күнгө чейин Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына кайрадан-кайрадан кайрылып ... «Ч.Айтматов: эстетика жана улуттук негиз» (2004) деп аталган эң кийинки монографиясы – адабиятчынын айтматовтаануу багытындагы илимий жана билим берүүчүлүк көп жылдык түйшүктүү эмгегинин жыйынтыгы, жемиши» [113, 592-б.] –деп, академик А.Акматалиев айтматовтаануудагы дагы бир белгилүү окумуштуунун илимий ишмердүүлүгүнө акыйкат баа берет.

Өз кезегинде кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармачылыгынын телчигип, калыптанып жана өнүгүү процессине ортоктош болуп, өздөрүнүн адабий сын жана илимий багытындагы эмгектери аркылуу адабий процеске зор салымын кошкон адабият окумуштууларынын көптөгөн мууну эмгек өтөдү. Бул жагынан кыргыз адабияттаануусунун тарыхындагы мезгилдик процессинде өздөрүнүн эмгектери аркылуу көрүнгөн окумуштууларды, биз негизинен адабий жанрлардын алкагындагы иштерине карата бөлүштүрүүнү туура көрдүк. Бул болсо өз кезегинде кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышындагы окумуштуулардын тарыхый ордуларын так аныктап берүүгө мүмкүнчүлүк түздү. Алсак, кыргыз адабиятынын тарыхын коллективдүү жазуу процессине катышууда адабияттаануунун кайсы бир тармагы боюнча адистешип келген окумуштуулары тартылып, кезегинде дээрлик адабий процесстеги чыгармалар менен мезгилдеш окумуштуулардын илимий изилдөө иштеринин жүрүшү менен коштолгондугун көрөбүз. Бул процесс кыргыз адабияттаануусунун бардык мезгилдерине бирдей мүнөздүү болбогондугу мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Мисалы, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын пайда болушу жана калыптанышы мезгилинде ага карата илимий изилдөө иштердин жүрүшү, көркөм процесс сыяктуу эле өзүнүн түрдүү оош-кыйыштары менен коштолгон болчу.

Кыргыз адабияттаануусунун тарыхын жазууда анын бардык эле муундары бирдей илимий изилдөөчүлүк шартында болбойт. Мисалы кыргыз жазма адабиятынын алгачкы өкүлдөрү болгон М.Элебаев, К.Жантөшев, А.Токомбаев, Т.Сыдыкбековдордун ж.б. чыгармачылыктарын алгач изилдеген К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Жигитов, А.Садыков жана башкалар өздөрү талдаган чыгармалар менен дээрлик жашташ экендигин көрөбүз. Адабий чыгарма менен аны изилдөөгө алган окумуштуунун жашташ болушу адабияттаанууда өз алдынча карала турган маселе. Мисалы, аталган жазуучулардын чыгармалары адабият тарыхынан өзүнүн татыктуу ордун ээлеши жана жаңыдан калемгерлер катары калыптанып келе жаткан жазуучунун чыгармачылыгы үчүн, адабият окумуштууларынын ээлеген орду

өзгөчө десек болот. Бул тууралуу: «...кыргыз адабиятынын тарыхы жалаң гана белгилүү акын-жазуучулар менен драматургдардын чыгармачылык тажрыйбаларынан турбасы, ал ошондой эле көрүнүктүү адабий сынчылардын өнөрканасы менен органикалык байланышта экендиги өзүнөн өзү ачык болот» [35, 7-б.] – деп, сынтаануучу К.Байжигитов жазат. Бул өз кезегинде келип чыныгы адабияттаануучулардын жана илимтаануучулардын мектебине дайыма көз каранды десек болот. Алсак, бардык эле окумуштуулар өздөрүнүн илимий изилдөө ишмердүүлүгүндө адабияттаануунун бирдей категориясында турбайт, башкача айтканда, түздөн түз чыгарманы анализдеген жана ошол чыгарманы илимий талдоого алгандардын илимий ишмердүүлүгүн изилдеген адабияттаануунун көбүнесе теориялык багыттагы окумуштуулардын категориясы бар. Ошентип, биринчи кезекте адабияттаануунун сыдыкбековтаануу, токомбаевтаануу, осмоновтаануу, айтматовтаануу жана башка предмети түптөлүү менен ошолордун чыгармачылыгын илимий таанууга алган асаналиевтаануу, артыкбаевтаануу, жигитовтаануу сыяктуу көбүнесе илимтаануу багыты калыптанат.

Адабий сынды – көркөм сын жана адабий сын деп экиге бөлүп кароо тенденциясы орус, кыргыз адабиятчыларынын пикиринде кездешпей койбойт. Албетте бул жерде адабият сынчылары көркөм сын менен адабий сындын көбүнесе жалпылык жактарына басым жасашат. Ал эми адабий сындын өздүк тажрыйбасынан алып карай турган болсок, адабий сын өзүнүн көркөм – сындык эстетикадагы этабын фольклордук, айрыкча акындар поэзиясында ишке ашырып келген. Мындан улам кыргыз адабияттаануусунун илимий башаты фольклордук чыгармачылыкта түптөлүп, жазма адабиятта өзүнүн адабияттаануучулук предметине ээ болот да, кезегинде фольклортаануу менен адабияттаануунун предметтерин аныктап алууга илимий негиздерди түзөт.

Кыргыз адабияттаануусунун илимий-теориялык баалуу ойлорду окумуштуу-адабияттаануучулар К.Асаналиевдин, К.Артыкбаевдин,

С.Жигитовдун, Л.Үкүбаеванын, А.Эркебаевдин, А.Акматалиевдин ХХ кылымдын өзгөчө 90-жылдардын тегерегинде жазылган эмгектеринен кезиктиребиз. Бул ошол мезгилде кыргыз адабиятында жаралган чыгармалар жана биринчи кезекте Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы менен байланыштуу эле. Ч.Айтматовдун жылдызынын жанышы кезегинде канчалаган окумуштуулардын муунунун келип чыгышын шартаган адабий илимдин феномени болду.

Ошентип, кыргыз адабияты жана анын көрүнүктүү өкүлдөрү тууралуу жүздөгөн китептер, диссертациялар, миңдеген макалалар жазылгандыгынын өзү келип, өз кезегинде бул эмгектердин көрүнүктүү өкүлдөрүнүн кыргыз адабияттаануусундагы ордун белгилеп берүү милдетин шарттады. Жогорудагы эмгектердин өзү көрсөтүп тургандай, кыргыз адабияттаануучуларынын жасаган эмгектерин бир системага салып, алардын кыргыз адабияттаануусунун пайда болуп жана калыптанышындагы зор салымдарын көрсөтүп берүү бул диссертациялык изилдөөнүн негизги өзөгүн түздү.

Тыянак.

- Фольклор, акындар поэзиясы жана жазма адабият сынчыл ой жүгүртүүнүн үч башка этабы экендиги;
- элдик адабий сыныбыздын фольклордук, акындар поэзиясы мезгилдеринде нукура элдик мазмунда болгондугу;
- кыргыз акындар поэзиясында айтыш сынынын калыптангандыгы;
- адабий сындын бир чыгармага же акын-жазуучунун чыгармачылыгына негизделип калыптангандыгы;
- кыргыз сын жанрынын пайда болушу жана калыптанышы процессиндеги орус адабий сынынын орду бар экендиги;
- кыргыз адабий сынынын адабий-эстетикалык башаттарынын К.Байжигитов жана К.Даутов тарабынан аныкталгандыгы;

- Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк сынтаануусунун профессионалдык тармагынын эларалык деңгээлде өнүгүшүн шарттагандыгы.

«Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы» темасына арналган докторлук диссертациянын өзөгүн түзгөн 3 параграфтан турган IV бапта кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын тарыхынын, адабият теориясынын жана адабий сынынын маселелери каралды.

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышы аркылуу анын бардык тармактары боюнча чыгармачылык, илимий-теориялык тажрыйбалары улам артылып, ар бири өз мезгилинин тарыхый-адабий тажрыйбасына жана коомдук-саясий шарттарына ылайык жүргүзүлдү.

IV БАП. ФОЛЬКЛОР МЕНЕН АДАБИЯТТЫН БАЙЛАНЫШЫ ЖАНА КЫРГЫЗ АДАБИЯТТААНУУСУНУН КОШУМЧА ПРЕДМЕТТЕРИНИН КАЛЫПТАНЫП ӨНУГҮШҮ.

4.1. Фольклор менен жазма адабияттын өзара байланыштарын изилдөөнүн айрым маселелери.

Кыргыздар Байыркы, Орто жана Жаңы кылымдын фольклордук, колжазма жана жазма адабияттарынын өз ара байланыштарын түзүүгө умтулган элдердин катарында турат. Оозеки адабият менен жазма адабияттын көркөм чыгармачылык улуу салттарын жаратууда жана сактап калуу процессинде кыргыздар тектеш жана башка элдер менен чыгармачылык байланыш түзүүнү ишке ашырып, кезегинде улуттар аралык адабий алакаларды түзүп андан ары калыптандырууга жетишкендигин көрөбүз. Албетте, элибиздин адабий байланыштарын бир жактуу кароо туура эмес болор эле, анткени, кыргыз эли өзүнүн оозеки адабиятында тектеш жана башка элдерге карата чыгармачылык таасир этүү деңгээли жогору болсо, жазма адабиятка келгенде тескерисинче сырткы таасирлерге көбүрөөк тушуккан болчу. Бул мааниде алганда, кыргыздын көп кылымды өзүнө камтыган ички жана сырткы адабий байланыштардын түптөлүшүнөн тартып анын калыптанышы маселелерин изилдөө иштери алдыга коюлат. Биздин изилдөө ишибиздин максатына ылайык, улуттук оозеки жана жазма адабиятынын өз ара байланыштарынын пайда болушу жана калыптанып өнүгүү чыгармачылык процесси маанилүү болуп саналат.

Фольклор менен адабияттын өзара байланышына келгенибизде, бул өз кезегинде көп кырдуу жана татаал маселелерден экендигин белгилеп коюу керек. Ошондой болсо да бул маселенин ылайыгына карай ой жүгүртсөк, фольклордук адабияттын жазма адабиятка тийгизген таасирлери аркылуу булардын өзара байланыштары адеп ишке ашкандыгын байкайбыз. Дүйнөлүк адабий алакалардын тажрыйбасынан көрүнгөндөй, жазма адабияттын фольклорго тийгизген таасирлери да орун алган учурларын жолуктурууга болот. Бул өзгөчө Чыгыш поэзиясынын чыгармачылык процессинде

көбүрөөк кездешип, ал эми кыргыз акындар поэзиясында болсо, төкмө менен жазгыч акындардын өз ара чыгармачылык байланыштарында азыноолак орун алгандыгын көрөбүз. Орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятынын тажрыйбасынан алганда, руникалык тексттерде элдик эпикалык салттар сакталган болсо, кезегинде колжазма акындар адабиятынын төкмө акындар поэзиясына тийгизген таасирин да жокко чыгарууга болбойт.

«Установление связи фольклористики с историей литературы не означает ее разрыва с другими областями науки и искусства. Сам фольклор тесно связан и с литературой и с этнографией. Неотделимый от литературы по своему идейному и художественному значению...» [6, 35-б.] - деп, орус фольклорунун тарыхына арнап «История русской фольклористики: В 2-х т. – М., 1958 (Т. I); 1963 (Т. II)» эки томдук фундаменталдык эмгекти жазып чыккан М.К Азадовский жазгандай, бул багыттагы кыргыз оозеки менен жазма адабиятынын өз ара байланыштарынын тарыхына арналган эмгектин жазылып чыгылышына илимий-теориялык бардык шарттар бар десек жаңылышпайбыз. Көркөм чыгармачылыкта фольклор менен адабияттын өзара таасирлери, жанрдык алакалары тууралуу кеп кылууда буларга ырааттуу түрдө мамиле кылууга туура келет. «Важно подчеркнуть что применение системных принципов анализа к постановке и решению литературно-фольклорной проблемы имеет некоторую проблему» [68, 6-б.] – деп, У.Б.Далгат жазгандай, фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарын изилдөө маселеси кезегинде кээ бир суроолорду пайда кылбай койбойт. Анткени, оозеки жана жазма адабияттын чыгармачылык жүрүшүндө, булардын ортосунда, бир учурда жакындоонун, экинчи бир учурда алыстоонун чыгармачылык процесстери болгондугун танууга болбойт. Ошентип, оозеки жана жазма адабий чыгармачылыктын процесси кезегинде адабияттаануунун бири-бири менен байланыштуу негизги жана кошумча предметтеринин пайда болушун шарттаган эле.

Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышындагы фольклор менен жазма адабияттын байланыштарын кароодо, анын салыштырма адабияттаануу, адабий булактаануу, текстология жана башка кошумча предметтерин кыйгап өтүүгө болбойт. Анткени, оозеки жана жазма адабий чыгармачылыктын өз ара байланыштары көп тармактуу жана көп кырдуу экендиги белгилүү. Алсак, оозеки менен жазма адабияттын биринин экинчисине болгон чыгармачылык көркөм таасирлери кыргыз элинде анын профессионалдык жазма адабияты пайда болгонго чейин эле пайда болуп, жазма адабияттын учурунда андан ары калыптануу жана өнүгүү жолунда болгон.

«Уважительное отношение к литературному наследию прошлого свидетельствует о зарождении... литературной критики и литературоведения, представители которых в дальнейшем займутся изучением творчества поэтов и писателей разных периодов истории, определяют их роль и место в развитии литературного процесса республики» [105, 5-б.] – деп, адабиятчы З.Г.Курбанова жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун илимий объектиси катары өз учурунда элдик фольклордук жана Орто кылымдагы руникалык колжазма адабияты дагы тандалып алынып, элибиздин бул адабий мурастары профессионалдык адабияттаануубуздун пайда болушу жана калыптанышы мезгилинде изилдөөгө алынгандыгы да бекеринен эмес. Ал эми кыргыз жазма адабиятынын жаңыдан телчигүү процессине түздөн түз таасирин тийгизген орус адабияты менен кыргыз адабиятынын чыгармачылык өз ара байланыштарын изилдөө дароо эле адабияттаануунун күн тартибине коюла баштаган маселелерден болгон.

Эгерде, кыргыз адабияттаануусунун бул маселеге карата илимий пикирлердин жазыла башташынын алгачкы кадамдарына кайрыла турган болсок, М.Богданованын «Киргизская литература и фольклор» (в их взаимоотношениях) колжазмасында: «Как известно, на протяжении всей истории киргизской советской литературы, фольклор и его поэтические традиции сыграли огромную и положительную роль...» [48] - деп, элдик

фольклор менен профессионалдык жазма адабияттын байланыштары, кыргыз адабияттаануусунун XX кылымдын 40-жылдарында эле колго алынып изилденип баштагандыгын көрөбүз. Бул өз кезегинде, кыргыз адабияттаануусунун өзүнүн элдик фольклортоануусу менен болгон илимий байланыштарын табуудагы алгачкы кадамдары болгон. Албетте, М.Богданова, өзүнүн аталган макаласында, фольклордун жаңыдан калыптанып келе жаткан жазма адабиятка карата болгон бир катар маселелерине токтолуп: «В связи с этим одним из актуальных вопросов является выяснение дальнейших путей и форм развития киргизской советской литературы. Разрешение этого вопроса, в известной степени зависит и от правильного понимания взаимоотношений фольклора и литературы» [48] – деп, кыргыз адабияттаануусунун калыптануу процесси биринчи кезекте элдик фольклор менен адабияттын чыгармачылык алакаларынын элдик салттарынын өзөгүндө ишке ашкандыгын белгилөөгө жетишкен. Бул маселеге келгенде, «... фольклор есть продукт особого вида поэтического творчества. Но поэтическим творчеством является также и литература. И действительно, между фольклором и литературой, между фольклористикой и литературоведением существует самая тесная связь.

Литература и фольклор прежде всего частично совпадают по своим поэтическим родам и жанрам» [153, 19-20-бб.] – деген, белгилүү фольклортоануучу В.Я.Пропштун пикирине таяна турган болсок, жазгыч акындардын жана профессионал жазма акындардын чыгармачылык өз ара таасирлерин жана жалпылык-бөтөнчөлүктөрү жана бул эки чыгармачылыктын ортосундагы ыр түзүлүштөрүнө байланыштуу бир катар маселелердин бар экендиги белгилүү.

Адабияттаануунун илимий принциптерин иштеп чыгууда адабий чыгарманын кайсы доордо, мезгилде жазылгандыгы да маанилүү болуп эсептелет. Орустун белгилүү окумуштуусу М.Розановдун адабиятты изилдөөнүн методдорун колдонууда, адабий мурастын генезисин аныктоонун тарыхый методу дурус экендигин белгилеп: «Сравнительно-

историческое литературоведение или... исследование памятника в русле литературной традиции, необходимо при изучении поэзии, отличающийся “сравнительно устойчивостью” содержания и формы, что свойственно средневековой и народной поэзии» – деп жазгандай, Ж.Баласагындын «Куттуу билим» чыгармасына текстологиялык терең изилдөө жүргүзгөн И.Стеблева аталган чыгарма менен руникалык эстеликтердеги ыр түзүлүшүндөгү көптөгөн окшоштуктарды көрсөтүп, бул дастанды Орто кылымдагы түрк поэзиясынын классикалык үлгүсү катары карайт.

Энесай-Орхон эстеликтериндеги жазылган тексттер көбүнесе кыргыздарга тиешелүү деп эсептелип, ал эми Ж.Баласагындын «Куттуу билим», М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» түрк элдеринин орток мурасы катары каралып жүрөт. Бул өз кезегинде колжазма түрүндөгү адабий чыгармачылыктын калыптанып калгандыгын белгилеп, фольклордук оозеки чыгармачылыктан айырмаланып, жазма адабияттын авторлору биринчи кезекте өз чыгармаларын көп улуттуу орток тилде жаратуу мүмкүнчүлүгү бар экендиги менен да түшүндүрүлөт. Мындайча айтканда, акын-жазуучулар өз мезгилиндеги адабий жазма тилге артыкчылык бергендиктери талашсыз. Ошол эле мезгилде жалпы эле түрк элдеринин Чыгыш, Батыш жана Түндүк, Түштүк диалектилерине караган жалпы түрк элдеринин тилин ар тараптуу изилдөөгө алган В.Радлов, В.Томсен, С.Малов, А.Мюллер, С.Г.Кляшторный ж.б. бир катар түрколог-окумуштуулардын изилдөөлөрүнөн келип, бул маселелерге илимий негизде жыйынтык чыгарылган.

Алсак, айрыкча поэзия жанры өзүнүн табиятына жараша көбүнесе оозеки формага жакын туруп, өзүнүн жазма түрдөгү улуттук салттарын издөөнүн жолунда экендигин белгилеп кетүү зарыл. Бул биринчи кезекте, казак акыны О.Сулейменов айткандай, төкмө акындар сыяктуу жазгыч акындар өздөрүнүн массалык окурмандарына ээ боло электиги менен да түшүндүрүлөт.

Фольклордун жана жазма адабияттын өз ара байланыштары биринчи кезекте алардын чыгармачылык процесси аркылуу ишке ашуу менен

кезегинде келип, аларды илимий изилдөөнүн процесси менен да коштолору белгилүү. Оозеки жана жазма адабиятка орток тиешелүү болгон кыргыз акындар поэзиясын алсак, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Молдо Багыш, Алдаш Молдо, Нурмолдо, Тоголок Молдо ж.б. чыгармачылыгы колжазма түрүндө, бирок, формасы да, мазмуну да оозеки адабияттын үлгүсүн алып жүргөн чыгармачылык десек болот. Албетте, жазгыч акындардын өздүк чыгармачылыгына келгенде, алардын жазган ырларын бирдей деңгээлде кароого болбойт жана бул маселе алардын чыгармачылыгын бири-бири менен жана жазма адабияттын поэзия жанрындагы чыгармаларга салыштырма адабияттаануунун объектисинде туруп мамиле этүү зарылчылыгы бар. Адабияттагы чыгармачылык өз ара алакалардын өзгөчө этабы катары төкмө акындар поэзиясы тургандыгын белгилеп келип: «Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы жандуу карым-катнаштарда түзүлгөн. Акындар бир элден экинчи элге каттоодо өз элинин ыр, жомок, эпос, улама, уламыш, чечен сөздөрүн, чоң акындардын ыркүүлөрүн, санат, терме үлгүлөрүн өздөрү менен кошо ала келген» [91, 235-б.] – деп, белгилүү акынтаануучу Б.Кебекова жазгандай, акындар поэзиясы аркылуу адабий байланыштардын жаңыча этабы башталып, ал өз кезегинде фольклордук жана адабий байланыштардын чыгармачылык процессинин калыптанышына өбөлгө түзгөн болчу. Ошол эле учурда кылымдар бою оозеки фольклордун эстетикасында калыптанып келген кыргыз элинин жашоосунда жазма фольклордун эстетикасы төкмө поэзиянын жанында көбүнесе таасирдүү боло албагандыгын да белгилеп кетүү абзел. Мындай жагдайды жеке эле акындар чыгармачылыгында эмес, айрыкча манасчылык өнөрдөн да өзгөчө байкоого болот, атап айтканда, «Манас» баштаган эпикалык поэзиябыздын көркөм-эстетикалык таасирдүүлүгү жана салттуулугу барып-келип эле баары бир оозеки формасында сакталып калуу менен бүгүнкү күндө да ал салттуулукту элибиз сактап калганга жетишип, бул өнөр өз учурунун адабий шарттарына жараша жашап жатат.

Бул процесс айрыкча акындар поэзиясы аркылуу ишке ашып, кыргыз элинде төкмө акындар менен катар эле жазгыч акындардын чыгармачылыгын калыптандыруу менен акындар поэзиясы фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарынын өөрчүшүнүн өзгөчө этабы десек болот. Мындан улам фольклордук чыгармачылыктын көбүнесе ички улуттук өзгөчөлүгүнүн жана жанрдык мүнөзүнүн алкагы кеңейип, тектеш жана тектеш эмес элдердин адабиятын, маданиятын өздөштүрүү, кайрадан аларга таасир этүүнүн фольклордук-адабий байланыштары Орто кылымдардан тартып эле калыптанып баштагандыгын көрсөтүп турат.

Элдик оозеки адабиятта калыптанып, өзгөчө жазма адабият аркылуу эл аралык чыгармачылык байланыштарды түзүүдө акындар чыгармачылыгынын орду өзгөчө. Албетте, фольклордук адабий салттарга бай калктарда сырткы тектеш жана тектеш эмес чыгармачылык салттардын аралашуусу чектелүү келип, кезегинде жазма адабияты жаңыдан түптөлүп жаткан элдерде, бул адабий чыгармачылыктагы улуу салттар аркылуу байланышка чыгуу процесси андан ары уланып баштайт. Ошондуктан, фольклордук адабияттын өздөштүрүлүшү жана бир жанрдын экинчи бир жанрга таасир этүүсү мурдатан калыптанып келген адабий байланыштардын мүнөзүндө ишке ашат десек болот. Эгерде бул маселени кыргыз жазгыч акындарынын - Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Тоголок Молдо ж.б. чыгармачылыгында элдик фольклордун салттык, санат-насыят, терме жана эпостук чыгармачылыктын акындар тарабынан улантылышы, элдик эпикалык салттар менен акындар чыгармачылыгынын өз ара адабий байланышынын өзүнчө бир этабы десек болот. Албетте, элдик фольклордук чыгармачылыкты улантуу менен анын улуу көркөм салттарын жаратуу Арстанбек, Токтогул, Жеңижок, Калык ж.б. төкмө акындардын чыгармачылыгынан эле даана көрүнөт. Ал гана эмес, укканын, көргөнүн улуу поэзиянын салтарына айланта билген Токтогул Сатылган уулу элдик кенже эпосторду да мыкты билген чебер аткаруучу болгон. Алсак, «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Саринжи-Бөкөй», «Кедейкан», «Олжобай менен Кишимжанды» жана ошондой эле

Чыгыш элдеринин поэзиясынан «Шакир-Шакирет» ж.б. айтып эле тим болбостон, кезегинде бул эпостордун өздүк варианттарын айтууга жетишкен.

Акындык чыгармачылык фольклордук адабият менен колжазма адабиятынын синтезин түзүүдөгү орду менен эле эмес, элдик эпикалык салттарды калыптандырып жана өнүктүрүүдөгү орду менен өзгөчөлөнүп турат. Кыргыз фольклордук чыгармачылыгындагы өз ара таасирлер жана байланыштар толуккандуу түрдө төкмө акындардын поэзиясында эле ишке ашкан десек болот. Бул багытта кыргыздын Токтогул ырчысы өз элинин акындык өнөрүн боордош калктардын жана Чыгыш элдеринин поэзиясы аркылуу байытып, кезегинде көп улуттардын фольклордук салттарын кыргыз акындар поэзиясындагы өз ара байланыштары ишке ашып баштаган болчу.

Фольклордук жана диний түшүнүктөрдүн карым-катышы аркылуу Чыгыш элдеринин поэзиясына артыкча таасирленгендердин катарына айрыкча Молдо Ниязды киргизүүгө болор эле. Бул болсо эл аралык чыгармачылык алакалар жазгыч акындардын чыгармачылыгынын тушунда айрыкча өнүккөндүгүнөн кабар берет. Ошондой болсо да колжазма акындар поэзиясынын салттары төкмө акындар поэзиясынан азыктанып, анын нукура салттарын андан ары уланткан. Кептин бардыгы кыргыз колжазма адабиятына Чыгыш элдер адабиятынын да таасири болбогондугун танууга болбойт, анткени, оозеки адабияттын салттарында калыптанып келген чыгармачылык, кезегинде элдик адабий салттар менен коштолору биринчи даражада турат.

Бул болсо элдик эпостор менен адабий эпостордун (прозанын) ортосундагы жанрдык байланыштарынын бир катар бөтөнчөлүктүү жагдайлары бар десек болот. Алсак, элдик эпикалык чыгармачылыктын өзү жазма адабияттын прозалык жанрларынын көптөгөн компоненттерин башатын алып жүрөт десек болот. «У других народов «фольклорные романы» остаясь в устной традиции, не могли оформиться, обрести устойчивый облик и подчас исчезали бесследно. Но специальные

исследования развития народной поэзии может, безусловно, устоять наличие такого рода явлений» [Кожин В.В. Происхождение романа. – М.: Сов. писатель, 1963. – 440 с., 86-б.] – деп, В.Кожин жазгандай, кыргыз жазма адабиятынын чакан жанрларынан тартып, анын роман жанрына чейинки бардык жанрларынын чыгармачылык салттарын жана жанрдык белгилерин элдик фольклордук анын ичинде «Манас» эпосунан табууга кеңири мүмкүнчүлүктөр бар.

Кыргыз фольклордук жана жазма эпикасынын көркөм чыгармачылык байланыштарына арналып жазылган изденүүчү Б.Т.Темированын «Манас үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышы» (2019) аттуу диссертациясында, фольклордук менен жазма адабий эпиканын өз ара чыгармачылык карым-катышына көңүл бурулуп, кезегинде бул маселелердин изилденишинин бир катар илимий-теориялык жагдайларына токтолуп өтөт.

«Легендалар дээрлик фольклордук чыгармаларда, чоң чыгармалардын ичинде да кеңири колдонулуп, акын-жазуучулар талантына, жөндөмүнө жараша жаңы вариантка өткөрүшү легендаларга жаңы боёк, түс берип жаткандыгын изилдөөбүздүн объектиси болгон легендалардын сюжеттеринин негизинде жазылган чыгармалардан байкоого болот.

Атап айтсак, А. Осмоновдун «Толубай сынчы», Ж. Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек», Ж. Садыковдун «Энелердин жүрөгү», Ч. Айтматовдун «Ак кеме» повести, «Кылым карытар бир күн» романдарында, Ш. Садыбакасовдун «Ак боз ат» драмаларында легенданын ажырагыстай бириктирилиши, өзөгүн түзүшү менен өзгөчөлөнүп тургандыгын байкайбыз» [40, 143-б.] – деп, изденүүчү А.Б.Батыркулова, фольклордук жана адабий чыгармалардын адабий байланыштарын түзүүдөгү легенда сыяктуу элдик жанрлардын ордун белгилеп берет.

Ал эми фольклор менен адабиятын, түрк элдеринин адабий байланыштарына арналып төмөнкүдөй: Ерболот Баят «Түрк, монгол эпосторунун сюжеттик типологиясы» (2018), Сейфеттин Гелекчи «XIX-XX

кылымдардагы кыргыз-түрк төкмө акындарынын табият жөнүндөгү ырларынын окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү» (2019), Мокеева А.М. «Азыркы учурдагы кыргыз-казак адабий байланыштары: Ч.Айтматов жана М.Шаханов» (2012), Галимова А.Р. «Литературные связи татарской и киргизской поэзии в первой половине XX века» (2019), Чотикеева К.Ш. «Тажик-кыргыз адабий байланыштары (Мирзо Турсун-Заденин чыгармачылыгынын мисалында)» (2019) ж.б. бир катар кандидаттык диссертациялардын жазылгандыгын белгилеп кетсек болот.

Адабий байланыштардын ишке ашышында котормо адабиятынын да өз алдынча орду бар экендиги жана анын фольклордук жана жазма адабияттагы бири-биринен өзгөчөлөнгөн орду бар экендиги белгилүү. Жөнөкөй сөз менен айтканда, котормо адабиятынын башаты жазма адабиятта деп кесе айтууга болбойт, анткени, оозеки адабияттагы алакалар көбүнесе тектеш элдердин ортосундагы чыгармачылык байланыштары аркылуу ишке ашуу менен бир элдин чыгармасы экинчи бир элдин тилине которулуп, орток мураска айланган болсо. Кыргыз профессионалдык жазма адабиятындагы адабий байланыштардын жаңы багыты катары котормо адабияты аркылуу ишке ашып, кезегинде өз ара адабий алакалардын алкагы биринчи кезекте орус адабияты менен мүнөздөлгөн болчу. Бул тууралуу М.Богданова: «Молодая советская киргизская литература возникла и развивается в связи с приобщением к русской литературе, по мере освоения новых жанров с расширением круга тем и освоением методов социалистического реализма...» [48] деген пикирди кармана турган болсок, албетте, кыргыз адабиятынын 20-30-жылдардагы адабий чыгармачылыктын жаңы формасын өздөштүрүү процесси көбүнесе котормо адабияты менен мүнөздөлгөндүгүн көрөбүз. Бул процесс жазма адабияттын алгачкы калыптануу мезгилинен баштап, анын тарыхынын бардык этаптарында өзүнүн орду бар. Албетте, кыргыз котормо адабиятынын тарыхы оозеки адабиятта, айрыкча Орто кылымдагы орток түрк колжазма адабиятында эле өзгөчө кулач жайгандыгы белгилүү. Бул маселеге арналып, адабиятчы Н.Турдубаева тарабынан

«Кутадгу билик дастаны жана анын түрк тилдериндеги котормолору» аттуу кандидаттык диссертациясын жазган.

Ошол эле учурда кыргыз адабиятынын орус адабияты менен болгон өз ара байланыштары чыгармачылык жана илимий изилдөө багытында дагы ишке ашып келгендиги белгилүү. Бул маселе тууралуу «История киргизской советской литературы» (1970) аттуу эмгекте: «Были изданы работы, посвященные русско-киргизским литературным связям (Вожакин А. Горький и киргизская литература. – Ф., 1953); (Самаганов Ж. Максим Горький и киргизская литература. - Ф., 1958); (Брудный Дм. Из истории русско-киргизских литературных и театральных связей. – Ф., 1960); (Шейман Л. Пушкин и киргизы. – Ф., 1963); (Кулбатыров Д. Русско-киргизские литературные связи. Автореф. Кан.дисс. - Ф., 1966).

Упомянутые монографии и сборники, литературно-критические статьи помогли созданию данной «Историю киргизской советской литературы» [40, 14-б.] – деп, 1970-жылы кайрадан иштелип Москвадан жарыкка чыккан эмгекте жазылат.

Аталган эмгектин «Русские и зарубежные связи киргизской литературы» деген бөлүмүндө: «С середины 20-х годов до недавнего времени с киргизскими писателями сотрудничали прозаики В.И.Паршков (1897 - 1960) и Н.С.Чекменев (1905 – 1961), с 1930 г. – поэт С.А. Фиксин» ...

Из русских писателей Киргизстана первым обратился к местной тематике Н.С. Чекменев. Его повесть «Пастух Сыдык» (1928г.) при всех художественной несовершенности в основном верно передает характерные изменения, происшедшие в судьбах киргизского народа после Октябрьской революции. Тематически повесть Н.С.Чекменева перекликается с романами Т.Сыдыкбекова «Среди гор» и Н.Байтемирова «Последний патрон» [86, 71-б.] - деп, Дм.Брудный жазгандай, XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз калемгерлери менен катар эле ошол эле Н.С. Чекменевдин «Семиречье» үчилтиги, В.И.Паршковдун «Пулеметчики», «Нарынское дело» повесттери жарык көргөн. Ал эми С.Фиксиндин «Передовой пост» (Ржев, 1932) ырлар

жыйнагына «Стихи о Киргизии» деген ырлар цикли киргизилгендиги белгиленет.

«Каждая конкретная наука изменяется не только в связи с изменением и усложнением своего предмета и в силу собственного внутреннего развития. Она находится в большей или меньшей зависимости от состояния других наук, испытывает их воздействие и свою очередь воздействует на них. Обмен идеями и методами между науками происходил всегда» [56, 5-б.] - деп, орус адабиятчысы А.С.Бушмин жазгандай, айрыкча фольклортуануу менен адабияттаануунун өз ара таасирлери чыгармачылык да, илимий да процесс аркылуу ишке ашып келгендигинде жана кыргыз адабий байланыштарынын калыптанышы фольклордон тартып жазма адабиятка чейинки өзүнүн чыгармачылык улуу салттарына ээ десек болот. Бул адабий чыгармачылык процесс өз кезегинде кыргыз элинин оозеки жана жазма адабиятынын калыптанышындагы өзгөчө ордун белгилеп турат.

Кыргыз адабий байланыштары тууралуу сөз кылып жатып, анын айрыкча Орто кылымдардагы колжазма, жаңы доордогу жазма адабиятынын калыптануу процесси башка өнүккөн адабияттар менен адабий байланыштарга чыккан учурда ишке ашкан, башкача айтканда, кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптануу процесси айрыкча орус адабиятынын алдыңкы тажрыйбаларына таянуу аркылуу ишке ашкан эле. Ошентип, оозеки менен жазма чыгармачылыктын адабий байланыштары улуттук жана дүйнөлүк адабий салттардын негизинде калыптанат жана өнүгөт.

Антика доорунун адабияттаануусу фольклор менен адабияттын тогошкон жеринде пайда болуп, алардын адабий байланыштарын алгачкылардан аныктоого жетишкен грек ойчулу Аристотель, адабий жанрга караганда, фольклордук жанр бай тажрыйбага ээ болуп, мурункусу кийинкисин мүнөздөп турган учурда, өзүнүн устаты Платондун тажрыйбасын андан ары тереңдетип, өзүнүн «Поэтика» деген эмгегинде адабий чыгармачылыкка карата жанрдык жактан алгачкылардан болуп

илимий классификациялоону ишке ашырган. Аристотелдик илимий классификациялоодо байыркы гректердин эпостук, драмалык, лирикалык чыгармалардын көпчүлүгү ыр (поэтикалык) түрүндө болуп, аларды көбүнесе жанрдык белгиси (теги) боюнча бөлүштүргөн. Немец ойчулу Гегел ал доордогу адабий чыгармачылыкты үч этапка бөлүштүрүп, алгач форма жетектөөчү ролдо болсо, кийин форма менен мазмун бирин бири менен эриш-аркакта калыптанып, жыйынтыгында формага караганда мазмун жетектөөчү ролдо болуп, бул мезгилдеги адабий чыгармалар өздөрүнүн жалпылыктарына караганда, бөтөнчөлүктөрүнө көбүрөөк ээ болгондугун белгилейт.

«Слово «поэтика» может иметь два значения. Под поэтикой понимается совокупность тех средств, приемов, методов, применение которых придает произведениям словесного искусства их специфический характер. В этом смысле можно говорить о поэтике Пушкина в отличие от поэтики Державина, Некрасова или Маяковского.

Но слово «поэтика» может иметь и другой смысл. Оно может означать не совокупность художественных средств литературы, а науку, посвященную изучению этих средств. В этом смысле можно говорить о поэтике Аристотеля, поэтике Веселовского и т. д.» [152, 24-25-бб.] – деп, фольклортаануучу В.Я.Пропп белгилегендей, адабияттын көркөм жана илимий поэтикасынын бүтүндүгү, башкача айтканда, өз ара байланышынан келип адабияттаануунун предметтери такталып баштайт, албетте бул биринчи кезекте адабий чыгарманын негизинде ишке ашат. Ошентип, бири экинчисинин калыптанышына өбөлгө түзгөн көркөм чыгармачылык менен адабий илимдин бүтүндүгү пайда болуп, кезегинде адабияттаануунун адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сынынын бирдиктүү илимий предмети калыптанат. Албетте, адабияттаануунун негизги предметтеринин өз ара байланыштарынын ишке ашуусу анын адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, текстология, ыртаануу жана башка кошумча предметтеринин калыптанышын да шарттайт. Сөз болуп жаткан

фольклор менен адабияттын өз ара байланыштары, кезегинде келип алардын өз алдынчалыктары да пайда болот жана калыптанат.

«Источником древнегреческой литературы, как и всякий другой, было устное народное творчество и прежде всего – мифы, в которых содержалась целая сокровищница сюжетов и образов. Известно, - писал К.Маркс, - что греческая мифология состояло не только арсенал греческого искусства, но и его почву...» [Радцих С.И. История древнегреческой литературы: Учебник. – 5-изд. – М.: Высш.школа, 1982. – 487 с., 27-б.] – деп, орус адабияттаануучусу С.И.Радцих жазгандай, байыркы грек адабиятынын кыртышы жана булагы болуп элдик оозеки чыгармачылыгы эсептелет.

Бул маселеге ылайык, фольклор менен адабий жанрлардын мүнөзүн так аныктоо максатында, оозекиден жазмага өтүп жаткан адабий чыгармачылыктын кээ бир жагдайларын илимий негизде карап чыгуу зарылчылыгы пайда болот. Дегеле, адабий чыгармачылыкты тектерге бөлүштүрүүдө, Аристотель грек фольклордук адабиятында калыптанган эпос, лирика, драма тектерин жетекчиликке алгандыгын көрөбүз, маселен, эпостук тектин жанрдык принциптери, грек элинин элдик эпосторунун өзөгүндө иштелип чыккандыгы талаш туудурбайт. Ошентип, жазма адабияттын фольклордук адабият менен болгон өз ара таасирлеринин жана байланыштарынын баштапкы процесси фольклордук чыгармачылыктын алкагында пайда болгон колжазма адабиятынын үлүшүнө туура келет. Бул маселе боюнча, белгилүү адабияттаануучу К.Асаналиев: «...кыргыз фольклору өзүнүн узак жолунда жанрдык, түрдүк, структуралык жагынан калыптанып, жетилип белгилүү бир поэтикалык системага өтүүдө жанаша өнүккөн кандайдыр бир, атап айтсак, жазма эстетикалык системанын карым-катышын, өз ара байланышын, таалим-таасирин кездештирбеди. Мына ушундай жекеге бөлүнүп калуу кыргыз оозеки поэзиясынын бардык тарабынан терең тамырланып, бутактанып, өзүнчө бир күчтүү адабий көркөм типке, системага айланышына ыңгайлуу шарт түздү» [29, 9-10-бб.] –деп айткандай, кыргыздардагы дал ушул элдик фольклордун өздүк салттарынын

туруктуу сакталышы аркылуу акындар поэзиясы андан ары жанданып, баштадан келе жаткан элдик фольклордук адабиятты турукташтырды жана аны өзүнөн кийинки жазма адабиятка өтүшүнө оңтойлуу шарттарды түздү.

Бул тууралуу: «...фольклордук эстетикада сөз өнөрүнүн тигил же бул кырларын, өзгөчөлүктүү белгилерин, сапаттарын тигил же бул көрүнүштөрдөн айырмалап таануу, адабий көркөм-эстетикалык маанидеги теориялык түшүнүктөрдүн, сынчыл лексиканын акындар поэзиясынын сабактарынын натыйжасында андан ары кадыресе өзгөрүүгө учурап жаңыланууга бет алганын көрөбүз. Тактап айтканда, үлгү, таалим мүнөзүндөгү чыгармаларды ибарат, санат, насыят, накыл, месел сыяктуу жанрдык туюнтмалар менен чагылдыруу орун алат» [33, 21-б.] - деп жазат белгилүү адабияттаануучу К.Байжигитов. Ырасында эле фольклордук чыгармачылыктагы улам бир жанрдын жаңыдан пайда болушу, биринчи кезекте мурункунун тажрыйбасынан келип, анын өзү кийинки жанрда өзгөрүүгө, өнүгүүгө ээ болушун шарттайт. Буга ылайык фольклордук чыгармачылыктын түрдүү салааларына шартталган жанрлары калыптанып отурат. Мисалы ушул эле адабиятчы К.Байжигитовдун пикири боюнча: «Санат-насыят жана терме ырлары элдик фольклордун жана акындар поэзиясынын өзүнчө бир жанрдык салаасын түзүп турат да, ал көркөм ойдун өнүгүшүнүн жалпы деңгээл даражасын белгилүү өлчөмдө так көрсөтүүгө жарамдуу» [33, 28-б.]. Калетсиз айтылган ойдон келип, кыргыз фольклордук адабиятында калыптанып, өнүгүүгө ээ болгон элдик жанрлардын кайсынысын гана албайлы, элдик оозеки жанрлардын салттуулугу акындар поэзиясында андан ары өнүгүүгө ээ болгондугун көрөбүз. Элдик фольклордук адабияттын акындар поэзиясында өнүгүүгө ээ болушу кезегинде келип өзү менен чыгармачылык байланышта болуп келген калктар менен чыгармачылык алакалардын өөрчүшүн да шарттайт.

Кыргыз фольклортаануусундагы жана адабияттаануусундагы бул маселени изилдөө дээрлик колго алына элек десек да болот. Бул жагынан алганда фольклордук – мифтик сюжеттердин Ч.Айтматовдун

чыгармачылыгындагы ордун белгилөө жана анын ар түрлүү илимий-теориялык жыйынтыктарын чыгарууда бир топ изилдөөлөр ишке ашты.

«Как любая другая наука, наука о литературе представляет в наши дни сложное целое. Она включает в себя несколько специализированных отраслей знания – теория литературы, история литературы, поэтику и т.д. Интересы одного ученого – литературоведа могут поэтому довольно значительно отличаться от интересов другого. Литературовед может чувствовать себя по преимуществу теоретиком или историком литературы...» [56, 52-53-бб.] - деп, окумуштуу Г.М.Фридендер жазгандай, кезегинде, адабият окумуштууларын фольклор, колжазма адабияты, акындар поэзиясы жана профессионалдык жазма адабият кызыктырып, адабияттаануунун тарыхый, теориялык жана башка маселелери изилдөөгө алынат. Бул болсо адабияттаануунун негизги объектисин ачып берүүдөгү салыштырма адабияттаануу, адабий булактаануу, текстология жана башка сыяктуу кошумча предметтеринин да иштелип чыгышын шарттайт. Мындайча айтканда, чыгармачылык муктаждыктар сыяктуу эле илимий зарылчылыктардын келип чыгышы жана ага жараша фольклортаануу менен адабияттаануунун кайсы бир маселесинин изилдөөгө алынышы, биринчи кезекте алардын коомдогу ролу менен белгиленет десек болот.

Элдик эпикалык чыгармачылыктын эволюциялык маселесине токтолуп келип: «Эпикалык тектин эң байыркы мезгилинен тартып адегенде фольклордо, андан кийин адабиятта өнүккөн түрү эпос жана эпопея жанры болуп эсептелет» [50, 395-б.] – деп, адабият окумуштуусу М.Борбугулов жазгандай, кыргыз эпикалык жанры өзүнүн калыптанышынын жана өнүгүшүнүн элдик башаттарын алып жүрөт. Бул тенденция жазма адабияттагы романдардын ыр менен жазылышын шарттап, А.Токомбаевдин «Кандуу жылдар», А.Токтомушевдин «Алтын Тоо» аттуу романдары, кыргыз элинин эпикалык салттарын жазма адабиятта ишке ашырган чыгармалар катары кароого болот. Албетте мунун өзү эпостук тектеги чыгармалар ыр формасында гана болууга тийиш дегендик эмес, тескерисинче, элдик

поэтикалык жана чет элдик прозалык эпостон бирдей азыктанган кыргыз романы өзүнүн жанрдык формасында универсалдуу болуп эсептелет.

«Мы читаем романы, слушаем эпос, и нам уже кажется, что стихи древних повторяли приемы современной прозы...Окреп роман, а стих продолжает идти по замкнутому кругу фольклора» [169, 9-б.] – дегендей, кыргыз жазма эпосунун ыр менен жазылышы, биринчи кезекте анын элдик эпостордон азыктангандыгын далилдеп турат.

Бул жагынан алганда турмуштук, тарыхый жана башка объективдүү, субъективдүү фактылардын мезгилдик жана мейкиндик процесси менен чектелбеген жанрлардын катарына романды киргизүүгө болот. Бул багытта кыргыз романынын өзгөчө этабы катары Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын кароого болот. Эгерде кыргыз адабиятынын 30-40-жылдарында аңгемени повесттен, повестти романдан ажыратуу маселелери жанрдык жактан бир катар кыйынчылыктарды туудуруп келген болсо, ХХ кылымдын экинчи жарымында, «повесттердин романдашкан» (К.Асаналиев) мезгили башталгандыгын көрөбүз. Буга далил катары Ч.Айтматовдун «Ак кеме», «Дениз бойлой жорткон Ала Дөбөт» сыяктуу повесттерин атоого болот. Жазуучунун бул чыгармаларында реализм менен миф катар коюлуп, ал аркылуу ар башка мезгилдердин (кылымдардын) окуялары параллель түрдө бир идеянын бүтүндүгүндөгү адабий контекстке сыйдырылган. Кыргыз элдик эпикалык чыгармачылыгына кеңири мүнөздүү болгон көрүнүш катары, «... жазма адабий тил, ар түрдүү жанрлар жана формалар, реалисттик көркөм ойлонуу жаңыдан калыптанып, жетилүү процесси жүрүп жатканда, кокустан эле, дүйнөлүк көркөм дөөлөттөргө тете чыгармаларды жараткан жазуучунун чыга келиши бул чыны менен бир укмуш. Ошондой эле мунун өзүндө ички законченемдүүлүк бар.

Көрсө, кыргыз эли мурдатан эле жалпы адамзаттык искусствонун даражасындагы улуу эпосту «ыр океанын» жараткан эл экен. Мына ушул улуу поэзия кумга сиңгендей дайынсыз жоголот беле, же кандайдыр бир жаңы формада кайрадан жаралат беле, маселе ушунда» [29, 129-б.] – деп,

белгилүү адабияттаануучу К.Асаналиев белгилегендей, биринчи кезекте фольклордук жана адабий эпостордун адабий-жанрдык байланыштарынын өзгөчө бир этабын көрсөтүп турат. Дал ушул фольклордук эпос менен адабий байланышка чыгуу аркылуу кыргыз романынын эл аралык адабий байланыштары калыптангандыгын академик А.Акматалиев:

«Айтматов менен Маркестин чыгармачылыгын негизинен эки этапка бөлүүгө болот: «Гүлсаратка» (1966), «Жүз жыл жалгыздыкка» (19670 чейин жана андан кийин.

Эки жазуучу мына ушул чыгармаларынан тартып элдин маданий катмарын түзгөн мифтерге, легендаларга абдан көңүл бура башташат...» [10, 110-б.] - деп, кыргыз адабий байланыштарынын улуттук алкактан чыгып, дүйнөлүк адабий байланыштардын деңгээлине көтөрүлгөндүгүн белгилейт.

Ошентип, байыркы эпос менен азыркы замандын жазуучусунун адабий байланышынан жаңы доордун эпосу жаралып, Ч.Айтматов кыргыз жазма адабиятында «Кылым карытар бир күн», «Кыямат», «Касандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» сыяктуу романдарды жазып, жаңы доордун классикалык эпосун жаратты. Жазуучунун калеминен жаралган улам кийинки романдары, адамзаттын тарыхый жашоо жолундагы туңгуюкка кабылган суроолорго жооп издеп, окурманды эпикалык масштабда ойлонууга алып чыкты.

«Айтматовдун феномени – барыдан мурда анын көркөм дүйнөгө көз карашынын системасы элдик салтка, «Манас» баштаган эң бай фольклорго азыктанып таянганында жана ошону менен бирге аны жазуучу бир эле убакта Батыш жана Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң тандамалуу жакшы тажрыйбасы менен ширелиштире билгенинде» [16, 4-б.] - деп, академик А.Акматалиев жазгандай, кыргыз элинин сөз искусствосундагы кыргыз эпосунун дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыктан алган ордун белгилөөдө, арийне фольклортаануунун жана адабияттаануунун өз ара илимий байланышында кароо зарылчылыгын жаратат.

«Можно дать определение, которое будет общим, охватывать все литературные факты, и определение будет полным и точным, но именно

поэтому оно в то же время и не точно, поскольку оно не выделяет специфичности художественной литературы специфичности литературы данного исторического периода» [44, 71-б.] – деп, орус адабияттаануучусу И.Беспалов XX кылымдын 30-жылдары эле жазгандай, роман - эпостун эң негизги жанрдык өзөгүндө чагылган окуялар, идеялар жана образдар бардык мезгилдер үчүн баалуулугун жоготпогон, тескерисинче мезгилдин өтүшү менен көөнөрбөгөн түбөлүктүү идеяларды алып жүргөндүгү менен өзгөчөлөнөт.

Кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусунун илимий байланыштарын изилдөөдө адабият окумуштууларынын көпчүлүгүнүн көңүл борборунда элдик фольклордук сюжеттердин ар мезгилдеги ар башка жазуучулардын чыгармаларындагы көркөм өздөштүрүлгөн маселелерге көңүл бурулуп келет. Элдик фольклордук адабияттын тарыхына келгенде, үрп-адаты, каада-салты, турмуштук жашоо мүнөзү ж.б жактарынан тектеш, чектеш болгон элдердин оозеки чыгармачылыгындагы өз ара байланыштар эркин формада ишке ашып келген. Ал гана эмес өз ара чыгармачылык байланыштардагы биринчиликте кайсы бир улутка толук бойдон ыйгарып коюу дээрлик мүмкүн эмес, албетте мунун өзү кайсы бир элдин, алсак кыргыздардын өздүк фольклору жок дегенди билдирбейт, тескерисинче бул мезгилдеги адабий чыгармачылык бир улут менен чектелбеген тектеш элдердин чыгармачылык адабий байланыштарын туюндуруп турат. Ошону менен катар эле бул мезгилдеги фольклордук жанрлардын бир элдин чыгармачылыгынын экинчи бир элге таркалышынын алкагы көбүнесе тектеш элдердин арасында жүрүп келгендиги да белгилүү. Анткени, фольклордук чыгармачылыктын оозеки формада болушу, кезегинде келип тектеш элдердин арасында түздөн түз таркалуусун мүнөздөп, тектеш эмес элдерге таасир этүү, жайылуу мүнөзү көбүнесе чектелүү болгон. Ошол эле учурда кайсы гана улуттук фольклор болбосун, сырткы адабий таасирлерге да тоскоолдук кыла албайт, мындайча айтканда, өз ара алакалар фольклордук чыгармачылыктын оозеки формасында эле калыптанып, ал гана эмес

колжазма формасынын пайда болушуна көбүнесе сырткы факторлор да таасирин тийгизбей койбойт. Буга байланыштуу орус адабият окумуштуусу А.С.Бушмин: «Каждая конкретная наука изменяется не только в связи с изменением и усложнением своего предмета и в силу собственного внутреннего развития. Оно находится в большой или меньшей зависимости от состояния других наук, испытывает их воздействие и в свою очередь воздействует на них. Обмен идеями и методами между науками происходит всегда» [56, 5-б.] – деп жазат. Орус окумуштуусунун пикирине таянсак, фольклортаануу менен адабияттаануунун арасындагы чыгармачылык байланыштардын өнүгүшү ал белгилегендей, алардын предметтеринин өзгөрүшүн шарттап, кезегинде адабий жана илимий байланыштардын улам бир багыты калыптанат.

Кыргыз жазма адабиятынын калыптанып жаткан мезгили болобу, же анын өнүккөн мезгили болобу ага карата болгон элдик фольклордун таасири эч качан жоголгон эмес. Жөнөкөй сөз менен айтканда, илимдин ич ара байланыштары көркөм чыгармачылык байланыштардын аркасында да ишке ашуу менен кезегинде бири экинчисинин өнүгүшүнө түздөн түз таасирин тийгизет. Дегеле фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарынын чыгармачылык процесси адеп фольклордун өз ичинде жүрүп, кезегинде анын алдыңкы тажрыйбалары адабияттын кийинки жаңы формаларында өз ордун алгандыгын байкоого болот. Бул багытта белгилүү адабияттаануучу Л.Үкүбаева адабиятчы Р.Бикмухамедовдун дүйнөлүк адабияттагы өз ара таасирлердин башаттарына карата айтылган ойлоруна токтолуп келип минтип жазат: «Демек азыркы адабий өнүгүүнүн көркөм-эстетикалык башаттарын кечээ, кийинки мезгилдер менен эле чектеп коюу принцибинде туура болбойт, анын тамырын канчалык тереңдетип казып жүрүп отурса, ошончолук кызыктуу табылгалар чыга бермекчи» [190, 414-б.] – дейт.

Эгерде бул маселелердин жазма адабияттын чыгармачылык процесстеги ордун кароодо мекендеш адабияттаануучулардан тартып, боордош жана чет элдик окумуштуулардын көңүл чордонунда биринчи

кезекте Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы мифтик, фольклордук сюжеттердин көркөм өздөштүрүлүшү маселелери турат. Бул маселелерди изилдөөгө өзгөчө көңүлүн бөлүп келе жаткан профессор Л.Үкүбаева: «Жазуучунун чыгармачылыгы боюнча жазылган эмгектерди караганыбызда негедир «Айтматов жана фольклор» маселесине кызыгуу бөтөнчө кийинки мезгилдерде геометриялык прогрессте өсүп-өнүгүп бара жаткандыгы байкалат. Айталы, 60-70-жылдарга салыштырганда (Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын иликтеп-үйрөнүүгө багыт алуу 60-жылдардын орто ченинен башталган – Л.Ү.) 80-90-жылдары аталган проблеманын улам жаңы аспектилерин ачылып, жаңыча көркөм-эстетикалык принциптен мамиле жасалып жаткандыгына күбө болобуз. Менимче, 60-70-жылдарда «Айтматов жана фольклор» маселесинин кийинки кездердегидей олуттуулукка ээ боло албагандыгынын төмөнкүдөй объективдүү себептери болгон. Биринчиден, ал Ч.Айтматовдун чыгармачылык чеберчилигинин өнүгүш этабынын өзүнө тыгыз байланыштуу. Экинчиден, 60-70-жылдардагы адабият таануу илимибизде (жеке эле Кыргызстанда эмес, жалпы эле Советтер Союзундагы) илимий-теориялык ой чабыттардын чектелүүлүгү, саясий көз карандылык абалы менен түшүндүрүлөт» [190, 410-411-бб.] - дейт. Окумуштуунун адилеттүү пикирлерине кошулуу менен жазма адабияттагы фольклорго кайрылуу салттарынын Ч.Айтматовдун мифтик, фольклордук сюжеттерди пайдалануусу, жогоруда белгиленгендей, өзүнүн этаптарына ээ.

«Ар түрдүү элдин, ар түрдүү маданияттын тарыхый жаралыш жана өнүгүш өзгөчөлүгүнө байланыштуу оозеки поэзия менен жазма адабият кээде бир катар, жанаша жүрүшү мүмкүн, а кээде биринин соңунан экинчиси пайда болушу мүмкүн» [31]. Мындайча айтканда, фольклор менен адабияттын байланыштары бир эмес көп улуттардын ортосундагы адабий, маданий жана илимий алакаларды ишке ашырып, кыргыз элинин улуттук чыгармачылыгынын улам бир деңгээлге чыгышын шарттады десек болот.

Албетте кыргыз адабиятында фольклор менен адабияттын байланыштары Ч.Айтматовго чейин эле ишке ашып, профессионалдык

адабиятыбыздын проза, драма жана поэзия жанрларында ар тараптуу, ар кырдуу ишке ашып келген десек болот. Алсак, кыргыз профессионалдык адабиятыбыз жаңыдан гана телчигип жаткан учурда жарыкка чыккан К.Тыныстанов, Ш.Көкөнов ж.б. жазган «Академия кечелери» драмалар циклинде «Манас» эпосунун окуялары менен кийинки Совет доорунун окуялары параллель коюлуп бирге сүрөттөлсө, бул жаатта айрыкча Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романында кыргыздардын легенда, санжыра, тарыхый окуяларынын ж.б. чагылдырса, ал эми К.Акматовдун «Күндү айланган жылдар» романы, поэзияда А.Осмоновдун чыгармачылыгы элдик фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланышынан жаралган чыгармачылык экендигин белгилөөгө болот.

Фольклор менен адабияттын байланыштуулугунун нугун кайрадан Ч.Айтматовдун чыгармаларына бурганыбызда, анын көп кырдуулугун белгилеп келип адабиятчы А.Акматалиев: «Ч.Айтматов ар бир элдин адабияты менен маданиятына, тарыхы менен фольклоруна абдан кызыгып келет. Бул анын өз чыгармачылык тажрыйбасынан улам жаралган чындык. “Гүлсаратта” кыргыздын “Кожожаш”, “Карагул ботом”, “Ак кемеде” Мүйүздүү Бугу-Эне, “Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөттө” нивхилердин Айым балык, Лувр кушу, чычкан аке, “Кылым карытар бир күндө” казактардын Эне-Бейит, маңкурт жөнүндөгү элдик материалдарын, аңыз сөздөрүн өз повесть, романдарында чыгармачылык менен пайдалангандыгын эскере кетсек болот» [19, 10-б.] – деп жазгандай, Ч.Айтматов өзүнүн чыгармаларында көптөгөн элдердин фольклордук сюжеттеринин негизинде аларга адабий-эстетикалык өмүр берүү аркылуу фольклор менен адабияттын эларалык байланыштарын түзүүгө жетишкендигин көрөбүз.

Бул багытта алганда салыштырма адабияттаануунун пайда болуу жана калыптануу процессинде орус окумуштуулары А.Н.Веселовскийдин «Историческая поэтика» (1989), В.М.Жирмунскийдин «Сравнительное литературоведение» (1979) сыяктуу фундаменталдуу эмгектери өзгөчө орунда турат. XIX кылымда түптөлүп, XX кылымдын башына чейинки

мезгилде жазылган орустун улуу окумуштуусу А.Н.Веселовскийдин «Историческая поэтика» эмгеги тууралуу: «Главой сравнительно-исторического литературоведения, его основоположником и вместе с тем крупнейшим представителем стал Александр Николаевич Веселеловский...» [55, 13-б.] – деп, адабиятчы И.К.Горский жазгандай, адабияттын илимий предметтеринин түптөлүшүндө анын тарыхын изилдөө процесси оорчулукту жаратпай койгон эмес. Анткени, дүйнөдөгү бир дагы элдин фольклорунан тартып жазма адабиятынын калыптануу процессинин өз алдынча өнүгүшү мүмкүн эместиги, адабияттаануунун ар бир улуттук адабияттын тектеш жана тектеш эмес адабияттардын тарыхын изилдөөдөгү салыштырма адабияттаануунун предметинин калыптанышын шарттаган болчу. А.Н.Веселовскийдин шакирти эсептелген В.М.Жирмунский XX кылымдын 40-жылдарында эле салыштырма адабияттаануу маселелерине арнап, «Литературные отношения Востока и Запада как проблема сравнительного литературоведения» (1946) эмгегин жазып, кийин 1979-жылы тандалма жыйнак болуп чыккан эмгегинде: «Сравнительное литературоведение рассматривает развитие национальных литератур в рамках мировой литературы, объединяющей Восток и Запад» [76, 45-б.] – деп, Орто Азия элдеринин эпосторундагы генеалогиялык циклизация процессин карап, эпикалык чыгармачылыктагы жалпылыктарды салыштырып, элдик фольклордук адабияттагы өз ара сюжеттик окшоштуктарга жана башка маселелерге токтолуп, «Манас» эпикасын алгачкылардан болуп салыштырма фольклортаануунун объектисинде изилдөөгө алган болчу.

«Одна из задач фольклористики есть задача выделения и изучения категории жанра в отдельности, и задача эта - литературоведческая» [153, 20-б.] экендиги, салыштырма адабияттаануу илими адабий байланыштардан сырткары туруп, эки элдин фольклорун же адабиятын салыштыруу аркылуу илимий анализ жүргүзүүгө жетише алат. Бул жагынан алганда, адабий илимдин калыптанышы жазма адабияттын объектисинде пайда болгон

күчүнө ылайык, фольклордун көптөгөн маселелери адабияттаануунун принциптери аркылуу каралып келе жаткандыгында.

«Это был скачок – но последующим заполнением ...смена эпох культуры: Ренессанс, классицизм, Просвещение, романтизм, реализм и др. Переход от сказки к науке, от поэтического сознания – рационалистическому, ... задним числом проходило и осуществлялось в бытии и культуре киргизского народа в условиях социализма. Видны эти процессы в повестях Айтматова» [63, 3-б.] – деп, белгилүү айтматовтаануучу Г.Гачев жаңы адабий чыгармалар аркылуу элдик улуу адабий салттарды байытууга жетишкен Ч.Айтматовдун дүйнөлүк адабияттагы өзгөчө феноменин белгилеп жатып, элдик оозеки жана жазма адабиятынын ширелишинен келип, Айтматовдун дүйнөлүк адабиятка тийгизген таасирлерин белгилейт. Бул болсо өз кезегинде келип кыргыз адабияттаануусунун дүйнөлүк деңгээлде өсүп-өнүгүүсүнө жол ачып, дүйнө адабиятындагы классикалык делген чыгармаларды салыштырып изилдөөлөргө жол ачат. Бул болсо кайрадан эле адабий чыгармачылык тажрыйбаларды негизге алуу менен өзгөчө тектеш элдердин ортосундагы «көчмө сюжеттер» аркылуу адабий алакалардын түзүлгөндүгүн да белгилеп турат.

Ошентип, адабий байланыштардын тамыры, көчмө сюжеттерден да көрүнөт. Ошол эле учурда фольклордук сюжеттердин жазма адабияттагы көчмө сюжеттери да жолугат, бирок, оозеки адабияттан айырмаланып бүтүндөй сюжеттик окуялар эмес, окуялык мотивдер, идеялар алынат. Ошондуктан, фольклордук сюжеттердин жазма адабиятта чагылышын ар тараптан кароодо жазма адабиятка коюлган улам жогорку талаптардын өсүшүнөн да көрүнөт. Алсак, өз кезегинде Р.З.Кыдырбаева: «... большой интерес современных кыргызских писателей к народным эпическим истокам во многом объясняет актуальность изучения роли фольклорного начала в свете новых требований, предъявляемых сегодняшним днем к художественной литературе» [110, 96-б.] – деп, өз учурунда элдик улуу

талаптарды ишке ашырган фольклордук салттарды улантуу кезегинде жазма адабиятка да коюлуп, бул багытта ийгиликке жетишүү үчүн жазма адабият өзүнүн элдик мурастарына кайрылууга муктаж болбой койбойт дегенди билдирет.

Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы миф, фольклор жана адабияттын синтезинен жаралган адамзаттык улуу идеялар көп улуттуу окумуштуулардын башын бириктирген көп кырдуу изилдөөлөрдүн объектисине да айланган эле. Атап айтканда, Ч.Айтматовдун чыгармалары аркылуу кыргыз адабияты дүйнөлүк адабияттар менен терең байланышка чыгып, анын өнүгүү процессине түздөн түз таасирин тийгизип, ошону менен катар эле адабий илимдин философия, педагогика, психология, этнография ж.б. илимдеринин театр, сүрөт, кино, музыка ж.б. искусстволорунун ортосундагы өз ара байланыштарды башкача бир деңгээлге чыгарууга жетишти. Бул өз кезегинде, кыргыз адабияттаануубуздун салыштырма адабияттаануу, адабий булактаануу, текстология, искусствотаануу ж.б. көптөгөн илимий предметтеринин алкагын кеңейтип, бул багыттагы ар тараптуу изилдөөлөргө кеңири жол ачты.

Кыргыз фольклортаануусунун жана адабияттаануусунун тарыхына кайрылсак, XX кылымдын 60-70-жылдарына чейинки адабият окумуштуулары негизинен илимтаануунун конкреттүү бир маселесинин үстүндө эмгектенгендиктерин көрсөк, кезегинде адабий чыгармачылыктын жалпы эле совет жана чет элдик адабияттар менен алакага чыгышы жана андан татыктуу өз ордун ээлеши менен кыргыз адабияттаануучуларынын көп багыттуу изилдөөлөрүнүн калыптанып баштагандыгын байкайбыз. Бул өз кезегинде кыргыз адабий байланыштарынын эл аралык багытта өнүгүшү менен шартталган болчу.

Жыйынтыктап айтканда, фольклор менен адабияттын өз ара байланыштары, колжазма адабият пайда болгон күндөн тартып эле калыптанып, көбүнесе эпикалык, лирикалык жанрлардын аркасында ишке ашырылуу менен анын салттары азыркы жазма адабиятта андан ары өнүгүү

алган. Бул өз кезегинде адабияттаануу багытындагы бир катар изилдөөлөргө кеңири жол ачып, кыргыз адабияттаануусундагы бул маселелердин ар кыл жагдайларына К.Асаналиев, Л.Үкүбаева, К.Байжигитов, А.Акматалиев, Г.Орозова ж.б. адабият окумуштуулары кайрылып келишет. Ошентип, фольклор менен адабияттын байланыштары бир улуттун эле эмес көп улуттардын ортосундагы адабий, маданий жана башка алакаларды ишке ашырган өз ара байланыштарды түзүүнүн бирден-бир түрүнө айлануу менен кыргыз элинин улуттук чыгармачылыгынан башат алган фольклор менен адабияттын байланыштары улам бир өңүттөн изилденерине шек жок.

Тыянак.

5.1. «Фольклор менен жазма адабияттын өзара байланыштарын изилдөөнүн айрым маселелери» боюнча төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

- Оозеки менен жазма адабияттын чыгармачылык көркөм алакалары кыргыз профессионалдык жазма адабияты пайда болгонго чейин калыптангандыгы;

- «Манас» үчилтиги менен кыргыз адабиятынын адабий чыгармачылык байланыштуулугу;

- кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышынын болгондугу;

- жазма адабиятта эл аралык адабий алакалардын алкагы кеңейгендиги;

- кыргыз жазма адабиятынын жаңыдан телчигүү жана калыптануу процессинде орус адабияты менен кыргыз адабиятынын чыгармачылык өз ара байланыштарынын түзүлгөндүгү;

- элдик фольклор менен профессионалдык жазма адабияттын байланыштары, кыргыз адабияттаануусунун XX кылымдын 40-жылдарында эле изилденип баштагандыгы;

- фольклортаануу менен адабияттаануунун чыгармачылык жана илимий байланыштуулугу;

- кыргыз - татар поэзиясындагы, кыргыз – казак, тажик – кыргыз адабий байланыштарынын илимий изилдөөгө алынгандыгы;

- Айтматов жана фольклор маселесинин кыргыз адабияттаануусунда изилденгендиги.

4.2. Кыргыз адабий булактаануусунун айрым маселелери.

Кыргыз адабият таануусунун булактаануучулук маселелерине кайрылганыбызда, анын көптөгөн алигиче чечиле элек проблемалары бар экендигин билебиз, башкача айтканда, чечилип эле эмес, сөз боло элек жагдайлары көп. Албетте, бул болсо маселе кыргыз адабияттаануусунун пайда болуп, калыптануу процессинин илимий комплекси толук иштелип чыгыла электиги менен түшүндүрүлөт. Алсак, кыргыз адабияттаануусунун негизги жана кошумча объектилеринин кайсы тармагына кыргыз адабият окумуштуулары изилдөө жүргүздү, кайсы тармагы тууралуу алигиче үн ката элек деген маселени алдыга коет. Адабияттаануу, анын ичинде кыргыз адабияттаануусу аркылуу жалпы дүйнөлүк адабияттын маселелерин болбосо да, кыргыз адабиятынын жалпы көркөм практикасы көтөрүп чыккан бардык проблемаларын изилдеп, толуктоочу илимий негиздеги теориялык жыйынтыктарды чыгарууга тийиш. Бирок анын көркөм дүйнөсүнө сүнгүп кирип, анын контекстине ар тараптуу илимий көзкараштарды жаратуу үчүн, анын абалтадан калыптанып келген атайын дисциплиналары аркылуу иш жүргүзүү зарылчылыгы келип чыгат. Мындай кошумча дисциплиналардын катарына адабий булактаануу кирет. Орус окумуштуусу Д.С.Лихачевдун пикирин келтирсек: «Конкретным литературоведением отнюд не исчерпывается литературоведение как таковое. Литература – явление чрезвычайно многообразное и сложное. Она должна изучаться с различных сторон и в различных аспектах, но начало каждого из изучений лежит в специальных и конкретных исследованиях частных тем» [126, 225-б.] - дейт. Кезегинде кыргыз адабий булактаануусу бир эле адабият тарыхчыларын кызыктырбастан, ал ошондой эле даражада адабият сынчыларына да өтө

зарыл предмет болуу менен бирге, кезегинде адабий-чыгармачыл процесстен илимий-теориялык жыйынтыктарды чыгарууга башат болуп берет.

Адабияттаануунун алкагына кирген бардык негизги предметтердин жана кошумча дисциплиналардын башкы максаты болуп, биринчиден өздөрүнө тиешелүү илимий объектилерин тактап алуусу маанилүү болуп саналат. Бул жагдайда адабий сындын адабият тарыхын изилдөөдөгү орду белгиленип, кезегинде адабияттын теориялык негиздеринин илимий өбөлгөлөрү түзүлөт. Адабияттаануунун негизги предметтеринин (адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны) жана кошумча дисциплиналарынын (адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, текстология ж.б.) ар биринин объектисин таанууда адабий булактаануу дисциплинасынын предмети келип чыгат. Ошентип, XX кылымдын биринчи жарымында кыргыз адабиятчыларынын алдында эң оболу адабияттаануубуздун негизги предметтеринин жана кошумча дисциплиналарынын илимий объектилерин аныктап алуу милдеттери аздап болсо да алдыга коюлган эле. Мындай багыттагы алгачкы саамалык иштер адабиятчы К.Рахматуллин тарабынан көтөрүлүп, кыргыз адабиятынын тарыхы жана ал тууралуу илимдин акыркы жыйырма жыл ичиндеги багыттарын белгилеп бергенге аракет жасайт. Адабиятчы өзү жазгандай, «Кыргызстанда адабият таануу революциядан кийин гана өнүгүп баштады, бирок азыркыга чейин адабияттын өсүшүнөн жана өнүгүшүнөн абдан артта калды» - деген пикирин билдирет. Алсак, кыргыз адабияттаануусу ошол кылымдын 40-жылдарында эле адабий процесстен артта кала баштаган илимий изилдөөчүлүк тенденциясынан кийинки мезгилдерде да арыла алган эмес, анткени, кыргыз адабияттаануусу жаңыдан гана пайда болуу процессин баштан кечирип жаткан эле. Бирок, ошол эле адабий чыгармачылыктын калыптануу процессине күчүн жумшап, анын андан ары өнүгүшүнө чоң салым кошкон адабий сындын ошол кездеги адабияттаануучулук ордун жокко чыгарууга да болбойт.

Кыргыз адабияттаануусунун мындай абалга кабылышы мыйзам ченемдүү көрүнүш эле. Анткени, оозеки адабияттын көп кылымдык чыгармачылык салттарын жазма адабияттын формаларына жаңыдан гана алмаштырып жаткан улуттук чыгармачылык тажрыйбалар, али да болсо өздөштүрүүнүн, үйрөнүүнүн стадиясында турган эле. Бул өз кезегинде келип адабияттын предметтеринин (адабият тарыхы, адабият теориясы жана сыны) өз ара бири-бирин таануучулук процессин кечендетпей койбойт. Бирок, мунун өзү кыргыз элинде адабияттаануучулук көз караштар, тажрыйбалар буга чейин таптакыр болгон эмес дегенди билдирбейт. Бул жааттагы маселелерди далилдеп берүү максатында, кыргыз элинин фольклордук, акындар чыгармачылыгындагы сөзтаануу (адабияттаануу) эстетикасы - чакан дидактикалык чыгармалардан тартып зор көлөмдүү эпосторго чейинки чыгармаларда калыптанып, өнүгүп келгендиги менен далилдөөгө болот. Мына ушул адабий чыгармачылыктын көркөм процессинен улам жаралып, андан илимий негиздеги тыянактарды чыгарып берүүчү ортомчулук функцияны аткарып келген адабий сын, өзүнүн башатын адабий булактардан алып, кайрадан ага карата таасир этүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Буга болсо адабий сындын тарыхый жактан басып өткөн көркөм - сындык мүнөзү далил болуп бере алат.

«Наука о литературе (история и теория литературы) и ее специальные дисциплины (палеография, библиография, текстология) также имеют свой круг источников и свое источниковедение. Источниковедческие изучения в области литературоведения в настоящее время весьма оживились и представлены специальными работами» [43, 3-б.] - деп, орус адабий булактаануучусу Н.Ф.Бельчиков айткандай, кыргыз фольклортаануу, манаस्ताануу, адабияттаануу сыяктуу илимий тармактардын ар биринин булактарын илимий негизде тааныбай туруп, алардын чыгармачылык объектилеринин булактык предметин толук аныктап алуу мүмкүн эмес.

Кыргыз элинин адабий мурастарын изилдөө процессинен улам, анын фольклортаануу, манаस्ताануу жана адабияттаануу жана башка багытындагы

илимий иштерге карата классификациялык мүнөздөгү эмгектердин жоктугу, кезегинде келип булардын ар биринин өздөрүнө тиешелүү же орток проблемаларын аныктап берүүгө мүмкүнчүлүк бербей келе жатат. Маселен, кыргыз элинин акындар поэзиясы адабияттаануунун илимий объектиси катары каралып келе жатышы, кыргыз адабияттаануусунун, фольклортаануусунун көркөм чыгармачылык объектилерине карата адабий булактаануучулук изилдөө иштеринин алдыдагы милдеттерин белгилейт. Атап айтканда, кыргыз элинин акындар поэзиясы оозеки чыгармачылыктын өзөгүндө жаралгандыгын эске алсак, кезегинде алардын изилденүү объектилери өздөрүнүн улуттук-адабий булактарынан улам келип илимий жактан аныкталышы абзел. «Фольклористиканын жана адабият таануунун жаратылышы жана ортолук чектери туурасындагы маселе барып келип алардын предметине, ага жасалган илимий мамиленин мүнөзүнө, талдоонун максаты менен милдети жөнүндөгү проблематикага түздөн-түз тиешелүү экендигин эстен чыгарбоо зарыл» – деп, адабиятчы К.Байжигитов белгилегендей, булардын илимий предметтерин аныктоо, алардын адабий булактарынан келип чыгышы керек. Анткени, азыркы адабияттаанууда биринчи кезекте адабий чыгармачылыктын (оозеки, жазма) адабий булактарына өзгөчө көңүл буруу тенденциясы жүрүп жаткан учур. Мындан улам кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусунун изилдөө объектилерине илимий негизде мамиле этүү мезгили келип жетти. Албетте, кыргыз фольклортаануусу менен адабияттаануусунун башаттары бир булактан чыккандыгына карабастан, адабий чыгармачылыктын өзгөрүп, өсүшү менен бирге эле аларды илимий негизде таануу процесси да дифференцияланууга учурагандыгын эстен чыгарып коюуга болбойт.

Фольклортаануунун, манаस्ताануунун, адабияттаануунун ж.б. жалпы адабияттык маселелерин чечүүдө адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, текстология жана башка кошумча дисциплиналары бардыгына орток функцияны аткарат. Ошондуктан, кыргыз оозеки жана жазма адабиятынын көркөм объектилерин изилдөөдө, аларды

текстологиялык, салыштырма адабияттаануучулук, адабий булактаануучулук ж.б., дисциплиналарынын негизинде изилдебей туруп, фольклортаануунун, манаптаануунун, адабияттаануунун жана башкалардын бөтөнчөлүктөрүнө жана жалпылыктарына тиешелүү маселелерди аныктоого болот.

Элдик фольклордогу элдик ырларды, дидактикалык чыгармаларды, дастандарды, эпостук жана башка материалдарды изилдөөдө анын түпкү нускасын, башкача айтканда, биринчи колжазма булагын илимий эксперттен өткөрүп, изилденип жаткан материалдардын объективдүү тарыхый кырдаалдарын эле эмес, ошондой эле анын субъективдүү, тагыраак айтканда, автордун жеке көз карашын, коомдук абалын, чеберчилик жана жаңычылдыгын эске алуу менен элдик чыгарманын көркөм поэтикасын изилдөөнү ичине камтыйт. Жөнөкөй сөз менен айтканда, элдик адабий мурастардын колжазмалары, алардын алгачкы басылмалары биринчи булак болуп саналат. Ошол эле учурда Орто кылымга тиешелүү Орхон-Енесай, Талас ж.б. чөлкөмдөрүндөгү эстеликтериндеги жазуулардагы тексттер, Ж.Баласагындын «Куттуу билим», М.Кашкаринин «Түрк сөздөр жыйнагындагы» элибизге тиешелүү адабий материалдар жана алар тууралуу изилдөөлөрдүн өзү дагы фольклордук булактаануунун объектиси боло алат.

Фольклордук булактаануу үчүн тандалып алынган кеңири материалдарды негизинен үч бөлүккө бөлсө болот:

1.Биринчи булакка фольклордук чыгармалардын өздөрү жана ага тиешелүү материалдар кирет.

2.Колжазмалар жана анын жарык көргөнү.

3.Фольклордук чыгармаларга тиешелүү жазылган колдонмолор атайын жана кошумча изилдөөлөр кирет.

Ошол эле учурда басмага чыккан материал канчалык так болбосун, ал эч качан биринчи булак болуп саналбайт. Ошондуктан аларды биринчи булак жана булак деп бөлүү туура болчудай.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз адабият таануусунун негизги предметтерин (адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны)

сыяктуу негизги предметтеринин өздүк объектилерин изилдөөдө адабий булактаануу аркылуу иш алып барсак, кезегинде кыргыз фольклортаануусунун, манаस्ताануусунун ж.б. тармактарынын предметтерин да аныктап алууга илимий негиз түзүлөт.

Дүйнөлүк адабияттын тарыхында бир чыгармага өзүнүн көпчүлүк өмүрүн арнаган жазуучулар, акындар жана драматургдар кездешпей койбойт. Бул жарык дүйнөдө болгону 38 жыл жашап өткөн орус элинин улуу акыны А.Пушкин “Евгений Онегин” романынын үстүндө 7 жыл эмгектенсе, 56 жыл өмүр сүргөн италия акыны А.Данте “Ажайып комедиясын” 14 жыл жазган, ал эми И.В.Гёте “Фауст” трагедиясынын үстүндө 60 жыл бою эмгектенип, өзүнүн 83 жыл жашаган карылык курагына чейин уланта берген. Дүйнөлүк адабияттын алтын казынасына ыр менен көөнөргүс чыгармаларын калтырган классиктердин ичинен айрыкча И.В.Гете өзүнүн “Фауст” трагедиясына улум-улам кайрылып, толуктап, кошумчалап отургандыгы белгилүү.

Өз чыгармачылык жолундагы кайсы бир чыгармага кайрадан кайрылуу маселелери кыргыз адабият таануусунун тарыхынан да бир топ эле кездешет. Алсак, Т.Сыдыкбеков өзүнүн 1938-жылы жазган “Кең-Суу” романына 17 жыл өткөндөн кийин кайрадан кайрылып, 1955-жылы “Тоо арасында” романын толуктап жазып чыгуу менен 1980-жылдарда ушул романдын өзөгүндө “Ыманбайдын пейили” романын жазган. Дүйнө адабиятынын же кыргыз адабиятынын тарыхында кайсы бир чыгармага толуктоолорду же Ч.Айтматов өндүү өз чыгармасынын негизинде дагы бир чыгарма жаралган учурлар кездешет. Бул маселеге илимий-теориялык негизде кайрылууда, адабияттаануунун адабий булактаануучулук маселелерине кайрылуу зарылчылыгы келип чыгуу менен орустун белгилүү адабий булактаануучусу Н.Ф.Бельчиков өзүнүн “Литературное источниковедение” деген эмгегиндеги классификациясына ылайык, көркөм адабияттагы булактарды изилдөөнүн өздүк ырааттуулугу, принциптери бар.

Адабий булактаануунун объектиси катары тандалып алынган Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына кайрылсак, жазуучунун “Кылым карытар

бир күн” романынын уландысы катары “Чынгызхандын ак булуту” повестин 9 жылдан кийин жарыкка чыгарган. Бул маселе тууралуу Ч.Айтматов: «В принципе, я не любитель разного рода приложений к литературному тексту типа предисловий, послесловий и т. п. Художественное произведение должно быть абсолютно законченным объектом и по форме и по сути, как живопись или как музыка, т. е. само за себя говорящим, воспринимаемым без подсобных комментариев...»

Именно такого рода случаи, касающиеся судеб моих книг, дважды, имели место в моей творческой жизни, когда я по своей воле счел нужным обратиться к жанру предисловия. Прочитав предложенное предисловие к повести "Лицом к лицу", читатель, надеюсь, поймет, чем это было вызвано. Надеюсь также, что предисловие, сохраняемое к первоначальному изданию "И дольше века длится день", объяснит читателю во многом вынужденность тогдашнего предварения»-деп жазып, ХХ кылымдын чыгаан сүрөткеринин 30 жыл өтүп өзүнүн “Бетме-бет” повестине кайрадан кайрылып барышынын өзөгүндө - бул чыгарманын мазмунунда, жазуучунун турмуштук материалдардан алган тарыхый булагы жаткандыгында эле. Бул маселени ар түрдүү багытта илимий анализге алуу мүмкүнчүлүктөрүн четке какпай туруп, Ч.Айтматовдун “Чынгызхандын ак булуту” повести, “Бетме-бет” повестинин толукталган варианттарынын кээ бир жагдайларына байланыштуу адабий булактаануучулук маселелерине кайрылалы.

Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” повестинин адабий булактаануучулук маселелеринин тегерегинде кеп кылууда, адабий булактануунун биринчи булагы катары жазуучунун колжазмасы эсептелери белгилүү. Аталган повесттин алгачкы колжазмасы тууралуу белгилүү адабияттаануучу К.Асаналиев минтип жазат: “Калың мектеп дептери, илмегинен чыгарылып, узатасынан жазылган. Айтор, бир кыйла эле калың. Көрсө, ошондо Чыкем жаңыдан эле жазып бүткөн бир чыгармасын (кыргызча жазылган)... Ошондо Чынгыз Айтматовдун мага окуп берген “Бетме-бет” повести болчу” [32, 112-114-б.б.]. Дүйнөлүк масштабдагы жазуучу Ч.Айтматовдун алгачкы

повестинен тартып ааламга тараган романдарына чейинки чыныгы турмуш менен фантазиянын, миф менен реализмдин көркөм жуурулушунан жаралган ар бир чыгармасынын адабий булактарын жана бул чыгармачылык процесстеги Айтматовдун жазуучулук ишмердүүлүгүн биринчи булактар аркылуу аныктап берүү мүмкүнчүлүктөрүнө кеңири жол ачат.

«Рукаписными источниками станем называть те материалы, которые остались у писателя в личном его архиве и сберегались независимо от того, напечатаны они или не попали в печать» [43, 133-б.] – деп, орус адабий булактаануучусу Н.Ф.Бельчиков жазгандай, Ч.Айтматовдун адабият окумуштуусу К.Асаналиевге окуп берген бир дем менен жазылган “Бетмебет” повести өз учурунда жарык көрүп, ал гана эмес жалпы совет адабияты кабылган саясий идеологияга карабай, адабий чыгармага тарыхый-турмуштук чындыктын призмасынан туруп сүрөттөөгө жетишкен чыгармасына чейрек кылымдан ашык убакыттан кийин кайра кайрылуу маселесине келгенибизде, сөздүн нукура маанисинде алганда, адабий булактын мезгилдин өткөнүнө карабастан актуалдуу бойдон калгандыгынан кабар берет. Ошондуктан, жазуучу өзүнүн бул чыгармасында турмуштук материалды тандап алуу менен эле чектелбестен, кезегинде аны чыныгы адабий булакка айлантууга жетишкендигине да көбүрөөк байланыштуу болгон.

Бул маселеге келгенде, фольклордук чыгармачылык менен жазма адабияттагы адабий булакка мамиле этүүнүн ар бирине мүнөздүү өзгүчүлүктөрү бар экендигин да белгилеп кеткибиз келет. Маселен, кыргыз элинин “Манас” үчилтиги муундан муунга өтүп жүрүп отуруу менен улам толукталып, мазмундук, окуялык жактан байып, элдик эпоско айланган эле. Алсак, үчилтикти бири-бири менен байланышта кармап турган өзөктүү окуялардын бири болгон (С.Каралаевде “Көкөтөйдүн ашы”) “Семетей” бөлүгүндө айтылып, ал “Манастын” эпикалык окуяларын толуктап турат. Ал гана эмес “Манас” эпосунун үчилтик бүтүндүгүн камсыз кылып турган Каныкей, Бакай сыяктуу образдар системасы да бар. Ал эми жазма адабиятка

келгенде, адабий булакка кайрылуу жана аны окуялык, мазмундук жактан толуктоо мүмкүнчүлүктөрүн четке какпайт. Бул тууралуу Ч.Айтматов: «Думается, мне более или менее удалось восстановить первоначальный замысел в той его полноте, с которой следовало бы написать мою повесть, хотя прошли — повторяюсь еще раз — многие и многие годы. Кстати, жизненная коллизия, сходная с той, в которой оказались мои герои, нашла позднее, а именно почти два десятка лет спустя, свое отображение, причем, по-моему, более яркое, в повести Валентина Распутина «Живи и помни». После того, как я прочитал ее, я уже не возвращался к своей вещи, не перечитывал ее пристально, а вот теперь, при переделке, вдруг обнаружил, что был у меня тот же мотив, правда, буквально в двух-трех фразах о том, как моя героиня испугалась, что забеременела. Но, видно, опасения не подтвердились, страх забылся, она успокоилась, а у Распутина на этом построена вся его великолепная повесть. Впрочем, я не жалею — один пишет так, другой видит по-своему. Сейчас я вспомнил то, чего не сумел сказать прежде, потому что тогда это не было бы принято и понятно» - деп, жазат.

В.Распутиндин 1974-жылы жарык көргөн “Эсен болуп, эстей жүр” повестинин жазылышына адабий булак катары түрткү берген Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” повести болгондугу күмөн туудурбаса керек. Анкени Ч.Айтматовдун “Бетме-бет” өз учурунун тарыхый чындыгын ачып берүүгө жетишип, кезегинде көптөгөн окурмандар үчүн адабий булак катары кызмат өтөгөн болчу. Ошол эле учурда В.Распутиндин аталган повести Ч.Айтматовду өзүнүн көп жыл мурда жазган чакан повестине кайрадан кайрылып, автордун көз карашы боюнча мезгилдин өтүшү менен кайсы бир окуянын пафосун тереңдетип иштеп чыгууга түрткү болгон. Бул тууралуу академик А.Акматалиев: “Башкы каарман Ысмайылдын образын тереңдеткен кошумча бөлүк 1990-жылы окурмандарга тартууланды. Чыңгыз Айтматов макалаларында жана маектеринде: “Эгер убакыт болсо «Бетме-бет» повестимди кайрадан карап чыгат элем” – деп нечен ирээт белгилегени али эсибизде эле. Мында жазуучунун милдети – өз мезгилинде айрым бир

себептер менен жазылбай жана кыскартылып калган эпизоддорду калыбына келтирүү болчу”[171, 129-б.] – деп жазат.

Повесттин авторунун өз чыгармасына кайрадан кайрылуусунун негизги булагы катары Ч.Айтматовдун өз сөзү айтып тургандай, өз ара адабий таасирлердин кезегинде кайсы бир чыгарманын толукталышына, ал гана эмес жаңы бир чыгарманын жаралышынын адабий булагы ролун ойнобой койбойт. Бул жагдайда адабий булактаануунун колжазмаларынан бери салыштырып, анын жарык көргөн варианттарынан бери салыштырып иштеп чыгууга болот жана ал жазуучунун жеке чыгармачылык көзкарашына өз таасирин тийгизбей койбойт.

Ч.Айтматовдун жазуучулук өздүк чыгармага кайрадан кайрылуу тажрыйбасы анын “Чынгызхандын ак булуту” повести болду. Ч.Айтматовдун жалпы чыгармачылыгына сереп салганыбызда, өзүнүн мурда жазган чыгармаларына адабий булак катары кайрылуусунун жазуучунун өзү айткандай эки учуруна күбө болобуз. “Читателю предлагается повесть к роману. Что это — новый жанр? Разумеется, жанра такого не бывает. Но если допустить, что в жизни всякое случается, то имеется в виду повесть к роману «И дольше века длится день», опубликованному в «Новом мире» девять лет тому назад. Не стану рассказывать, почему этого текста не было в первоначальном варианте в пору идеологического диктата, когда всевидящие цензоры и разного рода «мнения сверху» решали участь произведения в административном порядке. Нередко приходилось ради прохождения книги «в целом» соглашаться на наименьшее из зол, чтобы, образно говоря, не перегрузить корабль, идущий к читательским берегам в жестокий шторм. Далеко не всегда удавалось «допеть недопетую песню». Но вот такая возможность представилась. Должен сказать, что в повести использовано одно из устных преданий кочевья о Чингисхане, миф, мало соотносимый с исторической действительностью, но много говорящий о народной памяти...” – деп, Ч.Айтматов жазгандай, тарыхый чындыкка жатпаса да, бирок элдин эсинде сакталып калган окуялар “Кылым карытар бир күн”

романынын уланды повести катары жазылып чыгылышы жеке эле кыргыз адабиятынын тарыхында эмес, дүйнөлүк адабияттын тарыхындагы жаңы көрүнүштөрдөн эле. Бул повесть кийинчерээк романдын курамына киргизилип “Бороондуу бекет” деген ат менен жарык көргөн.

Ч.Айтматовдун жалпы эле чыгармачылык тажрыйбасында, жазуучу өзүнүн адабияттагы жаңы сөзүн өзү үчүн жаңы жанр менен алып чыкканга жетишип, адабияттаануучулар үчүн адабий булактык жем таштаган көп кырдуу сүрөткер десек болот.

Ч.Айтматовдун “Чынгызхандын ак булуту” повестинин өзөк сюжети катары тандалып алынган окуянын булагын аныктап берүүдө академик А.Акматалиев: «...роман И дольше века длится день” вышел вначале в “усеченном” варианте, а только затем в него было вставлена повесть “Белое облако Чингизхана” была связана с пророком Мухаммедом?!» [9, 12-б.]-деп келип, адабият окумуштуусу Ч.Айтматовдун аталган повестинин өзөктүү окуясынын баштапкы реалдуу булактарын аныктап берүүгө жетишет. Дегеле Ч.Айтматовдун повесттеринен тартып романдарынын адабий булактарына кайрылганыбызда, анын уламыштык, мифтик, фольклордук, реалисттик, адабий ж.б. материалдарга өтө бай экендигине ынануу менен жазуучунун көркөм фантазиясынын призмасынан өткөн кандай гана материал болбосун, кезегинде келип жазуучунун көркөм чыгармаларынын өзү адабий-эстетикалык көөнөргүс булакка айлангандыгы белгилүү. Жөнөкөй сөз менен айтканда, кыргыздын улуу эпосу болгон “Манас” үчилтиги сыяктуу мезгил-мейкиндик агымындагы көп кырдуу окуяларды өзүнө сиңирип алуунун жазма адабияттагы көп кырдуу окуяларды бир чыгарманын жанрдык контекстине сиңирүү тажрыйбасы Ч.Айтматовдун аталган чыгармасы аркылуу ишке ашты. Бул болсо кыргыз роман жанрынын жаңы чектерин белгилөө менен бир чыгарма аркылуу көптөгөн булактарды көркөм өздөштүрүүнүн жаңы синтездешүү чектерин белгилей алды.

Бул жаатта Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын дагы бир кырына башкача айтканда, кыргыз адабий булактаануусунун көз кырына илинип, али

кыргыз тилинде жарык көрө элек “Чоор жана жер” повестин атоого болот. Бул тууралуу белгилүү аймаговтаануучу А.Акматалиев төмөнкүдөй пикирин билдирет: “Чыгарма “Гүлсарат” повестинен кийин, “Ак кеме” повестине чейин жазылгандай... идеялык-көркөмдүк мазмуну, жазуучунун көз карашы, образдар системасы кандайдыр бир деңгээлде “Гүлсарат” менен үндөшүп, андан ары улап тургандай сезим калтырат” [16, 36-б.]. XX кылымдын 70-жылдарында жазылып, кээ бир үзүндүлөрүнүн болгар тилинде жарык көргөндүгүн эске алган күндө да жазуучунун бул чыгармасынын колжазма бойдон калып калышы жана бул чыгарма тууралуу академик А.Акматалиевдин кээ бир айткан пикирлери кыргыз адабий булактаануу багытындагы изилдөөлөргө оңтойлуу жол ачып турат.

Ч.Айтматовдун алгач болгар тилинде жарыкка чыккан “Чоор жана жер” повестинин адабий булагы болуп, жазуучунун колжазмасынын негизинде басма машинкада жазылган нускасы эсептелери ырас. Ч.Айтматовдун аталган чыгармасынын колжазмасы менен жакындан таанышкан адабиятчы А.Акматалиевдин пикирине ылайык, кыргыз адабий булактаануусу үчүн өтө зарыл жана кызыктуу фактыны өзүбүз кеп кылып жаткан “Чоор жана жер”, “Бетме-бет” повесттеринин колжазмаларына карата айткан пикирин “Айтматов окуулары - 2016” Эл аралык илимий-практикалык конференцияда сүйлөгөн сөзүндө: “...2013-жылы...Көп кагаздын ичинде “Бетме-бет” повестинин кол жазмасы да чыккан. Бир топ чыгармалардын башталышы, алардын онго жакын аттары жазылып, аягына чыкпай калгандары бар. Бүткөнү — “Чоор жана жер” (“Флейта и земля”) деген орус тилиндеги чыгармасы. Ал машинкада терилип басылган, көлөмү 146 бет... 60-жылдардын аягында, 70-жылдардын башында жазылган окшойт деген жыйынтыкка келдим. Бул чыгарма “Гүлсаратка” үндөшүп турат. “Ак кемеге” чейин жазылган деп айтууга болот. Ошондуктан “Чоор жана жер” чыгармасы кол жазма болуп калып калган окшойт”– деген ойду айткан эле. Академик А.Акматалиевдин пикирине таянсак, жазуучунун “Чоор жана жер” повестинин адабий булагын аныктоого аракет жасап: “...Чыңгыз Айтматов

Руминин чыгармачылыгы менен жакшы эле тааныш болуш керек, балким “Чоор жана жер” аттуу чыгармасында Ч.Айтматов да “түп башаттар” жөнүндө ойлорду айткысы келгендир...Түп башатка кайрылуу, түп башатты сагынуу мотиви “Чоор жана жер” повестинин да негизги өзөгүн түзгөн борбордук мотив” [16, 37-38-б.б.]-деген аргументтүү пикирине кошулбай коюуга болбойт. А.Акматалиевдин өзүбүз кайрылып жаткан “Чоор – сүйүүнүн жана кайгынын символу” аттуу макаласында Ч.Айтматовдун “Чоор жана жер” повестинин дагы бир адабий булагы катары уламыштар, фольклордук чыгармалар пайдаланылгандыгы да айтылат: “Манастан” Будда жөнүндөгү үзүндү, “Мен колукту” аттуу күүнүн баяны, “Бүркүт менен коштошуу”, “”Каныкейдин Бухарга качышы”, “Каныкейдин арманы”, “Чыңгызхандын энеси Огуландын ыйы”. Бул фольклордук параллелдер чыгармадагы окуянын өнүгүшүнө түздөн-түз байланыштуу болбогону менен чыгарма аркылуу айтмакчы болгон автордук ойдун өнүктүрүлүшү үчүн сөзсүз зарыл” [16, 53-б.]. Ч.Айтматовдун 80-жылдарда жарык көргөн “Кылым карытар бир күн” романындагы түрдүү сюжеттик мотивдерди бир чыгармага сиңирип, көтөрүлүп жаткан идеянын ар тараптуу ачып берүү аракети жазуучунун “Чоор жана жер” повестинде эле башталып, ал кийинчерээк аталган романда ийкемдүү ишке ашырылгандыгы маалым. Мындан улам айта турган нерсе, материалы боюнча түрдүү булакка жаткан мотивдерди бир жанрга сыйлыгыштырып, аны ийгиликтүү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн Ч.Айтматовго роман жанры мүмкүнчүлүк бергендигин танууга болбойт. Ошентип, “Гүлсарат” - “Чоор жана жер”- “Кылым карытар бир күн” чыгармалары бири-бирине адабий булак болуп уланып, толуктап отурушундагы жазуучунун чыгармачылык процессинен ар тараптуу изденүүсүнүн масштабын байкоого болот. Залкар жазуучунун калеминен жаралган жарык көргөн жана жарык көрө элек бүтүп, бүтпөгөн чыгармалары, түрдүү материалдагы колжазмалары кыргыз адабий булактаануу илими үчүн өтө баалуу архивдик материалдардан экендигин белгилеп коюуга тийишпиз.

Жыйынтыктап айтканда, Ч.Айтматовдун повесть жана роман жанрындагы чыгармачылык жолу аркылуу кыргыз адабий булактаануусунун мифтик-уламыштык, адабий-фольклордук, тарыхый-турмуштук ж.б. булактарына ээ болуу менен келечекте бул материалдардын котормо, салыштырма, булактаануу, археография, текстология, адабияттаануу ж.б. илимий багыттардын адабий булактаануучулук маселелери тууралуу кеңири изилдөөлөргө жол ачары шексиз.

Тыянак.

4.2. «Кыргыз адабий булактаануусунун айрым маселелери жана Ч.Айтматовдун чыгармачылыгындагы орду» боюнча төмөнкүдөй тыянактар чыгарылды:

- Азыркы адабияттаанууда биринчи кезекте адабий чыгармачылыктын (оозеки, жазма) адабий булактарына өзгөчө көңүл буруу тенденциясы жүрүп жаткандыгы;

- фольклордук адабияттагы чакан чыгармадан тартып көлөмдүү эпостордун жаралышында мурункусу кийинкисинин буагына айлангандыгы;

- фольклортаануунун, манаस्ताануунун, адабияттаануунун ж.б. жалпы адабияттык жана илимий-методологиялык маселелерин чечүүдө адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, текстаануу жана башка кошумча предметтеринин зарылдыгы;

- Энесай - Орхон, Талас, Кочкор ж.б. чөлкөмдөрүндөгү эстеликтериндеги жазуу тексттери, Ж.Баласагындын «Куттуу билим», М.Кашкаринин «Түрк сөздөр жыйнагындагы» жана башка адабий материалдар адабий-фольклордук булактаануунун объектиси болгондугунда;

- фольклордук материалдардын алгачкы колжазмалары жана башка варианттарынын болушу, кезегинде адабий булактаануунун, салыштырма адабияттаануунун жана текстаануунун объектиси болгондугу;

- акындардын, жазуучулардын өздүк архивдеринде сакталып калган колжазмаларынын адабий булак катары сакталгандыгы;

- автордун бир чыгармасы өзүнүн же башка жазуунун дагы бир чыгармачынын жазылышына адабий булак болуп бергендиги;

- адабий байланыштарды түзүүдөгү бир чыгарманын адабий булакка айлангандыгы.

4.3. Билингвалык адабий чыгармачылыктын кыргыз адабиятында калыптанып өнүгүшү.

Дүйнөлүк адабияттын көп кылымдык чыгармачылык тажрыйбаларынан көрүнгөндөй, улуу адабий салттарды жараткан элдердин көпчүлүгүндө эки жана андан көп тилдерде чыгарма жазган акын-жазуучулары болгондугу белгилүү. Бирок, кыргыздардагы кош тилдүү адабий чыгармачылыктын башаты жазма адабият пайда болгонго чейин эле түптөлүп, анын биротоло калыптанган этабы катары айрыкча акындар поэзиясын атасак болчудай.

Кош тилдүү адабияттын дүйнөлүк адабий чыгармачылыктын ичинен түрк тилдүү элдердин адабиятына кайрылганыбызда, Борбор Азия алкагында куштун кош канатындай ажырагыс нукура поэзияны фарс жана түрк тилдеринде бирдей уютуп жаратышкан Рудаки, Фирдоуси, Омор Хаям, Саади, Хафиз, Руми, Баласагын, Новоилердин X-XV к.к. аралыгында жарык көргөн көөнөрбөс чыгармалары мунун айныксыз далили болуп берет. Бул маселе Орто кылымдын классик акындарынын билингвалык чыгармачылыгынан эле кабар бербестен, жалпы эле адамзатынын адабий ишмердүүлүгүнүн бөтөнчө орунда турган, көбүнесе сейрек кездешүүчү кайталангыс көркөм дүйнөсү тууралуу кеп козгоого татыйт. Чыгыш элдеринин адабияты тууралуу сөз болгондо, анын оозеки поэзиясында да, жазма поэзиясында да билингвалык мүнөздөгү чыгармалар кеңири кездешип, аларды жараткан акындар кош тилдүү акындардан эле эмес, кезегинде алар эларалык адабий байланыштардын пайда болушуна жана калыптанышына шарт түзүшкөн. «Акындар чыгармачылыгындагы байланыш кайсы доордон, качантан баштап түзүлгөндүгү жөнүндө так айтуу кыйын. Бирок, ал деле фольклор сыяктуу акындар поэзиясында кийин кыргыз, казак элдеринин

этногенезисине кирген байыркы уруулардын тарыхы менен бирге түзүлгөндөй» [91, 5-б.]. Албетте, тектеш элдердин кош тилдүү чыгармачылыгын билингвалык адабият катары кароо маселесине келгенде, сөзсүз түрдө анын бир катар жагдайларын чечмелеп алууга туура келет, маселен, тили эле эмес, адабияты да көп жагынан тектеш турган элдердин оозеки же жазма чыгармачылыгын толуккандуу түрдө кош тилдүүлүккө киргизүүгө болбосо да, аны билингвалык чыгармачылыктын пайда болушун шарттай турган жагдайларын четке кагууга болбойт.

Мисалы, өзүнүн «Белорусско-русский художественный билингвизм в когнитивно-дискурсивном и лингвокультурологическом аспектах» (М., 2011) аттуу кандидаттык диссертациясында С.А.Гринберг: «Однако диссертационных исследований, посвященных взаимодействию близкородственных языков, какими являются белорусский и русский, недостаточно, поэтому для нашего исследования особую ценность представляет выявление различий в восприятии некоторых концептов у близкородственных этносов» (2011) – деп жазгандай, тектеш этностордун ортосундагы кош тилдүү чыгармачылыкты изилдөө маселелери көбүнесе колго алына электигин белгилүү.

Адабий чыгармачылыктагы тектеш жана тектеш эмес кош же көп тилдүү чыгармачылык, көркөм адабияттын бардык доорунда актуалдуу болуп келгендигин четке какпай туруп, дагы бир тилде чыгарма жаратууга жетишкен жазуучу жана акын саналуу, башкача айтканда, кош тилдүү чыгармачылык оозеки жана жазма адабияттагы өтө сейрек учурачу көрүнүш. Эгерде, бул маселенин өзөгүндөгү маселелерге кайрылганыбызда, билингвалык чыгармачылыкты изилдөөгө алган окумуштуулардын ортосунда бирдиктүү пикирдин жоктугу, бул багыттагы илимтаануунун калыптануу этабында экендигин белгилеп турат.

«Художественный билингвизм — объективное следствие общей ситуации, сложившейся в обществе. Несомненно то, что в зависимости от многообразных территориальных, культурных, исторических и других

условий данное явление приобретает свои специфические особенности» [182, 201-б.] – деп, казак адабият окумуштуусу Р.О.Туксайтова жазгандай, түрк тилдүү калктардын ичинен кыргыз, казак акындарынын билингвалык чыгармачылык алакаларын жогорудагы аспектилердин алкагында кароонун кеңири мүмкүнчүлүктөрүн жаратат. Алсак, бул эки элдин билингвалык поэзиясына келгенде, кыргыз, казак билингвалык поэзиясы оозеки жана жазма түрүндө өнүккөндүгүн көрөбүз. Бул өзара чыгармачылык алакаларды өөрчүтүүдө казак акындарына караганда, кыргыз акындарынын чыгармачылдык орду бир топ салмактуу келет десек болот.

Эгерде эки элдин оозеки поэзиясынын бул жааттагы Орто кылымдардагы чыгармачылык тажрыйбаларына кайрылганыбызда, Кет Бука, Асан Кайгы сыяктуу легендарлуу акындар кыргыз - казакка бирдей тиешелүү айтылса, ал эми кийинки XIX кылымда жашап өткөн улуту кыргыз Чөжө, чыгармачылык өмүрүн казак жергесинде өткөрүп, казактын актаңдай акыны атыкса, казактын улуу акыны Жамбыл өзү казак-кыргызга бирдей таанылган акын экендиги белгилүү. Казак фольклорун изилдөөчүлөрдүн бири М.Хакимжанованын айтуусуна караганда, ал «Манас» эпосун бир кыйла жакшы билгендигин белгилейт. Мына ушул казактын улуу акыны менен чыгармачылык, достук мамиледе жүргөн Муратаалы андан көп таалим алып, казак тилинде «Муңдук-Зарлык», «Кыз Жибек», «Алпамыш» поэмаларын аткарып, «Заркум», «Сал-сал» жомокторун айтчу экен. Казак акыны Жамбылдын, кыргыз акыны Муратаалынын өздөрү бөтөн тилде көркөмдүгү жагынан канчалык деңгээлдеги чыгармаларды аткаргандыгы тууралуу көбүнесе кеп козгой албай турган болсок, кыргыз-казакка аттын кашкасындай таанымал акын Токтогул Сибирдеги качып келе жатып ал жакта 4 жылча туруп калган учурунда казак тилин мыкты өздөштүрүп, алардын «Көр уулу», «Кыз Жибек», «Жаныш- Байыш» жана ошондой эле насыят, санат, термелерди жогорку чеберчиликте аткарып, ал жакта «чыгаан акын» атыкканын кыргыз фольклортаануучусу Б.Кебекова белгилейт. Токтогулдун Сибир, андан соң казак жергелеринде болушу, анын

чыгармачылык тилин байытып, кыргызча менен бирге казакча, татарча, орусча, өзбекче ырларды аткарып, ал элдердин бир канча күүлөрүн чертчү экен. Бирок бул жерден белгилеп койчу нерсе, ал татарча, орусча, өзбекче кээ бир гана ырларды аткарган болсо, казактын кээ бир фольклордук чыгармаларын мыкты өздөштүргөн акын катары, эки тилде бирдей төгүп ырдаганы менен айырмаланган.

Токтогул акындын сүргүндөн качып, казактын Семей аймагында аярлап туруп калгандагы ырдаган ырларын Кеминдин Боролдой айылынын тургуну, мугалим Турдумамбет Абдрахманов 1941-жылдын 17-октябрынан 1942-жылдын 28-майына чейинки мезгил аралыгында Новосибирск калаасынын тургуну Казак Узакбай аттуу карыядан жазылып алынган ырлары [Колжазмалар фонду, Идн. № 1236] мисал болуп бере алат.

Бир кылымдын ары, бери жагында жашап өтүп, өз чыгармаларын (көбүнесе үйрөнчүк) дагы бир тилде аткарууга жетишкен акындардын билингвалык чыгармачылыгынын деңгээлдери тууралуу кеп козгоо дээрлик мүмкүн эмес болсо да, бул багыттагы адабий тажрыйбалардын башаты оозеки адабиятта экендигин жана ал аркылуу түптөлгөндүгүн эч таанууга болбойт.

Оозеки адабиятта түптөлүп, өзүнүн адабий салттарын жазгыч акындардын өнөрлөрү аркылуу андан ары өнүктүрүлгөн билингвалык чыгармачылыкка келгенде, тили, дили тектеш, ата конушу чектеш кыргыз, казак элдеринин чыгармачылык байланыштарынын бир элдик бүтүндүккө жетип - бири экинчисине таасирленүүсү оозеки адабиятта эле жүзөгө ашканы менен кезегинде алар көбүнесе өздөштүрүү багытында гана болсо, ал эми жазгыч акындардын чыгармачылыгында мунун өзү жекечеликке ээ болуп, мисалы Исак Шайбековдун «Кайран эл» ыры алгач казак тилинде жарык көргөн экен. Бул багытта алганда эки тилде (казак, кыргыз) өз алдынча ырларды жазып, кыргыз жазма поэзиясында билингвалык нукура чыгармаларды жараткан тунгуч агартуучу-калемгер К.Тыныстанов болгон.

К.Тыныстановдун адабий чыгармачылыгынын башатын поэзия түзүп, болжолу 1919-жылдары өзүнүн тунгуч ырларын жараткандыгын көрөбүз. Бул мезгил бир гана поэзия жанрынын эмес, кыргыз жазма адабиятынын жалпы эле адабий жанрларынын калыптанып жаткан учуру экендигин эске алсак, анын бир катар чыгармачылык жагдайлары бар экендигин белгилеп кетүүгө болот. Алсак, улуттук жазма адабиятыбыздын пайда болушу көбүнесе элдик оозеки адабияттын чыгармачылык тажрыйбаларынын өзөгүндө калыптангандыгына ылайык, профессионалдык жазма адабияттын үлгүсүндөгү поэтикалык чыгармалардын дароо телчигип кетүүсүнө бир топ мезгил керек эле. Албетте бул маселени эки жактуу кароо керек. Биринчиден, акындар поэзиясынын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Тоголок Молдо жана башкалар өз чыгармаларын көбүнесе жазуу түрүндө жаратканы менен алардын поэзиясы оозеки адабияттын үлгүсүндө жазылгандыгын эч таанууга болбойт. Көп кылымдык тажрыйбага ээ оозеки адабияттын чыгармачылык салттарынын таасирине кыргыз жазма поэзиясынын калыптанышы мезгилинде жазылган чыгармалардын дээрлик бардыгы кабылгандыгыш айтып кетүүгө болот.

Мындай жагдайдан алганда, кыргыз поэзиясына буга чейин мүнөздүү болбогон жаңыча формадагы, мазмундагы лирикалык чыгармалардын жаралышы үчүн андай поэзиядан жакшы кабары бар, анын техникасын жакшы өздөштүргөн калемгер гана бул жаатта бурулуш жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ эле. Али өз жазуусуна ээ боло элек кыргыз элинин чыгармачыл өкүлү катары ал өзүнүн алгачкы ырларын казак тилинде жазууга жетишет. Буга ылайык кыргыз жазма адабиятынын телчигүү процесси билингвалык чыгармачылык аркылуу ишке ашкан десек болот. Тагыраак айтканда, адабий чыгармачылыктын жаңы формасын өздөштүрүү, тектеш же бөтөн тилдеги алдыңкы тажрыйбаларга таянуу менен калемгерден ал тилдеги чыгармачылыкты өздөштүрүү процесси аркылуу ишке ашат.

Ал эми бул жааттагы чыгармачылыктын түптөлүү процессинде келечекке умтулган кыргыз жаштары бөтөн тилдерде (казак, өзбек, татар,

орус ж. б.) билим алуу менен катар эле ал тилдерде өздөрүнүн алгачкы чыгармаларын жаратууга жетишип, ал тилдерде жарыкка чыгып жаткан «Көмөк», «Ушкын», «Тилши», «Ак жол» ж.б. газеталарынын беттерине ырларын жарыялап турушкан. Бирок бул жерден айтып кете турган нерсе, кыргыздын тунгуч калемгерлеринин бардыгы эле бөтөн тилде өздөрүнүн чыгармаларын жараткан деп ишенимдүү түрдө айтуу мүмкүн эмес. Анткени, кош тилдүү адабий чыгармачылыкты аркалоо кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын түптөлүп баштаган мезгилинен тартып калыптана баштаганы менен мындай чыгармачылыкты улуттук жана дүйнөлүк деңгээлде өздөштүрүүгө сейрек гана кездеше турган феномендер жетишет десек жаңылышпайбыз. Анын үстүнө кыргыз жазма адабияты калыптанып жаткан учурдагы адабий чыгармачылыктын мүнөзү көбүнесе турмуштук мазмунда болгондугуна байланыштуу, мисалы, жазма формада ыр токуунун техникасын башка (өзгөчө казак) тилде өздөштүргөн жаш калемгерлер биринчи кезекте өз эне тилдеринде ой жүгүртүү менен аны кагазга түшүрүү мисалы, казак тилинде ишке ашкан. Сөздүн нукура маанисинде алганда, кыргыз жазма адабиятынын поэзия жанрындагы тунгуч билингвист калемгерлеринин алдыңкы катарында К.Тыныстанов турат десек болот.

К.Тыныстановдун поэзия жанрындагы жалпы чыгармачылыгына кайрыла турган болсок, анын алгачкы 12 ыры (1919-1921-жж.) казак тилинде, ал эми 1921-24-ж.ж. аралыгындагы 18 ырын жана «Жаңыл Мырза» поэмасын кыргыз тилинде жазган. Албетте казак, кыргыз тилдеринин өзара тектештиги адабий чыгармачылыктын билингвалык маселелеринин бир кыйла өзгөчөлүү шартта ишке аша тургандыгын белгилейт. Алсак, эки элдин лексикалык кору өздөрүнүн көп жалпылыктарын алып жүргөндүгү, алардын адабий чыгармачылык көркөм ой толгоо жакындыктарын көрсөтүп турат. Бул болсо адабий билингвизмдин тектеш чыгармачылык мүнөзүн билдирет. Анткени билингвалык чыгармачылык жалпысынан алганда, негизинен эки мүнөздө: тектеш адабий билингвизм жана тектеш эмес адабий билингвизм болот.

Кыргыз жазма адабиятынын калыптанышы мезгилине мүнөздүү болгон билингвизм тектеш - адабий чыгармачылыктын негизинде ишке ашып, бул өз кезегинде улуттук жазма поэзиянын эле эмес, ошондой эле прозалык, драмалык жанрлардын кыргыз тилинде жазыла башташын ыкчамдаткан болчу. Эгерде прозалык, драмалык чыгармалардан айырмаланып, поэзия жанрында чыгарма жараткан калемгерлер казак, татар ж. б. тилдеринде да ыр жаратууга жетишүүсү кезегинде бул чыгармачылыктын башка жанрларга караганда эртерээк профессионалдык деңгээлге чыгуусун шарттаган болчу.

Жалпы эле билингвизм маселесине кайрылганыбызда, тили, адабияты жакын элдердин ортосундагы чыгармачылык менен, тили бөтөн элдин тилинде чыгарма жаратуу, бири-биринен болгон бөтөнчөлүү чыгармачылык жагдайларды алып жүрөрүн четке кагууга болбойт. Бул жерден дагы бир кошумчалап кое турган нерсе, прозалык, драмалык чыгармачылыктан айырмаланып, поэзия жанрындагы чыгармаларды калемгерлер дээрлик өз эне тилинде жаратышат. Анткени, нукура лирикалык ырды жаратыш үчүн ошол тилдин аң сезиминде ойтолгоого жетишүү керек. Мындай мүмкүнчүлүккө ээ болуу өтө кыйын. Ал эми улуту кыргыз К.Тыныстанов өзүнүн алгачкы ырларын казак тилинде жаратууга жетишүүсү, эки элдин билингвисттик тектештиктеги чыгармачылыктан экендигин көрсөтөт. Ошондуктан, мындай жагдайдан алганда, К.Тыныстанов өзүнүн алгачкы ырларын казак тилинде жазууга жетишүүсүнө эки тилдин тектештигине шартталган көркөм чыгармачылык жалпылыктар бар экендигин күбөлөйт. Мындайча айтканда, нукура ички сезимге негизделген лирикалык чыгармачылыктагы билингвизмдүүлүк ал тилдердин тектештүүлүгүн эле белгилебестен, ошону менен бирге алардын чыгармачылык башаттарынын жалпылыктарын жана окшоштуктарын да белгилейт. Тагыраак айтканда, К.Тыныстанов казак тилинде ыр жаратуу менен бирге кыргыз жазма поэзиясынын эртерээк телчигүүсүнө өбөлгө түзүлүп жаңы үлгүдөгү лирикалык чыгармаларды жаратууга жетишкен болчу. Жалпылап айтканда, эки тилде бирдей

чыгармачылык өтөө кыргыз жазма поэзиясынын профессионалдык нукка түшүүсүнө чоң өбөлгө болгон эле.

«Интенсивное развитие национально-русского художественного билингвизма объясняется реальной языковой ситуацией на территории бывшего СССР. Известный исследователь художественного билингвизма И. Г. Михайловская выделяет два фактора, способствующих появлению художественного билингвизма: 1) общее взаимодействие национальных литератур народов бывшего СССР; 2) значение русского языка как средства межнационального общения. Одной из причин, побуждающих писателей разных национальностей обращаться к русскому языку, является влияние русской литературы, языка, культуры на мировоззрение писателей» [182, 201-б.] – деген пикирге токтоло турган болсок, СССР курамына кирген союздук мамлекеттердеги адабий, маданий жана башка алакалардын калыптанышы, өз кезегинде ал чыгарманы өз тилине которуу же ошол тилде жазуу процесси аркылуу ишке ашат.

Бул тууралуу Ч.Айтматов: «Опыт другого языка с большим «литературным стажем» и стоящей за ним культуры постоянно присутствует и помогает исподволь, самопроизвольно, как бы невидимо раздвигать рамки видения» [11, 33-б.] – деп жазгандай, кыргыз жана орус тилдүү чыгармачылык аркылуу кыргыз жазма адабиятынын кийинки этабын белгилеп, кезегинде анын дүйнөлүк адабий процеске аралашуусун шарттаган болчу.

Дүйнөлүк адабияттын өнүгүшү ар элден чыккан көрүнүктүү адабият өкүлдөрүнүн чыгармачылык салымы жана алардын өз замандаштары менен болгон алакалары аркылуу алдыга жылып, өнүгүп-өсүп келгендигине көп кылымдык адабий-көркөм тажрыйбалар мисал болуп берет.

Планетардык деңгээлдеги жазуучулардын алдыңкы сабында турган кыргыз элинин классик жазуучусу Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын, дүйнөлүк адабияттын контекстинде болобу, тектеш-боордош элдердин адабиятынын контекстинде болобу, анын көп кырдуу жана терең

философиялуу мегамагистралдык чыгармачылыгына карата ар тараптуу ой жүгүртүүнүн объектиси өтө масштабдуу экендигин эч танууга болбойт.

Ч.Айтматов бул маселеге токтолуп келип: «...обращаясь к русскому языку как к форме художественной практики, как к форме создания литературных произведений, национальные писатели развивают не только традиции русской, но и своей национальной литературы и культуры.

Это развитие выражается и в отборе жизненного материала, в его освещении, образной системе, в использовании фольклорных мотивов, в употреблении слов из своих родных языков» [11, 34] – деп, өз эли менен алдынкы орус жана башка адабий тажрыйбалардын синтезиндеги мыкты повесттерди жана романдардын авторуна айланды.

Адамзат коому өзүнүн узак жана көп кырдуу тарыхында өз элинин атынан дүйнөлүк руханий байлыкты байыткан нечендеген уул-кыздарын берген жана бере бермекчи. Бирок ошол бүтүндөй адамзатынын кенчине айланган руханий байлыктардын философиялык салмагы, орду, эстетикалык таасири сыяктуу факторлор бардык жазуучуларда бирдей денгээлде боло бербейт жана болушунун кажети да жок. Бир улуттун жазуучусу келип, экинчи бир элдин тагдырына тиешелүү маселелерге чыгармачылык аркылуу батынып кайрыла бербейт, жана экинчи элдин жашоо-турмушун өз калемгериндей эч ким жеткиликтүү ачып бере да албайт, деген сыяктуу пикирлерди котормо адабияты аркылуу көп эле учуратып жүргөнүбүз менен, бүтүндөй адамзат проблемасын өз улутунан эмес адамдардын образында чечүүгө белсенген жазуучулар да жок эмес. Мындай эларалык магистралдуу багыттагы акын, жазуучу жана драматургдарды кайсы гана доордон болбосун табууга болот. Аныгын айтканда, өз учуру аркылуу түбөлүктүү суроолорду издеп, кезегинде ага татыктуу жооп тапкан атактуу Баласагын, Фирдоуси, Данте, Сервантес, Шекспир, Гете, Пушкин ж.б. генийлер, адамзатынын руханий байлыгын арттырган болсо, өз мезгилинде мындай улуу чыгармачылык жүрүштү Ч.Айтматов сыяктуу гений - сүрөткер анын жаңыча жолдорун жана багытын ачып берүүгө жетишти.

Кыргыз адабият таануусунун белгилүү окумуштуусу К.Асаналиев жазгандай, эгерде кайсы бир жазуучунун тагдыры өз элинин, доорунун мезгилдик шарттарына шай келбесе, Шекспирдей, Пушкиндей генийлер чыкпайт эле деп жазгандай, кыргыз менен казактын эли тектеш, конушу чектеш болбогондо, Ч.Айтматовдун адабий-көркөм палитрасында казак уул-кыздарынын образдары өз элинин образдары менен ажырагыс мүнөздө жаралат беле, же жаралбайт беле ким билет? Ошондуктан, эки элдин боордоштук алакасында чоңоюп өскөн жазуучунун, Даниярдын, Эдигейдин, Казангаптын, Зарипанын ж.б. образдарын, Эне бейит уламышын, Боронду станциясындагы окуяларды сүрөткердик чеберчилик менен ушунчалык терең, таасирдүү ачып бергендиги менен тастыкталат.

Биз жогоруда белгилеп өткөн чыгармачылыктын кандайдыр бир канонуна айланган, бир улуттун адабий өкүлү, экинчи бир элдин жашоо - турмушу аркылуу дүйнөнүн түбөлүктүү суроолоруна жооп издебейт деген калыптанып калган түшүнүк, конушу бир, тили жакын казак боордоштордун чыныгы адамдын образын алып жүргөн «айтматовдук» каармандардын көркөм галереясы аркылуу сөзсүз түрдө толукталды десек жаңылышпайбыз. Ч.Айтматов мындай көркөм тажрыйбаларды «Газетчи Дзюо» аттуу алгачкы аңгемесинде эле колго алып, япон баласынын образын алып чыккандыгын эске алсак, анын алгачкы повесттеринин бири болгон «Жамийлада» согуштан жарадар кайткан Даниярдын - чыныгы күрөшчүлдүгү, намыскөйлүгү сыяктуу чыныгы казак жигитинин сапаттары, кыргыз кызынын чыныгы сүйүүсүнө татыйт. «Махабат тууралуу улуу баян» (француз жазуучусу Л. Арагон) атына татыган бул повесттин негизги ийгилиги да, дал ушул чыныгы адамдардын нукура адамдыкты даңктаган - чыныгы сүйүүсү болчу. М.Ауэзов менен Ч.Айтматов сыяктуу эки улуу жазуучунун чыгармачылык да, адамдык да мамилелерине алгач чыйыр салган каармандар болуп, Жамийла менен Данияр эсептелет десек аша чапкандык болбос. «Ч.Айтматов Жамийланы кандай сүйсө, Даниярды да ошондой сүйүп, казак жергесине узаткан эле»- дейт академик А.Акматалиев. Бул айтматовдук каармандардын турмуштук

эле сапары эмес болчу, бул келечектеги улуу сүрөткердин казак эли менен эриш - аркак, көп кырдуу көркөм да, чыгармачылык да мамилелеринин улуу алакасы эле десек болот.

«Канткенде адам баласы-адам болот»-деген түбөлүктүү, түйшүктүү проблеманын аркасынан изденген жазуучубуз, элди кичине чоңго бөлүүгө болбой тургандыгын далилдеп, саны жагынан чакан Нивхи элинин легендасынын негизинде «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повести аркылуу келечек муундар үчүн күрөшүүнүн чыныгы күчүн көрсөтүп, андай болбогон учурда, адам баласы - адам болуп жаралуудан баш тарта турган учур алыс эмес экендигин өзүнүн «Касандра тамгасы» романындагы Эмбриондун образы аркылуу адамзаттык денгээлдеги улуу идеяны камтыган чыгармаларды жараткан болчу.

Муну менен Ч.Айтматов киндик каны тамган Шекерден баштап ааламга кеткен сапарында (адабиятчы К.Асаналиев), өткөндүн легендасы менен азыркы реалдуу турмуштун синтезин жаратып, кылымдарды карыткан окуялардын түбөлүктүүлүк идеясын, билингвалык образын алып жүргөн адамдын чыныгы жүзүн ачып берүүгө жетишкендигин көрөбүз.

XX кылымда дүйнө элдеринин ичинен чыккан атактуу Хемингуей, Г.Маркес, Р.Тагор сыяктуу жазуучулар сабында турган Чыңгыз Айтматовдун ысымысыз жеке эле кыргыз эмес, дүйнөлүк адабияттын тарыхын элестетүү мүмкүн эмес. Бул маселе тууралуу өзүнүн салмактуу оюн айткан белгилүү адабияттаануучу К.Асаналиевдин минтип жазганы бар: «Маселен алсак, Шевченконун «Керээзи» бир гана украин тилинде, Пушкиндин «Эсимде бар бир сонун учур» бир гана орус тилинде жаралгандай, Осмоновдун «Отуз жашы» да бир гана кыргыз тилинде жаралууга тийиш болгон өзүнчө бир шедевр. Мыкты котормочулар бул поэтикалык үлгүлөрдү башка тилде жетишерлик деңгээлде эле кооздоп, түрдөнтүп, жасалгалап «сүйлөтө» алат, бул талашсыз. Бирок, баары бир түп-нуска жаралган улуттук тилдин көрүптөөнү өзгөчөлүгүнөн келип чыккан не бир кайталангыс поэтикалык боектор котормодо толук түрдө сакталбайт, кандайдыр бир жеринен кемийт,

бөксөрөт» [30,51-б.]. Бул жагына келгенде, адабияттагы поэзиялык жана прозалык чыгармаларды башка тилдерге которуу маселелери келип чыкпай койбойт, бирок кайсы гана тилде жазылган чыгарманы албайлы, автордун өзү окуянын нукура жанрын таба билиши кезегинде ал чыгарманын ийгиликтүү которулушуна да оңтойлуу өбөлгө түзөт. Казактын белгилүү акыны О.Сулейменов Пушкин тууралуу айтып жатып: «Он владел всеми жанрами: если материал требовал выражения в прозе, не насиловал его стихами» деген оюна толук кошулууга болот.

Адабий чыгармачылыктын жолунда окуялык материалдын жанрын гана эмес, анын адабий-көркөм тилин таба билүү жана да ошондой эле деңгээлдеги негизги факторлордон болуп саналары шексиз. Бул жагынан алганда адабий сүрөткердин кош тилдүү чыгармачылыкка ээ болуусу, башкача айтканда, эки тилде бирдей сүйлөй да, жаза да билүүсү өз артыкчылыктарын бербей койбойт жана бул жерде сөзсүз түрдө эне тилдин ролу да жок эмес.

Дүйнөлүк адабий чыгармачылыктын бийиктигинде Ч.Айтматовдун ХХ кылымдын классикалык кыргыз жазуучусу катары таанылышы анын кош тилдүү чыгармачылыгы десек жаңылыштык болбос.

Көптөгөн өлкөлөрдө адамдар өз эне тили менен катар, көп улуттуу мамлекеттерде орус тили сыяктуу калктар аралык расмий тилдер да жок эмес. Ал эми өз эне тили менен катар дагы бир калктын адабий тилин жогорку деңгээлде бирдей өздөштүргөн инсандардын катарына биринчи кезекте кош тилдүү жазуучуларды, адабият окумуштууларын жана котормочуларды кошууга болот. Бул маселеге жазуучунун өзү мындайча түшүндүрмө берет: «... билингвизм ар башка тилдерди тогоштурат, демек, ар түрдүү формадагы ойлонуу, дүйнөнү ар түрдүү таанып-сезүү, бул болсо, илимдердин жана маданияттардын кездешүүсүндөгү көрүнүш катарында аң-сезимдин жаңы деңгээлин жаратат» [30,39-б.]. Кыргызстан көптөгөн өлкөлөр сыяктуу эле кош тилдүү мамлекеттердин катарында туруу менен өзүнүн

адабий жана маданий байланыштарын көбүнесе билингвалык чыгармачылык аркылуу ишке ашырып келе жатат.

Өзүбүз сөз кылып жаткан Ч.Айтматовдун билингвалык чыгармачылыкка келишиндеги маселеге келгенде: «Жазуучу өзүнүн адабий ишмердигин адегенде эле орус тилинде баштаганы белгилүү («Газетчик Дзюй», «Ашим» аңгемелери). Кийинчерээк «Делбирим» («Топлек мой в красной косынке») повестин да автор орус тилинде жазат. Мына ушундай жетишерлик адабий тажрыйбаларга карабастан, Ч.Айтматов өзүнүн орус тилине өтүү мезгилин «Гүлсарат» (1966-ж.) повести менен түздөн-түз байланыштырат» [30,55-б.] – деп, К.Асаналиев белгилегендей, Ч.Айтматов өзүнүн чыгармачылыгындагы адабий-билингвизмге «Гүлсарат» повестин жазгандан соң жетишкендигин белгилейт. Албетте кезегинде жазуучунун билингвалык чыгармачылыкка өтүүсүн шарттаган жагдайларга карата: «Мына ушул «Гүлсарат» повестинен улам жаралган кыргыз адабиятындагы кырдаалга байланыштуу эмне үчүн орус тилине өтүүгө туура келди деген суроого Ч.Айтматов ар дайым жана туруктуу түрдө, ал турмак акыркы убакка чейин, бир гана мааниде жооп берип келди. Жазуучунун берген жоопторунда көбүнчө көркөм чыгарманы түшүнүүдө жана интерпретациялоодо жергиликтүү адабий сындын профессионалдык жана компоненттик жетиле электигине басым коюлду» [30, 55-б.] – деп, К.Асаналиев эң туура баамдагандай, орус адабий тилинде жазылган «Гүлсарат» повестине карата адабий-билингвалык билими бар жазуучулардын жана окумуштуулардын болушун шарттап турган жагдайлар бар болчу. Кыргыз-орус адабий-билингвалык чыгармачылык байланышын түзүүдө Ч.Айтматов өзүнүн алгачкы эле повесттери «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери аркылуу жетишкен болчу.

«...Чыңгыз Айтматов кыргыз-орус тилинин кошула баштаган чекитинде «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери менен улуттук адабиятка «сырттан» түшкөндөй болуп, кирип келди. Кирип келгенде да күтүүсүз адабий кырдаал менен, дезертир күйөөсүн акыркы чекитине чейин коргоп

калууга аракет кылган Сейденин, фронтто жүргөн күйөөсүн таштап, башка бирөөнү «ээрчип» кеткен Жамийланын образы менен кирип келди. Эгерде бул чыгармалар адегенде орус тилинде жарыяланбаган болсо, эгерде бул чыгармалар 1958-жылы Москвада өзүнүн тиешелүү бийик баасын жалпы союздук деңгээлде албаган болсо, жаш Чыңгыздын адабий тагдыры кандай болот эле, ким билет... Мен ойлойм, кантсе да билингвизм Чыңгыз Айтматовдун тагдырына да, жазмышына да бүткөн бакыт-таалайы да экен» [32, 124-б.] – деп, К.Асаналиев жазгандай, дал ушул билингвалык чыгармачылык аркылуу Ч.Айтматовдун адабий чыгармачылыктын дүйнөлүк процессине аралашып эле эмес, ага чоң таасирин тийгизүүгө жетишип отурат.

Кыргыз адабияттаануусундагы билингвалык чыгармачылыкты изилдеген алгачкы окумуштуулардын бири К.Асаналиевдин пикирлерине, эмгектерине кайрылып отурганыбыз бекеринен эмес. Анткени, белгилүү адабият окумуштуусу кыргыз адабияттаануусундагы билингвист-адабиятчылардын алгачкы саптарында тургандыгы, кезегинде Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдөгү анын орду өзгөчө экендигин белгилеп кетүүгө тийишпиз.

Дегеле билингвизм маселесинин изилдене башташы ХХ кылымдын 60-жылдарына туура келип, өзүнүн билингвалык чыгармачылыгы менен адабиятка кирип келген Ч.Айтматовдун алгачкы чыгармачылык мезгилине туура келет. Ч.Айтматовдун билингвалык адабиятка келиши менен анын чыгармаларынын башка тилдерге которулуу процесси да башталгандыгын белгилеп кетүү абзел.

«Качественные изменения, исподволь происходившие в киргизской литературе, к концу 50-х годов позволили ей уверенно заявить о себе не только на всесоюзной, но и на мировой арене. Наиболее значительным и ярким выражением этих перемен явились, несомненно, создание Ч.Айтматовым повести «Джамиля» и публикация ее Луи Арагоном в Париже в апреле 1959 года» [168, 6-б.] – деп, белгилүү айтматов таануучу

Л.Ф.Строилов жазгандай, дал ушул билингвалык адабий алакалары кылымдар бою калыптанып келген орус-француз адабий чыгармачылык жана илимий байланыштары орус тилинде жарык көргөн Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестине кеңири жол ачып берген болчу. Анткени, өз кезегинде Луи Арагондун француз-орус тилдериндеги билингвалык билими келип, Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинин француз тилине которулушу ишке ашкан.

«Исключительно важную роль признание этой повести во Франции сыграло также и в творческой судьбе самого писателя: в ту памятную весну он впервые по-настоящему поверил в самого себя, в свой незаурядный талант. Позднее, четверть века спустя, в беседе с Французским критиком и публицистом Шарлем Арошем он скажет: «Именно Арагон открыл мне путь в литературу. Благодаря ему я начал верить в себя... я хотел бы со всей силой подчеркнуть решающее значение этой поддержки, какой явились для меня его перевод повести и его предисловие к ней» [168, 6-б.] – деп, жазат Л.Ф.Строилов. Албетте, билингвалык чыгармачылыктын калыптанышы үчүн, өнүккөн билингвалык илимдин зарылдыгы канчалык даражада тургандыгын жана эки эле эмес, андан көп тилди билген адабият окумуштууларынын болушу, ар бир улуттук адабият таануусунун жана тил таануусунун маанилүү маселелеринен экендигин бекеринен эмес.

Адабият таануунун бул маселесине кайрылып жатып Л.Ф.Строилов: «Об успехе повести киргизского автора в Париже свидетельствовали прежде всего восторженные отклики прогрессивной критики, появившиеся в столичной и провинциальной прессе сразу же вслед за выходом повести в свет, публикация ее отдельных глав на страницах молодежных демократических журналов «Фий де Франс», «Авангард»... к откликам и рецензиям на повесть, принадлежащих перу авторитетных критиков и в первую очередь, конечно, к предисловию, предпосланному повести Л.Арагоном, который первым на Западе открыл талант Ч.Айтматова и ввел его в мировую литературу» [168, 8-б.] – деп, жазгандыгы, адабий

билингвалык чыгармачылыктын калыптануу жана андан ары өнүгүп кетүү процессинде адабий илимдин бийик ролун көрсөтүп турат.

Кыргыз жазуучусунун билингвалык чыгармачылыгынын аркасында кыргыз адабият таануусунун дүйнөлүк адабият таануудагы изилденүү багыты кеңири кулач жайып, кезегинде адабият таануунун жана сындын процесси таланттуу кыргыз жазуучусунун улам кийинки чыгармасынын башка тилдерге которулушуна өбөлгө болгон эле.

«Чыңгыз Айтматовдун азыркы окурмандары үчүн, «Гүлсарат» менен «Ак кемеге», «Кылым карытар бир күн» менен «Кыяматка», «Кассандра тамгасы» менен «Тоолор кулаганда» романдарына чейин бирден өткөрүп, элеп окуп чыккандар үчүн, балким, качандыр бир учурда «Жамийла» повестине ушунчалык суктанып, таң калуу, тамшануу түшүнүксүз эле «бирдеме» сыяктуу көрүнөр. А чынында андай эмес. Биринчиден «Жамийла» бул Ч.Айтматовдун чынында да кайталангыс, эч качан өңүнөн өчпөс жаштык кезинин шедеври» [32, 123-б.]. Чындыгында эле улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун дүйнөлүк адабиятка жана илимге болгон сапарынын башатында турган «Жамийла» повести, бир эле жазуучунун эмес, бүтүндөй кыргыз адабиятынын билингвалык чыгармачылыгынын жана илиминин башатында турат.

Адабий чыгармачылыктагы билингвизм маселесиндеги талаш-тартыштуу жагдайлардын карап келип адабиятчы Р.О.Туксайтов: «Мы полагаем, что многообразные формы проявления художественного казахско-русского билингвизма можно свести к трем основным: 1) творчество на разных языках осуществляется самостоятельно; 2) творчество на родном языке осуществляется самостоятельно, на втором — в соавторстве; 3) творчество на двух языках осуществляется в соавторстве» [182, 206-б.] — деген пикирин негизге алып, Ч.Айтматов, өзүнүн чыгармачылык жолунда, эки тилде өз алдынча чыгармаларды жазууга жетишкен нукура билингвист жазуучу экендигин белгилеп кетүүгө болот.

XX кылымдын улуу сүрөткери болгон Ч.Айтматов, жазуучу катары адамзаттык идеяларды көтөрүп, өзүнүн калемдештери, замандаштары менен тыгыз чыгармачылык мамиледе да жашап өткөндүгү белгилүү. Жазуучунун «Ысык-Көл форумунун» алкагында дүйнөнүн бардык континентинен чыккан сүрөткерлердин башын кошуп, адамзат коомунун заманбап маселелерине жооп издеп, анын келечектүү багыттарын белгилөөдөгү ордун да жокко чыгарууга болбойт.

Мына ушундай эларалык чыгармачылык тажрыйба алмашууда Ч.Айтматов өзүнүн боордош казак элинин чыгармачыл өкүлдөрү менен жакындан мамиледе болуп, казак элинин көрүнүктүү драматургу К.Мухамеджанов менен биргелешип, «Фудзямадагы кадыр түн» драмасын жазып, дагы эле адамдык ариетти, чыныгы адам ысымын алып жүрүүнүн идеясын - Фудзямадагы тазалыктын бийиктигине көтөрүп чыккан болчу.

Жазуучунун «Касандра тамгасы», «Тоолор кулаганда» жана казак акыны М.Шаханов менен бирдикте жазылган «Аскада калган аңчынын ыйы» аттуу диолог - китебинде соңку романдары, ар түрдүү форматтагы диалогдору планетардык алкактан чыгып, адам жашоосунун эң негизги маңызы аркылуу адамга чексиз ишенич артуусу - Ч.Айтматовдун руханий философиясынын, маданиятынын жеңиши катары ааламдык кеңдиктен туруп угулат.

Тыянак.

- Кош жана көп тилдүү чыгармачылыктын башаты фольклордук адабиятта калыптангандыгы;
- Орток түрк адабиятындагы кош тилдүү чыгармачылыктын өзгөчө орунда экендиги;
- акындар поэзиясындагы кош тилдүү чыгармачылыктын орун алгандыгы;
- кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын калыптанышы процессиндеги кош тилдүү чыгармачылыктын болгондугу;

- кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын байланыштарын өнүктүрүүдөгү кош тилдүү чыгармачылыктын болгондугу.

Кыргыз адабияттаануусундагы фольклор менен адабияттын өз ара байланыштарынын калыптанышы көп кырдуу жана ар тараптуу түрдө болуп келгендиги белгилүү. Кыргыз эли өзүнүн узак адабий чыгармачылыгынын тарыхында жалпы адамзатына дүйнөдө теңдеши жок адабий мурастарды жаратып келгендиги менен өзгөчөлүү.

Иштин бул бөлүмүндө кыргыз элинин фольклордук адабиятынан тартып өзүнүн профессионалдык жазма адабиятына чейинки мезгилдеги ички жана сырткы адабий байланыштары, өзүнүн адабий башаттарын табуудагы орду жана кош тилдүү чыгармачылыгына азыноолак анализ жүргүзүлдү. Албетте, бул маселелерди илимий негизде изилдөө иштери али алдыда турса да, биздин бул диссертациялык изилдөөбүз бул багыттагы келечектик иштерге дем берет деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда, иштин жалпы мазмунунан келип, кыргыз адабияттаануусунун ыр таануу, котормотаануу, тексттаануу жана башка тармактары тууралуу сөз кылууга жетишкен жокпуз. Анткени, диссертациялык изилдөөнүн темасы «Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана калыптанышы» маселелерине арналгандыктан маселелерди толук камтууга мүмкүн болбоду.

КОРУТУНДУ.

Ар бир элдик адабияттын улуттук тарыхый-чыгармачылык жолу, анын кайсы бир мезгили менен мүнөздөлгөн адабияттаануусунун коомдогу ойногон ролу менен белгиленет. **«Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү»** темасынын алкагында илимий-методикалык иштерди жүзөгө ашырууда, анын башаттарына, булактарына жана анын түрдүү этаптарына, бирок бирдиктүү улуттук адабий процессине таянып иш алып барылды. Академик Д.С.Лихачев, «Ар бир доордун адабияты – бул күчтүү салттык алакаларды жана күчтүү таасирлерди алып жүргөн өз алдынча чыгармалардын системасы» [Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т. Т.1: Развитие русской литературы X-XVII веков. Поэтика древнерусской поэтики. – Л.: Ленинград.отд., 1987, 27-б.] - деп жазгандай, кыргыз адабияттаануусунун кылымдар бою улуттук адабий салттарды сактап, өзүнүн кийинки адабий салтары аркылуу андан ары улантып келген чыгармачылык эволюциясы бар экендиги анык. Албетте, кыргыз эли өзүнүн профессионалдык жазма адабиятына биротоло ээ болгонго чейин, өзүнүн элдик адабиятын оозеки түрдө өнүктүрүп, Эрте Орто (V-XII) кылымдардын аралыгында эле руникалык жана манускриптик колжазма адабиятын жаратып гана эмес, анын классикалык үлгүлөрүн жаратууга жетишкен түрк калктарынын алдыңкы сабында турат. Биздин диссертациялык ишибиздин өзөгү катары тандалып алынган профессионалдык жазма адабиятыбыздын башат-булактарын аныктап берүү маселесине келгенде, анын фольклордук этабындагы сөз өнөрүнүн пайда болуп, кезегинде анын оозеки адабият катары калыптанышындагы элдик салттык ырлардан баштап, анын дидактикалык, эпикалык жана акындык жана башка этаптуу чыгармаларына көңүл бурулду. Албетте, диссертациялык изилдөөнүн объектисине алынган ар бир маселеге карата айтылган пикирлердин, алынган жыйынтыктардын өзөгүндө, негизинен мекендеш жана чет элдик көрүнүктүү окумуштуулардын алдыңкы илимий эмгектери турат. Бул жерден айтып кете турган нерсе, диссертациялык иштин алдына койгон негизги максаты жана милдети

катары, кыргыз адабияттаануусунун өнүгүү жолундагы аны кыйгап өтүүгө мүмкүн болбогон этаптары тандалып алынып, кезегинде андан туура жыйынтыктарды чыгаруу аракети жасалды.

Ата-бабаларыбыз мурас кылып калтырып кеткен фольклордук, колжазма жана башка улуттук руханий байлыкты эл ичинен жыйнап, илимий изилдөө иштерин жүргүзгөн адабият окумуштууларынын эмгектеринин мааниси жана тарыхый орду зор экендигин билдик. Фольклордук адабияттын узак жолуна өз чыйырын салып, Орто кылымдарда жалпы түрк колжазма адабиятынын калыптанышына салмактуу үлүшүн кошуп, профессионалдык жазма адабияттын доорунда дүйнөлүк мартабага жеткен кыргыз адабиятынын дүйнө адабиятынан алган өзгөчө орду бар экендиги баса белгиленди. Кыргыз фольклордук жана жазма адабиятынын түптөлүшүнөн жана калыптанышынан тартып анын өнүгүшү процесстерин изилдеп бул тармакка өздөрүнүн бүтүндөй өмүрүн арнаган жаратман сөз чеберлеринин жана алардын чыгармачылыгына илимий-теориялык изилдөөлөрдү жасап, кыргыз адабияттаануусуна зор салымдарын кошкон атамекендик жана чет элдик окумуштуулардын, изилдөөчүлөрдүн эмгектери зор экендиги белгилүү. Бул жагынан алганда, кыргыз фольклортаануусунун менен адабияттаануусунун көбүнесе советтик (XX к.) жана постсоветтик (XXI к.) мезгил аралыгындагы илимий изилдөөлөр иштин негизги объектисине алынды.

Жалпы адабияттаануунун фольклордук, колжазма, акындар чыгармачылыгындагы адабий салттарга көңүл буруп, алардын профессионалдык адабият менен болгон чыгармачылык өз ара таасирлери, алакалары, жалпылыктары жана бөтөнчөлүктөрү сыяктуу маселелерге кайрылып келген мекендеш жана чет элдик окумуштуулардын жоон топ катары бар. Мындайча айтканда, элибиздин байыркы мезгилдерден бери карай бүгүнкү күнгө келип жеткен бай фольклордук, колжазма, акындар поэзиясы жана профессионалдык адабиятыбызды изилдеген жана изилдеп жаткан: Ч.Валиханов, В.Радлов, А.Н.Бернштам, С.Малов, С.Абрамзон,

В.Я.Пропп, Г.Н.Поспелов, Д.С.Лихачев, П.А.Николаев, А.С.Курилов, М.Ауэзов, К.Рахматуллин, М.Богданова, С.Мусаев, К.Асаналиев, К.Артыкбаев, А.Садыков, С.Жигитов, Р.Кыдырбаева, Б.Кебекова, А.Акматалиев, А.Эркебаев, Л.Үкүбаева, О.Ибраимов, К.Даутов, К.Байжигитов, К.Абакиров, Г.Орозова, А.Обозканов, О.Орозобекова жана башкалардын эмгектери тандалып алынды. Бул багыттагы изилдөөлөрдүн катарына ХХ кылымдын 40-50-жылдарда М.И.Богданова, 80-жылдардан бери карай К.Артыкбаев, К.Асаналиев, Б.Алымов, К.Даутов, К.Байжигитов, А.Акматалиев, А.Эркебаев, Л.Үкүбаева, К.Абакиров, Г.Орозова жана башкалардын эмгектерин кошууга болот. Бул жерден өзгөчө белгилеп кете турган нерсе, диссертациялык ишти жазууда, биринчи кезекте аталган адабиятчы-окумуштуулардын жана башкалардын бул багыттагы жазылган эмгектери изилдөөнүн өзөктүү маселелерин чечүү маселелеринде өзгөчө мааниге ээ болгондугун белгилеп койгубуз келет.

Бул болсо, кезегинде оозеки жана жазма адабияттын чыгармачылык көркөм практикасы менен эриш-аркак жаралган адабияттаануунун салттарынын калыптанышы аркылуу ишке ашкан болчу. Ошентип, мезгилдик жактан өтө узак доорду, кылымдарды ичине алган, элдик чыгармачылык тажрыйбалардын адабий салттары калыптанып отурган башкача айтканда, мурункусун улам кийинкиси адабий жактан таануунун үзгүлтүксүз процессинин негизинде гана улуттук адабияттын тарыхы калыптанган жана өнүккөн. Алсак, фольклордук адабияттын лирикалык, дидактикалык, эпикалык жана акындар поэзиясы улуттук чыгармачылыктын көркөм практикасы аркылуу ишке ашса, ал эми колжазма, өзгөчө профессионалдык жазма адабиятты таануу көркөм чыгармачылыкка жараша калыптанган адабияттын тарыхынын, сынынын жана илиминин калыптанышы аркылуу ишке ашкан.

Кыргыз адабияттаануусунун бири-экинчинен көбүнесе ажырымсыз, бирок, эки башка доордун тарыхый процессине аралашкан кыргыз адабиятчыларынын алгачкы, орто жана кийинки муундагы

окумуштуулардын чоң-кичине эмгектеринин натыйжасында жазылган бул диссертациялык иш, «**кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшүнө**» багытталган жана бул маселелерге түздөн түз тиешелүү эмгектердин илимий-методологиялык натыйжасында жазылды.

Диссертациялык изилдөөнүн үстүндө иштеп жатып, кыргыз адабияттаануусунун тарыхынын жана илимтаануучулук процессинин толуккандуу түрдө жазылып чыгышы үчүн бири-экинчисин толуктап турган кыргыз фольклортаануусунун, эпостаануусунун, колжазма адабияттаануусунун, акынтаануусунун жана адабияттаануусунун бардык маселелерин камтыган, кезегинде алардын кыргыз улуттук адабиятынын жалпы тарыхында ээлеген ордун илимий-теориялык негизде ачып бере турган фундаменталдык эмгектердин жазылышы зарыл экендигине көзүбүз жетти. Ошол эле учурда, өзүбүз ишибиздин объектисинде карап жаткан кыргыз адабияттаануусунун тарыхы жана анын кошумча предметтерине кирген адабий булактаануу, салыштырма адабияттаануу, адабий тексттаануу, котормотаануу жана башка кошумча предметтери боюнча изилдөө иштерин жолго коюуга болот. Бул багыттагы илимий иштерди алып барууда кыргыз элибиздин ата-бабадан мурас калган фольклордук жана акын-жазуучуларыбыздын архивдик колжазма материалдары, кыргыз жана башка тилдерде жарык көргөн көп сандаган көркөм жана илимий эмгектердин үстүндө бир катар изилдөөлөрдү улантуу зарылчылыгы бар. «Кийинки муундун ийгилиги – мурункулардын эмгегинин натыйжасы» - деп, Ф.Энгельс жазгандай, совет доорунда калыптанып жана өнүгүү тенденциясына ээ болгон кыргыз профессионалдык акын-жазуучуларыбыздын жана драматургдарыбыздын, фольклортаануучулардын, акынтаануучулардын жана адабияттаануучулардын эмгектерине арналган илимий-теориялык эмгектердин жазылышына убакыт келип жетти. Бул иштерди жүзөгө ашыруу бир адамдын эмес, бир муундун да мүмкүнчүлүгү жетпеши мүмкүн, анткени элдин генийинен жаралган улуу чыгармалар ар

бир кийинки доор менен үндөшүп, түбөлүктүү идеялардын, ойтолгоолордун жаралышына түрткү болоруна шек жок.

Албетте, мезгилдин өтүшү менен байыркы доордун адабияты аталган фольклор менен жазма адабияттын өз ара байланыштары улам өзгөрүлүү менен биринин ордун экинчиси уланткан процесстер ишке ашып, кезегинде, адабий жана илимий тажрыйбалар, табылгалар эч качан өз ордун жоготпойт, тескерисинче адабий мурастардын келечектеги жазуучулар жана окумуштуулар үчүн баалуулугун улам артылып отурат. Дүйнөлүк адабияттаануунун жана кыргыз адабияттаануусунун мурдатан иштелип келген жана калыптанган изилдөө методологиясы **«Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшү»** маселелерине карата тандалып алынды жана чечмеленди.

Эгерде адам баласы өзүнүн узак чыгармачылык жолунда фольклордук, колжазма чыгармачылыгынын адабий фундаментин түптөп, алардын ортосундагы адабий оозеки салттарын туруктуу сактоого жетишкен эле. Ал эми профессионалдык жазма адабиятыбыздын тарыхый эволюциясын түзүп берүүдө фольклордук жанрлардын эпикалык поэзияга чейинки, Орто кылым колжазма адабиятынын, Орхон-Енисей жазма эстеликтери менен Ж.Баласагындын «Кут алчу билим», М.Кашкаринин «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» менен болгон байланышы жана өзгөчө фольклордук адабият менен жазма адабиятка орток турган акындар поэзиясынын орду каралып чыкты.

«Кыргыз адабияттаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» маселелеринин тарыхый жактан калыптанып жана эволюциялуу өнүгүү процессинин маселелерин изилдөөнүн борборунда, кыргыз адабияттаануусунун фольклордук, колжазма руникалык, манускриптик жана жазма адабий чыгармачылыктын адабий этаптары каралып, ырааттуу түрдө изилденип чыкты. Бул маселелерди изилдөөлөр бир катар кыйынчылыктар менен коштолгондугун белгилеп коюуга тийишпиз. Алсак, кыргыз адабияттаануусунун пайда болуп калыптанышы жана өнүгүшүнө

байланыштуу илимий критерийлердин буга чейин иштелип чыкпагандыгы жана анын оозеки чыгармачылыктын колжазма жана жазма адабиятка өтүү тенденцияларынын буга чейин изилденбегендигинде болду. Бул сыяктуу маселелерди чечип берүүдө бир катар концепциялар иштелип чыкты.

Илимий изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй жыйынтыктардан алынды:

1. Тандалып алынган материалдарды бир системага салуу менен аларды ырааттуу түрдө анализдөө көрсөткөндөй, кыргыз элинин улуттук адабияттаануусу элдик үрп-адаттар, каада-салттар жана маданий салттар менен оозеки чыгармачылыктын көркөм алакалары аркылуу фольклордук адабияттын пайда болуп калыптанышы жана өнүгүшү ишке ашкан десек болот. Кыргыз элинин оозеки адабиятынын колжазма, андан профессионалдык жазма адабиятына өтүүдөгү чыгармачылык процесси улуттук адабиятыбыздын эволюциясын камсыз кылган көркөм чыгармачылык фактор болуп эсептелет. Бул биринчи кезекте элдик адабиятыбыздын коомдук-руханий турмушундагы ээлеген орду жана ролунун маанилүүлүгү менен коштолгон болчу. Элибиздин коомдук-маданий турмушун калыптандырууда жана өнүктүрүүгө багытталган элдик адабиятыбыз мезгилдин жүрүшү менен бирге формалык жана мазмундук улам жаңыланып келгендиги белгилүү.

2. Кыргыз адабияттаануусунун тарыхынын негизинде диссертациялык иштин теориялык базасы курулуп, улуттук адабиятыбыздын генезиси аныкталып, элдик фольклордо түптөлгөн адабий чыгармачылыктын элдик салттары жазма, азыркы адабий салттарыбызда да өз ордуна ээ экендиги белгиленди.

Дүйнөлүк бардык калктар сыяктуу эле кыргыз элинин коомдук-маданий жашоосундагы оозеки жана жазма адабиятыбыздын орду өзгөчө экендиги белгиленип, элибиздин улут катары калыптанышындагы, эл аралык адабий алакаларды, байланыштарды түүзүүдөгү орду илимий-теориялык принциптердин негизинде аныкталып берилди.

3. Диссертацияда кыргыз адабияттаануусунун ар кыл маселелерин изилдөөнүн илимий-методологиялык базасына таянылып иш алып барылды. Маселен, кыргыз адабияттаануусунун адабий жана илимий нормаларынын калыптанышы жана турукташы улам кийинки адабияттаануучулары аркылуу толукталып отурушуна байланыштуу болот. Көп жылдык изилдөөлөрдүн натыйжасында, «Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшү» аттуу диссертациялык изилдөөнүн алкагындагы бир катар жыйынтыктар чыгарылды.

«Кыргыз адабияттаануусунун илимий-методологиялык маселелеринин изилденишинин тарыхы» аттуу бөлүмдө, кыргыз элинин оозеки жана Орто кылымдагы колжазма жана акындар чыгармачылыгын изилдөөгө арналган илимий-методологиялык, тарыхый-адабияттык, илимий-теориялык багыттагы макалалар, монографиялар, жана башка масмундагы китептерге илимий анализ берилди.

Ар бир элдик адабияттын улуттук тарыхый-чыгармачылыг анын өз мезгили менен мүнөздөлгөн адабий илиминин коомдогу ойногон ролу менен белгиленет. «Кыргыз адабияттаануусунун пайда болушу жана өнүгүшү» темасынын алкагында илимий-методикалык изилдөө иштери жүргүзүлдү. Албетте, кыргыз эли өзүнүн профессионалдык жазма адабиятына биротоло ээ болгонго чейин, өзүнүн элдик адабиятын оозеки түрдө өнүктүрүп келгендиги анык. Бирок, кыргыз эли өзүнүн тарыхында Эрте Орто (V-XII) кылымдардын аралыгында эле руникалык жана манускриптик колжазма адабиятын жаратып гана эмес, анын классикалык үлгүлөрүн жаратууга жетишкен түрк калктарынын алдыңкы сабында турат. Биздин диссертациялык ишибиздин өзөгү катары тандалып алынган профессионалдык жазма адабиятыбыздын башат-булактарын аныктап берүү маселесине келгенде, анын фольклордук этабындагы сөз өнөрүнүн пайда болуп, кезегинде анын оозеки адабият катары калыптанышындагы элдик салттык ырлардан баштап, анын дидактикалык, эпикалык жана акындык жана башка этаптуу чыгармаларына көңүл бурулду. Албетте,

диссертациялык изилдөөнүн объектисине алынган ар бир маселеге карата айтылган пикирлердин, алынган жыйынтыктардын өзөгүндө, негизинен мекендеш жана чет элдик көрүнүктүү окумуштуулардын алдыңкы илимий эмгектери турат. Бул жерден айтып кете турган нерсе, диссертациялык иштин алдына койгон негизги максаты жана милдети катары, кыргыз адабияттаануусунун өнүгүүсүн жана кыйгап өтүүгө мүмкүн болбогон этаптары тандалып алынып, кезегинде андан туура жыйынтыктарды чыгаруу аракети жасалды.

Жыйынтыктап айтканда, адабияттын жаңы доорун белгилей баштаган XIX-XX кылымдардагы кыргыз фольклорунун, адабиятынын чет элдик илимпоздор тарабынан изилдене башташы, кыргыз адабияттаануусунун жаңылануусуна алып келип, бул кылымдарда адабий чыгармачылыктын жаңыча кыйырларын ачып берүүгө жетишкен жылдар болду. Ал эми XXI кылым болсо ошол салттарды улантуу менен кыргыз адабияттаануусунун жалпы тарыхын илимий-теориялык жактан изилдөөнүн жаңыча мүмкүнчүлүктөрүн ачты.

Шарттуу кыскартуулар:

- 1. АК – Абакиров Курманбек**
- 2. МС – Муратбек Садыров**
- 3. СМ – Сергей Малов**
- 4. ЛҮ – Лайли Үкүбаева**

АДАБИЯТТАР

1. Абакиров К. Манастануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү [Текст]. – Үрүмчү, 2016
2. Абакиров К. Соолубас дайралар шоокуму: “Манас” эпосу жана кыргыз фольклору тууралуу макалалар [Текст]. – Б., 2013
3. Абакиров К. Тил, адабият жана искусство маселелери. Атайын чыгарылыш [Текст]. - Б.: Турар, 2014.
4. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1983. – 96 б.
5. Абрамзон С.М. Киргизы их этнические историко-культурные связи [Текст]. – М.: Наука, 1971, 385-б. / Китепте: Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты [Текст]. - Б.: Шам, 2006, 231-б.
6. Азадовский М.К. История русской фольклористики [Текст]: В 2-х т. Т. I . – М., 1958. – 479 с.
7. 7. Айтматов Ч. Ак таңдай акындын мурасы [Текст] / Китепте: Жеңижок. Ырлар // Түз. А. Жусупбеков . – Ф.: Кыргызстан, 1982.
8. Айтматов Ч. Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат: Макалалар, маектешүүлөр, сүйлөгөн сөздөр [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
9. Айтматов окуулары 2016 [Текст]. – Б., 2016.
10. Айтматов Ч. Шаханов М. Плач охотника над пропастью [Текст] . - Алматы, 1996.
11. Айтматов Ч. Проблема двуязычия // Азия и Африка [Текст]. - 1989. № 2.
12. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2003. – 304 б.
13. Академическая наука Киргизстана. История и проблемы [Текст]. – Ф.: Илим, 1990. - 336 с.
14. Академические школы в русском литературоведении [Текст]. – М.: Наука, 1975.

15. Академия общественных наук [Текст]. – М.: Научная сессия, 1964. – 328 с.
16. Акматалиев А. Кыргыз тили «Манас» жана Айтматов = Кыргызский язык «Манас» и Айтматов [Текст]. – Б., 2013.
17. Акматалиев А. Ч.Айтматов жана Боордош элдер адабияты [Текст]. – Ф.: Илим, 1988. – 159.
18. Акматалиев А. Чингиз Айтматов [Текст]. – Б.: ЧП Абыкеев, 2018. – 792 с.
19. Акматалиев А. Чынгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы [Текст]. - Ф.:Илим, 1981.
20. Акматалиев А.А. Айтматов жөнүндө күндөлүктөн: Литературный обзор [Текст]. – Б.: Улуу тоолор, 2015. – 240 б.
21. Аристотель. Об искусстве поэзии [Текст]. – М., 1957.
22. Арстанбек [Текст]. /Түзгөн: Б.Кебекова. – Б., 1994.
23. Артыкбаев К. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы [Текст]. – Ф., 1982.
24. Артыкбаев К. Мезгил элестери [Текст]. –Ф.: Кыргызстан, 1984.
25. Артыкбаев К. Адабият таанууга киришүү. Окуу куралы [Текст]. - Б.: Бийиктик, 2009. - 96 б.
26. Артыкбаев К. XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]. – Б., 2006.
27. Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках [Текст]: [Сб.ст. / АН СССР; Сост. Л.Ш.Рожанский]. – М.: Наука, 1988.
28. Асаналиев К. Кыргыз совет прозасынын очерки [Текст].- Ф., 1957.
29. Асаналиев К. Көркөм нарк [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
30. Асаналиев Чыңгыз Айтматов: Кечээ жана бүгүн (Кош тилдүү чыгармачылык жана көркөм ойлоо маселеси). Биринчи бөлүм [Текст]. – Б., 1995 - 155 б.
31. Асаналиев К. Адабият таанууга киришүү [Текст]. [Жеке колжазмалар архиви, № 5.].

32. Асаналиев К. Адабий айкаш. Эскерме-баян [Текст]. – Б.: БГУ, 2008 - 312 б.
33. Байжигитов К. Башталуу. Монография [Текст]. – Б., 2007. - 388 б.
34. Байжигитов К. Кыргыз адабий сыны жана илими: Проблемалар, көз караштар [Текст]. – Б.: Полиграф ресурс, 2006.
35. Байжигитов К. Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери: Окуу куралы [Текст]. – Ф., 1991. - 90 б.
36. Байжигитов К. Кыргыз адабий сынынын тарыхы. I бөлүм [Текст]. – Б., 1992. - 208 б.
37. Байкожоев С. Жазгыч акындар [Текст]. - Ф.: Кыргыз ССР Илимдер академиясынын басмасы, 1959.
38. Байтикова Т.А. Осмоновтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү [Текст]. / Автореферат. – Б., 2008. – 24 б.
39. Барпы: Чыгармалар., Биринчи том[Текст]. - Б.:Кырг.Энцик. башкы ред., 1995, 19-б.
40. Батыркулова А.Б. Легендалык чыгармаларды окутуудагы өзгөчөлүктөр [Текст]: / А.Б.Батыркулова. Кыргыз Билим берүү академиясынын кабарлары.–Б.,2020.-№2(51).–142–145–б.
41. Бегалиев С.Б. Адабият таанууга киришүү [Текст]. / Түз.: С.Б.Бегалиев. – Каракол: К.Тыныстанов ат.ЫМУ, 2010. – 110 б.
- 42.Белинский В.Г. Полн.собр.соч. в 13-ти томах.Т.5. [Текст] /В.Г.Белинский. – М.: ГХИЛ, 1954, 625-б.
43. Бельчиков Н.Ф. Литературное источниковедение[Текст]. - М.,1983.
44. Беспалов И. Проблемы литературной науки [Текст]. – М., 1930.
45. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства [Текст] . - М., 1971.
46. Богатырев П.Г., Якобсон. Фольклор как особая форма творчества. /Вопросы теории народного искусства [Текст]. - М., 1971, 373-б.
47. Богданова М.И. Киргизская литература. Очерк [Текст]. – М.: Советский писатель, 1947.

48. Богданова М.И. О взаимоотношении литературы и фольклора [Текст]. – УИАнын кол жазмалар фонду. Инв. № 1293.
49. Богданова М.И. Теория литературы [Текст] / УИАнын кол жазмалар фонду. ИНВ. № 1294.
50. Борбугулов М. Адабият теориясы. Окуу китеби [Текст] . – Б.: Шам, 1996.
51. Брудный Дм. Из истории русско-киргизских литературных и театральных связей [Текст]. – Ф., 1960.
52. Бушмин А.С. Наука о литературе: Проблемы. Суждения. Споры [Текст]. – М.: Современник, 1980. – 334 с.
53. Введение в литературоведение. Хрестоматия: Учебное пособие [Текст] / Сост.: П.А.Николаев, Е.Г.Руднев, В.Е.Хализев и др. Под ред. П.А.Николаева. 3 – е изд. – М.: Высш. Шк., 1997. – 350 с.
54. Введение в литературоведение. Учебник для вузов [Текст]. / Н.Л.Вершинина, Е.В.Волкова, А.А.Илюшин и др.; Под ред.Л.М.Крупчанова. 2-е изд. – М.: Изд. Оникс, 2007. – 416 с.
55. Веселовский А.Н. Историческая поэтика [Текст]. – М.: Выс.школа, 1989. – с.405.
56. Взаимодействие наук при изучении литературы [Текст]. / Под редакцией А.С.Бушмина. - Л.: Наука, 1981.
57. Винников В. Акыны. Китепте: Искусство советской Киргизии [Текст]. – М.,Л.: Искусство, 1939.
58. Возникновение русской науки о литературе [Текст]. - М., 1975.
59. Волкова Е. Г. Феномены архаической культуры в концепции В.Я. Проппа (философско-культурологический анализ) // Философская мысль [Текст]. - 2015, № 5, 1-2-б.
60. Воцакин А. Горький и киргизская литература [Текст]. – Ф., 1953.
61. Галимова А.Р. Литературные связи татарской и киргизской поэзии в первой половине XX века [Текст]. Филол.ил.канд.ил.даражасын из.алуу үчүн диссерт. Авторефераты. – Б., 2019.

62. Гацак В.М. Устная эпическая традиция во времени. Историческое исследование поэтики [Текст]. – М.: Наука, 1989. – 256 с.
63. Гачев Г. Чингиз Айтматов (В свете мировой культуры) [Текст]. – Ф.: Адабият, 1989. – 488 б.
64. Гончаренко Н.В. Гений в искусстве и науке [Текст]. - М., 1991.
65. Горячева В. Д. История городской культуры Тяньшанского региона в эпоху тюркских каганов. VI – нач. XIII вв [Текст]. – Б., 2011.
66. Гринберг С.А. Белорусско-русский художественный билингвизм в когнитивно-дискурсивном и лингвокультурологическом аспектах [Текст]. //Автореферат дис. кандидат филологических наук. – М., 2011.
67. Гульниса Жамал. Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанынын кытайда изилдениши [Текст]. / Автореферат. – Б., 2010.
68. Далгат У.Б. Литература и фольклор [Текст]. –М.: Издательство Наука, 1981.
69. Даутов К. Адабий сын кантип жаралган? [Текст]. - Б., 2002. - 248 б.
70. Даутов К. Элдик сынчыл ойлордон эстетикага: I том [Текст]. – Б.: Улуу тоолор, 2015. - 608 б.
71. Дьяконова Н.В. К истории живописи в Семиречьи [Текст]. / Кара: Труды института языка, литературы и истории Тил, адабият жана тарих институтунун эмгектери. Выпуск I 1944 I Чыгышы. – Ф.: Издательство Кирфан, 1945. - 163-б.
72. Дюмезиль, Жорж. Осетинский эпос и мифология [Текст]. //Под переводом Агаева. – М.: Наука, 1976. – 276 с.
73. Егоров Б.Ф. О мастерстве литературной критики. Жанры, композиция, стиль [Текст]. – Ленинградское отд. Изд-ва: Советский писатель, 1980, 320 с.
74. Ерболот Баят. Түрк, монгол эпосторунун сюжеттик типологиясы [Текст]. Филол.ил.канд.ил.даражасын из.алуу үчүн диссерт. Авторефераты. – Б., 2019.
75. Жигитов С. 20-жылдардагы кыргыз адабияты [Текст]. – Ф.: Илим, 1984.

- 76.** Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение Восток и Запад [Текст]. – Л.: Наука, 1979, - 496 с.
- 77.** Жумабаев И. Алыстап бараткан адабият [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2012. – 142 б.
- 78.** Жумабаев И. Алгачкы кыргыз прозасындагы көркөм мезгил жана мейкиндик: Монография [Текст]. – Б.: Турар, 2020 - 324 б.
- 79.** Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары. Окуу куралы [Текст]. /Түз. К.Артыкбаев. – Б.,1999.
- 80.** Закиров С. Чечендик сөздөр [Текст]. – Ала-Тоо, 1986, №6 - 140-б.
- 81.** Зарубежное Литературоведение 70-х годов. Направления, тенденции, проблемы [Текст]. – М.: Наука, 1984.
- 82.** Ибраимов О. История и поэзия. Монография. Изд. 2-е [Текст]. – Б.: Ала-Тоо, 2000. - 208 с.
- 83.** Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: том первый. Двух томах [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2013.
- 84.** Ибраимов О. История кыргызской литературы XX века: том второй. Учебник [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2013. - 512 с.
- 85.** Искендерова С. Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы [Текст]. – Б.,2010.
- 86.** История Киргизской Советской литературы [Текст]. – М.: Наука, 1970. - 544 с.
- 87.** История русской критики. Т.1 [Текст]. – Л.: Изд-во АН СССР, 1958, 25-б. / Китепте: Байжигитов К.Кыргыз адабий сынынын тарыхы. I бөлүм [Текст]. – Б., 1992. - 208 б.
- 88.** История Сибири. Том первый. Древняя Сибирь [Текст]. – Л.: Наука, 1968, 298-б.
- 89.** Казак әдебиеттану ғылымының тарихы. Еки томдук. 1 том [Текст]. – Алматы, ҚазАқпарат, 2008.
- 90.** Касым Тыныстан уулу. Адабий чыгармалар [Текст]. – Б.: Адабият, 1991.

- 91.** Кебекова Б. Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы [Текст]. – Ф.: Илим, 1985. – 235 б.
- 92.** Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. I китеп [Текст]. – Б.: Турар, 2009.
- 93.** Кедрина З.С. История литературы народов Средней Азии и Казахстана [Текст]. - М.,1960.
- 94.** Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Байыркы Орхон-Енисей кыргыз-түрк жазуулары. Орто кылымдагы адабий көркөм дөөлөттөр [Текст]. /Түз.: А.Акматалиев, Г.Орозова. – Б.: Принт Экспресс, 2018.
- 95.** Классикалык изилдөөлөр жана тексттер: Чокан Валиханов [Текст].- Б., Принт Экспресс, 2018.
- 96.** Кожомбердиева Ж.Т. М.И.Богданова – кыргыз адабиятынын изденүүчүсү [Текст]. – Б., 2013.
- 97.** Койлубаев К.К. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы (Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо) [Текст]. – Каракол, 2010.
- 98.** Кол жазмалар фонду [Текст] (инв. № 141, № 429, № 553).
- 99.** Кононов А.Н. Махмуд Кашкарский и его “Дивани лугат ат-түрк” [Текст]. //Советская тюркология, 1972, №1, 12-б.
- 100.** Копнин П.В. Логические основы науки [Текст]. - Киев, 1968.
- 101.** Көлбаева М. Акындар чыгармачылыгындагы салттуулуктардын типологиясы [Текст]. – Б., 2014. – 120 б.
- 102.** Көлбаева М. Замана адабиятынын өнүгүшү [Текст]. - Б., 2015. – 160 б.
- 103.** Краткая литературная энциклопедия. Т.3 [Текст]. – М.: Сов.энцикл., 1966.
- 104.** Кулбатыров Д. Русско-киргизские литературные связи [Текст]. Автореф. Кан.дисс. - Ф., 1966.
- 105.** Курбанова З.Г. Лезгинское литературоведение (Зарождение, становление и развитие).Диссертация на соис.канд.филол.наук [Текст]. - Махачкала, 2004.

- 106.** Курилов А.С. Литературоведение в России XVIII века [Текст]. – М.: Наука, 1981. - с.139.
- 107.** Кыдырбаева Р. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас»[Текст]. – Ф.: Илим, 1967. – 112 с.
- 108.** Кыдырбаева Р. Кыргыздардын оозеки маданиятынын калыптанышындагы тарыхый өбөлгөлөр [Текст]. – Б., Бийиктик, 2009.
- 109.** Кыдырбаева Р.З. В начале было Слово [Текст]. – Б., 2013.
- 110.** Кыдырбаева Р.З. Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана [Текст]. – Б., 2005.
- 111.** Кызласов И.Л. Енисейская письменность Древнехакасского государства. Рассказы археолога [Текст]. - М., Абакан: Хакасское книжное издательство, 2017. – 156 с.
- 112.** Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 1-том [Текст]. – Б. 2005. – 496 б.
- 113.** Кыргыз адабият таануу илими жана сыны. 2-том [Текст]. – Б. 2005. – 720 б.
- 114.** Кыргыз адабияты [Текст]. /Түзгөндөр: З.Бектенов, Т.Байжиев. - Б.: – Мектеп, 1993, 18-б.
- 115.** Кыргыз адабиятынын очерктери [Текст]. /М.И.Богданова, К.Рахматуллин, Т.Саманчин ж.б. – Ф.: Кыргызмамбас, 1943.
- 116.** Кыргыз адабиятынын тарыхы. IX том [Текст]. /А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. –Б., 2012. – 720 б.
- 117.** Кыргыз адабиятынын тарыхы. VIII том [Текст]. /А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Б., 2012. – 512 б.
- 118.** Кыргыз адабиятынын тарыхы. Байыркы орток жана кол жазма адабияты. IV т [Текст]. – Б., 2017.
- 119.** Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том [Текст] . / А.Акматалиевдин жалпы ред. астында. 2-бас. – Б.: Шам, 2004.

- 120.** Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. I т [Текст]. – Ф.: Илим, 1987. – 821 б.
- 121.** Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. Эки томдук. II том [Текст]. – Ф.: Илим басмасы, 1989.
- 122.** Кыргыз эл ырчылары [Текст]. – Б., 1994, 21-б. /Китепте: Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. I китеп [Текст]. – Б.: Турар, -2009.
- 123.** Леви-Строс, Клод. Первобытное мышление [Текст]. – М., 1994. – 382 с.
- 124.** Летописи русской литературы, издаваемые Николаем Тихонравовым. Т.I [Текст]. – М., 1879, с.79. //Китепте: Академические школы в русском литературоведении. – М.: Наука, 1975.
- 125.** Лихачев Д.С. Избранные работы: В 3 т. Т.1: Развитие русской литературы X-XVII веков. Поэтика древнерусской поэтики [Текст]. – Л.: Ленинград.отд., 1987.
- 126.** Лихачев Д.С. Избранные труды В 3 т. Т.3 [Текст]. – Л.: Худож.лит., 1987. – 520 с.
- 127.** Мамыров М. Адабият башаты: Адабий сын жана адабият таануу [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1986. – 172 б.
- 128.** Маленов Б. Элдик оозеки чыгармачылыктын профессионалдык поэзияга тийгизген таасири [Текст] . – Ф., 1960.
- 129.** Манас энциклопедиясы. 2-т [Текст]. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995, 284-б.
- 130.** Методические проблемы филологических наук. Сборник научных трудов [Текст]. – М.: Изд. Московского унив., 1987.
- 131.** Мокеева А.М. Азыркы учурдагы кыргыз-казак адабий байланыштары: Ч.Айтматов жана М.Шаханов [Текст]. Филол.ил.канд.ил.даражасын из.алуу үчүн диссерт. Авторефераты. – Б., 2012.
- 132.** Молдо Кылыч. Казалдар [Текст]. – Ф.: Адабият, 1991.

- 133.** Мурас [Текст]. /Түз. М.К. Абдылдаев; редкол. А.Алдашев, З.Бектенов, Т.Иязалиев ж.б. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
- 134.** Мусаев С.: Тандалма илимий эмгектеринин эки томдугу. Экинчи том [Текст]. - Б.: Улуу Тоолор, 2014.
- 135.** Наръядных Н.С. Время перечтений // Способность к диалогу [Текст]. - М.: Наука, 1993. - Ч. I.
- 136.** Нарынбаева Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүк уңгулар [Текст]. – Б., 2011.
- 137.** Никитченков А.Ю. Система взаимосвязей в структуре подготовки педагогов начального образования по теории и методике преподавания фольклора [Текст]. // Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 4: Педагогика. Психология. – 2012. – № 2 (25).
- 138.** Никитченков А.Ю. Фольклор в системе духовно-нравственного развития и воспитания младшего школьника [Текст] // Начальная школа плюс До и После. – 2012. – № 5.
- 139.** Николаев П.А., Курилов А.С., Гришунин А.Л. История русского литературоведения [Текст]. - М.: Высшая школа, 1980.
- 140.** Обозканов А. Калык Акы уулунун көп кырдуу чыгармачылык өнөрканасы. Монография [Текст]. - Б., 2000.
- 141.** Обозканов А. Төкмөлүктүн башаты, калыптануу этаптары жана синкреттүү табияты [Текст]. – Б.: Шам, 2006.
- 142.** Ораторы Греции: Пер. с древнегреч. /Сост. и науч. подг. текстов М Гаспарова [Текст]. - М.: Худож. лит., 1985.
- 143.** Орозалиева Ж.М. Кыргыз фольклористикасынын пайда болушу жана калыптанышы /Автореферат [Текст]. – Б., 2015.
- 144.** Орозобекова Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп өнүгүү жолу [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2003. – 304 б.
- 145.** Орозова Г.Ж. Түрк элдеринин поэмалары: Тарыхый процесс жана эпикалык байланыш [Текст]. – Б., 2000.

- 146.** Оскоцкий В.В. Содружество талантов: Семь портретов [Текст]. – М.: Просвещение, 1978. – 223 с.
- 147.** Очерки по истории русского литературоведения [Текст]. - М., 1953.
- 148.** Пенкин М.С. Искусство и наука: Проблемы, парадоксы, поиски [Текст]. - М., 1982.
- 149.** Первобытная археология Сибири [Текст]. – Л.: Изд. Наука Ленинградское отделение, 1975.
- 150.** Поспелов Г.Н. Теория литературы: Учебник для ун-тов [Текст]. – М., 1978.
- 151.** Пропп В.Я. Основные этапы развития русского героического эпоса [Текст]. - М.: Изд. Академии наук СССР, 1958.
- 152.** Пропп В.Я. Поэтика фольклора [Текст]. /Сост. А.Н.Мартынова. – М.: Лабиринт, 1998.
- 153.** Пропп В.Я. Фольклор и действительность: Изб.статьи [Текст]. /Сост.Б.Н.Путилов. - М.: Наука, 1976.
- 154.** Пути развития кыргызской литературы в процессе взаимодействия с зарубежной литературой. Сборник научных трудов [Текст]. – Б., 1992. – 81 б.
- 155.** Радлов В.В. Образцы народной литературы Северных тюркских племень. Част V. Наречие дикокаменных киргизов [Текст]. – Санктпетербургъ, 1885.
- 156.** Радлов В.В. Предисловие. – Китепте: Энциклопедический феномен эпоса «Манас»: Сб. Статей [Текст]. Сост.: С.Алиев и др. – Б., 1995.
- 157.** Ракитов А.И. Понятие науки и ее структура как объект общей теории науки. В кн.: А.С.Курилов. Литературоведение в России XVIII века [Текст]. - М., 1981.
- 158.** Рачков П.А. Науковедение: Проблемы, структура, элементы [Текст]. - М., 1974.
- 159.** Садыков А. Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традициялар жана новаторлук [Текст]. – Ф., 1962.

- 160.** Садыков А. «Кутадгу билиг» - «Куттуу билим» - рухий дөөлөт. Окуу куралы [Текст]. – Б., 2007.
- 161.** Садыков А. Адабият теориясы. Окуу куралы [Текст]. – Б., 2002. – 188 б.
- 162.** Садырова З.Т. VI–XII кк. Теңир-Тооо аймагында жашаган элдердин өз ара алакалары [Текст] /Автореферат. - Б.,2019.
- 163.** Сайф ад-дин. Тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут-таворих) [Текст]. Котор. М.Досболлов, О.Сооронов. – Б.: Акыл концерни, 1996. – 128 б.
- 164.** Самаганов Ж. Максим Горький и киргизская литература [Текст]. - Ф., 1958.
- 165.** Саманчин Т. Колониялык доордогу биздин адабият [Текст]. Журнал Советтик адабият жана искусство, №5. – Ф., 1941.
- 166.** Сейфеттин Гелекчи. XIX-XX кылымдардагы кыргыз-түрк төкмө акындарынын табият жөнүндөгү ырларынын окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү [Текст]. Филол.ил.канд.ил.даражасын из.алуу үчүн диссерт. Авторефераты. – Б., 2019.
- 167.** Сооронов О. Мукай: Даректүү повесть: Өспүрүмдөр үчүн [Текст]. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 192 б.
- 168.** Строилов Л.Ф. Творчество Чингиза Айтматова в западноевропейской критике [Текст]. – Ф.: Кыргызстан, 1988. - 128 с.
- 169.** Сулейменов О. Эссе, публицистика. Стихи, поэмы. Аз и Я [Текст]. – Алма-Ата: Жалын, 1990.
- 170.** Тагдыры бирге эгиз эл. Адабий көркөм публицистикалык жыйнак [Текст]. - Б., 2006.
- 171.** Тил, адабият жана искусство маселелери (Атайын чыгарылыш) /Эл аралык илими-практикалык конференциянын материалдары [Текст]. - Бишкек, 2016.
- 172.** Тил, адабият жана искусство маселелери. Илимий журнал. №1 [Текст]. – Б., 2016.
- 173.** Тиллебаев С.А. Унутулган адабият. 1-китеп [Текст]. – Б.: Бийиктик, 2006. – 352 б.

- 174.** Темирова Б.Т. «Манас» үчилтиги менен кыргыз адабиятынын карым-катышы. Монография.[Текст]. – Б.: Махprint, 2019. – 424 б.
- 175.** Теория литературы в связи с проблемами эстетики [Текст]. – М.: Высшая школа, 1979. – 380 б.
- 176.** Типологические исследования по фольклору. Сб. статей памяти В.Я.Проппа[Текст]. /сост. Е.М.Мелетинский, С.Ю.Неклюдов. – М., 1975.
- 177.** Токчоро Жолдош уулу. Адабий сын чыгармалары[Текст] . – Б., 2007. – 228 б.
- 178.** Төлөев Ж. Кыргыз поэмаларындагы сюжеттер жана образдар [Текст]. – Ф., 1961.
- 179.** Тронский И.М. История античной литературы: Учеб. для ун-тов и пед. ин-тов. – 5-е изд., испр [Текст]. – М.: Высш.шк., 1988.
- 180.** Труды Института Языка, литературы и истории. Тил, адабият жана тарих институтунун эмгектери. Выпуск I, 1944. I Чыгышы [Текст]. - Ф.: Издательство Кирфан, 1945, 83-84-бб.
- 181.** Труды института языка, литературы и истории. II выпуск [Текст]. – Ф.: Изд. Кирфан, 1948.
- 182.** Туксайтова Р. О. Художественный билингвизм: к определению понятия // Известия Уральского государственного университета [Текст]. – 2005, № 39. - С. 198-206.
- 183.** Турдубаева Н. Жусуп Баласагын жана анын «Кутадгу билик» дастаны (дастандын изилдениши жана анын түрк тилдериндеги котормолору) [Текст]. – Б., 2016. - 168 б.
- 184.** Турдугулов А. Кыргыз классикасы: Адабий мурас – руханий дөөлөт башатында [Текст]. – Б.: Шам, 2005.
- 185.** Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабияты [Текст]. – Ф., 1962.
- 186.** Усеев Н. Енисей жазма эстеликтери I: лексикасы жана тексттер[Текст]. – Б.: Турар, 2011.
- 187.** Үкүбаева Л. Ч.Айтматов: Эстетика и национальная основа [Текст]. / Пер. с кырг. Д.Т.Буржубаевой. – Б.: Турар, 2017. – 292 с.

- 188.** Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра. – Л., 1936, 5-18-бб. / Китепте: Веселовский А.Н. Историческая поэтика [Текст]. – М.: Выс.школа, 1989. -405 б.
- 189.** Хасанов В. Казахско-русское художественно - литературное двуязычие [Текст]. - Алма-Ата, 1990. -190 с.
- 190.** Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча изилдөөлөр. 3 томдук. III том [Текст]. – Б.: Кут Бер, 2018.
- 191.** Чоротегин Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу. Махмуд Кашкари Барсканинин “Дивану лугати т-түрк” эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак [Текст] . - Б., 2017.
- 192.** Чотикеева К.Ш. Тажик-кыргыз адабий байланыштары (Мирзо Турсун-Заденин чыгармачылыгынын мисалында [Текст]. Филол.ил.канд.ил.даражасын из.алуу үчүн диссерт. Авторефераты. – Б., 2019.
- 193.** Шейман Л. Пушкин и киргизы [Текст]. – Ф., 1963.
- 194.** Штофф В.А. Введение в методологию научного познания [Текст]. – М.,1972.
- 195.** Элебаев М. 3-том [Текст]. / Түз. О.Сооронов. – Б.: Имак-офсет, 2015.
- 196.** Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары [Текст]. – Б.: Учкун, 2004. - 254 б.
- 197.** Эркебаев А. Киргизский роман: истоки, пути становления, поэтика и типология [Текст]. – Б.: Полиграф-ресурс, 2010. – 376 с.
- 198.** Эшиев А. Манастын улуу мамлекети: рухий дүйнөсү, идеологиясы, геосаясаты, маданияты [Текст]. - Б., 2014. – 260 б.